

Предупреждение ПРЕСТУПНОСТИ

КАЗАХСТАНСКАЯ КРИМИНОЛОГИЧЕСКАЯ АССОЦИАЦИЯ

ISSN 1608-84-17

№1 (69) - 2024

ЮРИДИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

Журнал издается с 2001 года

ПРЕДУПРЕЖДЕНИЕ ПРЕСТУПНОСТИ

ЮРИДИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

Учредитель и издатель:

Казахстанская криминологическая
ассоциация

Издается с 2001 года

**Председатель редакционной
коллегии – Рогов И.И.**

**Состав Редакционной
коллегии**

Когамов М.Ч. – д.ю.н. (Казахстан)

Имашев Б.Т. – к.ю.н. (Казахстан)

Джансараева Р.Е. – д.ю.н. (Казахстан)

Мами К.А. – д.ю.н. (Казахстан)

Жалаири О.Ш. – д.ю.н. (Казахстан)

Сайтбеков А.М. – д.ю.н. (Казахстан)

Жетписов С.К. – д.ю.н. (Казахстан)

Голик Ю.В. – д.ю.н. (Россия)

Зайцев О.А. – д.ю.н. (Россия)

Мацкевич И.М. – д.ю.н. (Россия)

Ключко Р.Н. – к.ю.н. (Беларусь)

Маткаримова Г.А. – д.ю.н. (Узбекистан)

Рысмендеев Б.Д. – д.ю.н. (Кыргызская Республика)

Главный редактор:

Алибаева Г.А. – д.ю.н. (Казахстан)

Ответственный секретарь:

Дузбаева С.Б. – доктор PhD

Журнал зарегистрирован Министерством информации
и общественного согласия Республики Казахстан 1 августа 2000г.
Свидетельство о регистрации №1416-Ж. 1608-8417.
Подписной индекс: 75714

Адрес: Республика Казахстан 050022, г. Алматы,
ул. Курмангазы, 107. тел. 8 727 350-78-88 вн.(200)
факс: 8 727 292-98-77
e-mail: kazcrim@mail.ru www.kazcrim.com

СОДЕРЖАНИЕ

Акимжанов Т. К. Организованная преступность как - сложный объект криминологического исследования	3
Абдықадыр А. Н., Дюсебаев Т. Т., Сейлханова С. А. Күдіктінің қылмыстық процессуалдық мәртебесінің ұғымы және мазмұны	14
Аспандияр С. Б., Ильясова Б. Қ. Әкімшілік-құқықтық қатынастар дамуының қазіргі заманғы үрдістері	24
Әбділда Д. Ә., Нурланова А. Б. Прозрачность деятельности государственных органов и информационные технологии: опыт современного правового регулирования	30
Әшімов Ә.Т., Ильясова Б. Қ. Қазақстан Республикасындағы жергілікті мемлекеттік органдардың құқықтық мәртебесінің даму кезеңдері	35
Байсалова Г. Т., Жаманбай Ж. А. Құқықтық мемлекет құрудағы сот билігінің рөлі	41
Бегазова Г. Ж., Өмірәлі Ж. Ө. Корпоративтік қатынастар субъектісі ретінде толық серіктестік қызметінің ерекшеліктері	46
Болатбеков А. Ғ. Цифрлық активтер мұрагерлік объектілері ретінде	52
Дауылбаев К. Б., Байжуманова Ж. Қ. Жер заңнамасын бұзғаны үшін әкімшілік-құқықтық мәжбүрлеу шараларын іске асыруды шетелдік тәжірибе және халықаралық реттеу	59
Ильясова Б. Қ., Турмаханова Ж. Е. Компьютерлік ақпарат саласындағы халықаралық киберқылмыс үшін қылмыстық жауапкершілік: өзектілігі және халықаралық құқықтық реттелу мәселелері.....	64
Мадиев М. Р., Әбділда Д. Ә. Анализ деятельности комитетов ООН за период 2018-2022 гг. по вопросам защиты прав и свобод человека	70
Мамыраим Ұ., Татарина Л. Ф. Жасанды интеллект ақпараттандыру және байланыс саласындағы құқық бұзушылықтарға қарсы тұрудың көзі және тәсілі ретінде	78
Махметов Д. Б. Заңды мұрагердің мұрадағы міндетті үлесті алу негіздері	85
Сауытбек Б. Ғ. Еңбек қатынастарындағы кемсітушіліктің мәні, белгілері және түрлері	90
Сейлханова С. А., Дюсебаев Т. Т., Абдықадыр А. Н. Күдіктінің құқықтары мен заңды мүдделерін қамтамасыз ету кепілдіктері	95
Төлепбек Ә. М., Шарипов Ш. М. Қазақстан Республикасындағы атқару билігін жүзеге асыру және жетілдіру жолдары	107
Турмаханова Ж. Е. Компьютерлік ақпарат саласындағы халықаралық қылмыстарды алдын алу жолдары мен ұсыныстар	112
Оралбай Д. Қ., Дауылбаев К. Б. «Электрондық құжат» категорияларының құқықтық мәні мен мазмұны	119
Оралбай Д. Қ. Электрондық құжат айналымын пайдалану саласындағы қатынастарға қатысушылардың азаматтық-құқықтық мәртебесін талдау мәселелері	124
Шаймарданова Д. Д. Цифровое наследство и защита личных данных: вызовы и решения в контексте Республики Казахстан	132

УДК 343.85

Акимжанов Т. К.

Университет «Туран», Алматинская академия имени М. Есбулатова,
г. Алматы, Республика Казахстан
e-mail: akimzhanovtk@mail.ru

ОРГАНИЗОВАННАЯ ПРЕСТУПНОСТЬ КАК - СЛОЖНЫЙ ОБЪЕКТ КРИМИНОЛОГИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ

Аннотация. Статья посвящена одному из важных видов преступности – организованной преступности. Автором через призму объекта криминологического исследования, которым является организованная преступность предпринят попытку раскрыть содержание данного феномена, показав его особенности и характеристики, которые придают данному виду преступности повышенную общественную опасность и вместе с тем латентность.

По мнению автора, данный вид преступности представляет собой серьезную угрозу национальной безопасности страны, ее экономической безопасности и суверенитету Республики Казахстан.

Автором проанализированы основные аспекты объекта исследования организованной преступности, дающие возможность получить более точное представление о данном социальном явлении, что позволит предпринять меры по дальнейшему совершенствованию и повышению эффективности противодействия организованной преступности в Республике Казахстан.

Ключевые слова: организованная преступность, уголовная политика, противодействие, борьба, профилактика, организованная преступность в сфере экономики, личность преступника.

ҰЙЫМДАСТЫРЫЛҒАН ҚЫЛМЫС КІРМИНОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУДІҢ КЕШЕНДІ ОБЪЕКТІ РЕТІНДЕ

Аңдатпа. Мақала қылмыстың маңызды түрлерінің бірі – ұйымдасқан қылмысқа арналған. Автор ұйымдасқан қылмыс болып табылатын криминологиялық зерттеу объектісінің призмасы арқылы қылмыстың осы түріне жоғары әлеуметтік қауіптілік және сонымен бірге жасырындық беретін белгілері мен белгілерін көрсете отырып, осы құбылыстың мазмұнын ашуға әрекеттенген.

Автордың пікірінше, қылмыстың бұл түрі еліміздің ұлттық қауіпсіздігіне, оның экономикалық қауіпсіздігіне және Қазақстан Республикасының егемендігіне үлкен қауіп төндіреді.

Автор ұйымдасқан қылмысқа қарсы күресті одан әрі жетілдіру және тиімділігін арттыру бойынша шараларды қабылдауға мүмкіндік беретін осы әлеуметтік құбылысты дәлірек түсінуге мүмкіндік беретін ұйымдасқан қылмысты зерттеу объектісінің негізгі аспектілерін талдаған. Қазақстан Республикасында.

Кілт сөздер: ұйымдасқан қылмыс, қылмыстық саясат, қарсы іс-қимыл, күрес, алдын алу, экономикалық саладағы ұйымдасқан қылмыс, қылмыскер тұлғасы.

ORGANIZED CRIME AS A COMPLEX OBJECT OF CRIMINOLOGICAL RESEARCH

Abstract. The article is devoted to one of the important types of crime – organized crime. The author, through the prism of the object of criminological research, which is organized crime, attempted to reveal the content of this phenomenon, showing its features and characteristics that give this type of crime an increased social danger and, at the same time, latency.

According to the author, this type of crime poses a serious threat to the national security of the country, its economic security and the sovereignty of the Republic of Kazakhstan.

The author has analyzed the main aspects of the object of study of organized crime, which make it possible to obtain a more accurate understanding of this social phenomenon, which will make it possible to take measures to further improve and increase the effectiveness of combating organized crime in the Republic of Kazakhstan.

Key words: organized crime, criminal policy, counteraction, fight, prevention, organized crime in the economic sphere, personality of the criminal.

Организованная преступность являясь негативным социальным явлением представляет собой повышенную опасность для общества, государства и нуждается в глубоком дальнейшем исследовании и осмыслении.

Заметный вклад в изучение теоретических проблем организованной преступности внесли такие авторы, как Ю.М. Антонян, Т.К.Акимжанов, Е.О.Алауханов, О.В. Вербовая, А.Н. Волобуев, В.Г. Гриб, Е.А. Гришко, А.И. Гуров, А.И. Долгова, И.И. Карпец, Ю.Г. Козлов, В.В. Лунеев, Г.С. Мауленов, Б.М. Нургалиев, В.С. Овчинский, Н.А., В.Д. Пахомов, Г.Ф. Хохряков и др.

Результаты исследований, указанных ученых, заложили научную основу для понимания феномена организованной преступности. К настоящему моменту уголовно-правовой и криминологической наукой накоплен определенный статистический и фактический материал, касающийся организованной преступной деятельности, который, несомненно, должен учитываться при изучении организованной преступности с точки зрения социологии и криминологии.

Особо хотелось бы отметить внесенный вклад в изучении теоретических аспектов организованной преступности известными учеными Казахстана докторами юридических наук, профессорами Нургалиевым Бахытом Молдатяевичем и Мауленовым Газизом Сырбаевичем.

Работы профессоров Нургалиева Б.М. и Мауленова Г.С. являются одними из первых в Республике Казахстан и несомненно заложили хорошую теоретическую основу для многих казахстанских ученых, в том числе и для автора статьи, при исследовании такого феномена как организованная преступность.

Однако, несмотря на большое количество публикаций, посвященных изучению организованной преступностью, в изучении организованной преступности до настоящего времени остается много белых пятен, поскольку она остается, по причине своей не изученности, актуальной и в настоящее время.

Поэтому при исследовании организованной преступности следует применять различные подходы, как например, с позиции изучения самого объекта исследования, в качестве которого и выступает организованная преступность.

Правильное определение объекта исследования является одним из наиболее важных проблемных вопросов всей криминологии, исследователей- криминологов, а тем более при изучении организованной преступности.

На наш взгляд, решение данного вопроса внесет ясность в понимание сути организованной преступности. Поскольку незнание или неполное знание об объекте того или иного явления, трудно решать вопросы воздействия на него.

В нашем случае объектом исследования является организованная преступность как самостоятельный вид преступности, отличающийся от самой преступности только присущей ей признаками, своей повышенной общественной опасностью и высокой латентностью.

И когда мы используем при изучении организованной преступности, те же методы исследования общей преступности, то в таком случае организованная преступность остается практически невидимой исследователю, и недостижимой правоприменителю.

В настоящее время остается много неизученных вопросов и нерешенных проблем, связанных с понятием, признаками и общей характеристикой организованной преступности.

Совершенно справедливо отмечает один из известных ученых-криминологов Российской Федерации Г.Ф.Хохряков, отвечая на вопрос оппонентов «где та эмпирическая база, которая позволяет с уверенностью говорить о наличии организованной преступности?», что обильные статистические данные, а еще лучше статистические закономерности, были бы убедительным доказательством наличия организованной преступности. Далее автор делает вывод, что важно описать не столько организованную преступность (хотя это необходимый этап исследования), сколько показать зарождение развития этого явления. Тогда станет очевидным не только наличие, но и отличие организованной преступности от других видов организованных преступлений. [1, с. 350].

Причиной отсутствия четких границ организованной преступности как объекта исследования является недостаточное правовое обеспечение вопросов уголовно-правовой ответственности и, как следствие, самой эмпирической базы, о чем указывал Г.Ф.Хохряков. [1, с. 350].

Причина неправильной квалификации деяний, совершенных в соучастии, и, особенно в составе организованных преступных групп, вызвана недостаточной научной разработанностью данной проблемы и несовершенством действующего уголовного законодательства, в котором не закреплены признаки всех форм соучастия в уголовном правонарушении.

Квалификационные ошибки обобщенно можно классифицировать по трем группам: 1) непризнание наличия состава преступления в деяниях, где он имеется; 2) признание наличия состава преступления в деяниях, где он отсутствует; 3) неправильное избрание нормы УК для квалификации преступления; 4) искусственная криминализация или ужесточение совершенного деяния (как говорится, делать с запасом).

Сложность проблемы понимания организованной преступности вынуждает исследователей, ученых заниматься поиском новых подходов осмысления данного вида преступности, поскольку многие ее положения до настоящего времени остаются недостаточно изученными.

По мнению российского ученого Ю.А.Воронина организованная преступность – одна из острейших проблем современности, но своеобразным парадоксом является тот факт, что до сего времени не разработано четкой концепции того, что она собой представляет. [2, с. 171]

Организованная преступность настолько масштабна, многофункциональна и разностороння, что в итоге представляет собой некое аморфное и неосязаемое образование, которому трудно не только противостоять, но трудно даже и исследовать.

Так, американский ученый Джей Альбенезе (Университет штата Вирджиния) считает, что организованная преступность всегда содержала в себе некую тайну, которая заставляла преувеличивать ее значение. Этот образ во многом сформировался благодаря вере в то, что за некоторыми преступлениями стоят какие-то таинственные организации, которые всячески культивировали популярные издания и Голливуд. В наши дни трудно понять, где кончается реальность и начинается литература. Многие не имеют ясного представления о том, что же такое мафия на самом деле, чем она занимается и какое место

занимает в мире организованной преступности. На протяжении почти ста лет природа организованной преступности и ее источники оставались неизвестными, что исключало возможность эффективной борьбы с ней. [3, с.320]

По мнению известного ученого А.И.Долговой организованная преступность – это высшее проявление криминальной упорядоченности. Речь идет об очень сложном явлении, которое в силу его сложности, многозначно трактуется в научной, учебной литературе и нормативных правовых актах. [4, с.326]

Организованную преступность, по мнению В.В.Лунеева, по системе опасности для общества ставят на второе место после войн [5.].

По мнению М.В.Королева организованная преступность (ОП)- самый общественно опасный вид преступности. Она не только влияет на негативные тенденции иных видов преступности, но и на происходящие в обществе экономические, социальные, и политические процессы, а также на нравственно-психологическую атмосферу в обществе. Обладая огромным неподконтрольным государству финансовыми средствами, организованная преступность обеспечена собственной системой управления, безопасности, силовыми структурами, оснащенными самой передовой техникой, использует специалистов и консультантов в различных сферах деятельности, располагает серьезными связями в государственных и правоохранительных органах. [6, с.126]

Интересная позиция в понимании организованной преступности у казахстанского ученого Е.О.Алауханова, который считает, что организованная преступность- криминальное явление особого рода, обладающее чрезвычайной опасностью, высокой способностью к само детерминации и целенаправленному изменению социальной среды в своих интересах. Одновременно она сама меняется в соответствии с теми условиями, в которых ей приходится функционировать. Поэтому борьба с данной преступностью должна базироваться на всестороннем анализе ее характеристик в конкретных временно-пространственных условиях. [7, с.11]

По мнению российского ученого Ю.М.Антоняна глобализация создает условия для возникновения новых, более широких форм преступности, в частности транснациональной. По некоторым оценкам, в мире сейчас насчитывается 50-60 тыс. транснациональных корпораций (ТНК) и около 150 наиболее крупных. К концу XX в. На их долю приходилось почти половина объема торговли развитых стран и 80-90 % экспорта топливно-сырьевых и сельско-хозяйственных товаров из развивающихся стран. При этом доля теневых сделок составляла от 10 до 40 %. [8, с.428]

По справедливому мнению ведущего казахстанского ученого, одним из первых исследовавших проблему организованной преступности Б.М.Нургалиева, единства в понимании организованной преступности пока нет и оно вряд ли возможно в ближайшем будущем из-за разрозненности усилий научных коллективов, различия подходов, разнохарактерности научных программ. [9, с.17]

В.С.Овчинский, В.Е.Эминов и Н.П.Яблоков полагают, что весьма сложно, а может быть практически невозможно дать исчерпывающее понятие организованной преступности, которое бы отражало одновременно уголовно-правовые, криминологические и криминалистические аспекты. Какие бы определения организованной преступности не давались, практически в каждом из них в той или иной мере указывается на её универсальность. Поэтому указанные авторы предостерегают от широкого толкования организованной преступности, видя в этом тупиковый путь для науки и практики, считая необходимой выработку краткого и в то же время предельно ёмкого понятия. [10, с. 154]

Все эти обстоятельства требуют поиска новых подходов в исследовательской работе при изучении организованной преступности, которые дали бы возможность получить истинную картину организованной преступности или хотя бы подступиться к ее разгадке.

Обратимся к действующему уголовному законодательству Республики Казахстан.

В УК РК 2014 года предпринята попытка законодательного закрепления отдельных положений и признаков организованной преступности.

Так, в статье 3 УК РК даны понятия банды (п.7), координация преступных действий (п.22), преступное сообщество (п.23), преступная группа (п.23), преступная организация (п.25), организованная группа (п.36).

Также, в УК РК [11, с.36] выделены три формы соучастия в уголовном правонарушении:

- первая форма соучастия – простая (статья 31 ч.1 УК РК), то есть совершение уголовного правонарушения группой лиц в составе двух или более лиц без предварительного сговора;

- вторая форма соучастия – сложная (статья 31 ч.2 УК РК), то есть уголовное правонарушение совершается группой лиц по предварительному сговору, если в нем участвовали лица, заранее договорившиеся о совместном совершении уголовного правонарушения;

- третья форма соучастия – особая, наиболее сложная (статья 31 ч.3 УК РК), то есть совершение уголовного правонарушения, точнее преступления, осуществляется преступной группой, в которую, согласно статье 31 п.3 УК РК объединены следующие формы преступной деятельности: организованная группа, преступная организация, преступное сообщество, транснациональная организованная группа, транснациональная преступная организация, транснациональное преступное сообщество, террористическая группа, экстремистская группа, банда или незаконное военизированное формирование.

Если между первой и второй формами соучастия имеется видимая граница, то при сравнении второй и третьей форм соучастия этого сказать нельзя. Кроме того, трудно доказать признак сплоченности, так как в законе нет четких критериев, в каких случаях группа является сплоченной или менее сплоченной. Например, мог бы присутствовать временной признак образования группы – до 1 года, свыше 2-х лет и т.д. Трудно поддается доказыванию и другой признак организованной группы – цель создания группы – совершение тяжких или особо тяжких преступлений. Если предположить наличие сплоченной группы, но не совершившей тяжких и особо тяжких преступлений, то трудно доказать и это намерение. Тем более, цели создания организованной преступной группы могут быть и не преступными.

Как видим, указанные признаки вполне достаточны для отличия второй сложной формы соучастия (по предварительному сговору) от третьей особой, наиболее сложной формы соучастия (преступная группа).

Хотя на этот счет имеется прямое указание Верховного Суда Республики Казахстан, содержащееся в Нормативном постановлении от 21 июня 2001 года №2 «О некоторых вопросах применения судами законодательства об ответственности за бандитизм и другие уголовные правонарушения, совершенные в соучастии».

Так, в п.11 указанного Нормативного постановления Верховного Суда РК указано, что факт совершения группой лиц по предварительному сговору ряда преступлений в течение определенного времени путем согласованных действий, постоянных форм и методов преступной деятельности не является основанием для признания наличия преступной группы. [12, с.86]

Далее, в п.11 данного Нормативного постановления указаны четкие отличия между преступной группой и группы лиц по предварительному сговору: преступная группа отличается от группы по предварительному сговору более высокой организованностью и устойчивостью. Ее признаками, в частности, могут являться:

- наличие руководителя (руководителей) и подчиненность ему других членов;
- осознание другими участниками своего членства в ней;
- наличие определенной иерархии;
- наличие общих материальных финансовых средств;

- соблюдение установленных в преступной группе правил (дисциплины) и т.п. [12, с. 86-87]

Более того, в п.11 Нормативного постановления Верховного Суда РК дано достаточно жесткое предписание судам, что признаки преступной группы, в соответствии с требованиями статьи 113 Уголовно-процессуального кодекса Республики Казахстан, подлежат доказыванию наряду с другими признаками состава преступления. [12, с.87]

Однако, как показывает практика, предложенных законодателем средств уголовно-правовой борьбы с организованной преступностью явно недостаточно.

Неразработанность в теоретическом плане проблем организованной преступности и отсутствие законодательного закрепления приводили к тому, что в конце 80-х годов органы внутренних дел, стремясь поднять свою роль в борьбе с организованной преступностью, включали обычные групповые преступления в разряд организованных, а преступления, совершаемые организованными группами, по причине недоказанности переходили в разряд групповых.

Не трудно понять, что, не зная четких границ понятий организованной преступности группы, являющихся главным критерием при формировании совокупности преступлений, именуемой организованной преступностью как самостоятельным видом преступности, нельзя добиться ясности в данном вопросе.

Многообразие терминов организованной преступности, не имеющие базовой основы, значительно затрудняют осмысление данного явления и мешают осуществлению законотворческой и правоприменительной деятельности.

Всплеск организованной преступности в бывшем СССР произошел в начале перестройки и набрал обороты после развала СССР и перехода всех бывших союзных республик к рыночным отношениям.

Следует отметить, что термин «организованная преступность» в бывшем СССР долгое время не использовался криминологами, в реальной жизни отдельные признаки организованной преступности (организованный, групповой характер ряда опасных преступлений; подкуп должностных лиц; профессиональная преступность; деятельность так называемых «воров в законе» и т.п.) имели место, но как в самом государстве, так и в науке, организованную преступность не признавали как социальное явление.

Анализируя работы криминологов, видно, что в СССР групповая преступность с элементами высокой организации стала набирать обороты и приобрела массовый характер еще в 70-е годы, когда широкое распространение получили корыстно-хозяйственные преступления, теневая экономика, подкуп работников партийных, советских, хозяйственных аппаратов, сотрудников правоохранительных органов и других ведомств.

Именно в то время наблюдается резкий рост хорошо подготовленных и организованных преступлений. Так, например, считалось, что в обществе развитого социализма нет и не может быть причин для существования организованной преступности, хотя имевшиеся многочисленные примеры судебной практики свидетельствовали о существовании различных преступных групп и бандформирований, отличающихся высочайшим уровнем организованности, о чем свидетельствует «меховое» дело в г.Караганде, дело банды Можаевых в г.Алматы, дело по Минавтотранспорту КазССР («Караваевское дело» 1979-1986 г.) и другие [13, с. 38].

Главными причинами таких громких преступлений были бесхозяйственность, коррупция и высокий дефицит на многие товары, которые создавали благоприятные условия для экономических преступлений.

Рост организованной преступности в конце 80-х годов явился также своеобразной, ослабление государственного контроля в период брежневской эпохи застоя, а теневая экономика и бюрократизация власти послужили питательной средой для включения в организованные преступные группы еще одного компонента – коррумпированных должностных лиц.

По мнению российских ученых особый размах, темпы прироста организованной преступности, объемы незаконных экономических сделок, произошел в начале 90-х годов, когда фактически произошла криминальная революция.[14, с. 24; 15.]

Не случайно, по мнению ряда авторов экономическая преступность является фундаментом для организованной преступности, так как главная задача организованной преступности в сфере экономики- это извлечение прибыли и сверх прибыли, нанося своими действиями значительный ущерб казахстанской экономике.

Данный аспект соотношения организованной и экономической преступности подробно раскрыт ведущим казахстанским криминологом И.И.Роговым в статье «Экономическая преступность как фундамент организованной преступности и коррупции».[16, с.33-36]

Так, И.И.Рогов писал, что организованная преступность в странах СНГ возможна в первую очередь в сфере экономики как результат ее разбалансированности. [16, с. 33]

Далее он отмечает, можно предположить, что в генезисе организованной преступности и коррупции лежат сверхприбыли. Вот почему сфера экономики была и остается наиболее важной областью, которая должна отслеживаться органами, ведущими борьбу с преступностью и ее организованными формами.[16, с. 33]

Интересная позиция в данном вопросе имеется у известного российского криминолога Г.Ф.Хохрякова. Он отмечал, что организованная преступность – это способ монополизации рынка. Именно поэтому она обеспечивает сверхприбыли. [1, с.358] Далее, развивая свою мысль, Г.Ф.Хохряков указывал, что организованная преступность была не только способом монополизации теневого рынка; она стала смычком между теневой экономикой и общеуголовной преступностью. [1, с. 361]

Данное соотношение дает нам основание утверждать о том, что в результате взаимодействия организованной и экономической преступности является процесс их слияния и возникновения нового вида организованной преступности в сфере экономики.

Более того, данное сочетание – это отработанная система связей, сочетающая в себе преимущества достижения экономической выгоды, максимальное исключение криминала, полнейшая легализация своей деятельности и выхода на новые рубежи хозяйствования путем создания для себя финансового пространства.

Об повышенной общественной опасности организованной преступности в сфере экономики указывалось ранее в своих трудах автором статьи. [17, с.231; 18, с.53]

Сложившиеся тенденции эволюционного развития организованной преступности сохранились и совершенствовались в настоящее время.

По мнению известных ученых криминологов в современном обществе наметилась новая тенденция в развитии криминала, в том числе и организованного - это его цифровизация, процесс и тенденции которого описан достаточно подробно и убедительно известным российским ученым В.С.Овчинским в своих последних фундаментальных работах как «Криминология цифрового мира» [19] и «Киберполиция XXI века. Мировой опыт» [20], «Кибермафия. Мировые тенденции и международное противодействие : монография» [21].

Несмотря на достигнутые успехи в экономическом развитии за годы суверенного развития, современной казахстанской экономике, которая по многим объективным и субъективным причинам присущи несовершенство социально-экономических отношений, сложность формирующихся рыночных отношений, слабая упорядоченность и бессистемность правовых норм, регулирующих отношения в экономической сфере, а также плохое кадровое обеспечение и их высокая коррумпированность.

Указанные обстоятельства придают современной казахстанской экономике своеобразную виктимность, высокую степень ее криминологической уязвимости для недобросовестных участников экономических отношений, разного рода мошенников и преступных контингентов, представляющих организованную преступность.

Масштабы организованной преступности и особенно в сфере экономики велики (если судить по опубликованным в средствах информации масштабам незаконного оборота капитала вывезенного и возвращаемого в Казахстан, исчисляемого сотнями миллионов долларов США).

В настоящее время благодаря проводимой правовой политике Президентом РК К-Ж.К.Токаевым, были вскрыты и приданы гласности вопиющие факты о допущенных нарушениях в сфере хозяйствования и экономического развития организованными преступными группами. В результате чего экономике страны был нанесен серьезный ущерб со стороны «недобросовестных» участников экономического процесса.

Так, 26 ноября 2022 года был подписан Указ Президента РК К-Ж.К.Токаева, № 3 «О мерах по возврату государству незаконно выведенных активов», созданы специальный комитет при Генеральной прокуратуре, а также специальная комиссия во главе с премьер-министром. В состав комиссии вошли ряд руководителей, в том числе правоохранительных органов, а также депутаты Парламента и видные общественные деятели. Состав комиссии не засекречен, он опубликован.

В результате реализации данного Указа Президента РК только в течение 2023 года по информации Генпрокуратуры, уже возвращено активов на общую сумму 945 млрд тенге, в том числе порядка 600 млн долларов – из-за рубежа, и эта работа продолжается в настоящее время.

Кроме этого по информации Генеральной прокуратуры РК по итогам 2023 года государству возмещено 39,6 млрд тенге, возвращено имущество на сумму 69,7 млрд тенге. В судах защищены интересы бюджета на 24,4 млрд тенге. По материалам прокурорских проверок начато 256 досудебных расследований, в суд направлено 111 уголовных дел, осуждено 137 лиц.

Кроме этого, по данным Генеральной прокуратуры по итогам 2023 года в Казахстане зарегистрировано порядка 1 500 коррупционных преступлений, изблечено более 1 100 лиц, из которых 158 руководители различных уровней, сообщает пресс-служба Агентства РК по противодействию коррупции.

По данным Агентства по противодействию коррупции Республики Казахстан, в суд направлено более 1 тыс. дел, по которым возмещено 282 млрд тенге ущерба.

С 2022 года обеспечен возврат в бюджет и субъектам квази государственного сектора имущественных активов и денежных средств на сумму порядка 857 млрд тенге. Из них 159,8 млрд тенге в виде денежных средств из иностранных юрисдикций. Данная сумма поступила в бюджет государства. Так, 36,8 млрд тенге возвращено из Австрии, 116,7 млрд тенге из Лихтенштейна, из Объединенных Арабских Эмиратов – 6,3 млрд тенге, из Турции – 253 млн тенге.

Работа по возврату незаконно приобретенных активов в Республике Казахстан продолжается. Антикоррупционной службой особое внимание уделяется коррупционным преступлениям, зарегистрированным в местных исполнительных органах.

Всего с начала года в регионах изблечено 215 должностных лиц акиматов, из которых 137 - из руководящего звена.

Наибольшее число изблеченных госслужащих в коррупции приходятся на города: Алматы, Шымкент, Алматинскую, Восточно-Казахстанскую, Туркестанскую, Акмолинскую области, области Абай и Жетісу.

Приоритетным направлением в деятельности Агентства является превентивная работа. За отчетный период проведено около 180 анализов коррупционных рисков и мониторингов в различных отраслях. Внесено свыше 1 500 рекомендаций по их устранению.

По данным ведомства, в ходе мониторинга портала государственных закупок Агентством по противодействию коррупции РК предотвращено нерациональное расходование свыше 38 млрд тенге. В рамках реализации Карты коррупционных рисков в

областях страны установлены 156 социальных объектов с общим бюджетом 2,44 трлн тенге. В целях недопущения хищений за ними ведется мониторинг хода строительства.[22]

Как видим, в Казахстане наблюдается ярко выраженный «расцвет» организованной преступности в сфере экономики.

Как видим, современная организованная преступность представляет собой угрозу и национальной безопасности страны.

Обеспечение национальной безопасности нашего государства, особенно после январских трагических событий 2022 года, является главной стратегической задачей, поскольку не обеспечение национальной безопасности государства влечет потерю его суверенитета.

Неслучайно, в принятом 6 января 2012 года Законе Республики Казахстан № 527-IV «О национальной безопасности Республики Казахстан», наряду с другими указанными в данном Законе угрозами национальной безопасности, отнесены именно негативные изменения, происходящие в структуре и динамике самой преступности в Республике Казахстан, включая ее организованные формы [23, с. 53].

О необходимости проведения гибкой, вместе с тем справедливой уголовной политики государства было закреплено в утвержденной Указом Президента Республики Казахстан от 15 октября 2021 года № 674 «Концепции правовой политики Республики Казахстан до 2030 года», где было отмечено, что в процессе реализации правоприменительного процесса должна быть пересмотрены формы и методы противодействия преступности, включая и ее организованные формы, скорректировано уголовное и уголовно-процессуальное законодательство Республики Казахстан. [24]

И так рассмотрим само содержание объекта исследования организованной преступности.

Объект исследования в нашем случае является сложным, так как состоит из составных частей. Первая часть – это самая основная часть, так называемая эмпирическая база, то есть речь идет о совокупности преступлений, совершаемых организованными преступными группами. Этого мы не можем исключать, поскольку организованная преступность является самостоятельным видом преступности, хотя имеются отдельные спорные точки зрения по данному вопросу.

Вторая часть объекта – это деятельность организованных преступных групп. Ее отличие от первой части объекта заключается в том, что деятельность может быть и не преступной, так как, стремясь легализовать свою деятельность, организованные преступные группы стараются меньше использовать криминальные методы работы.

Третья часть объекта исследования – это криминализация отношений, возникающих в общественной, государственной и правоохранительной сферах, причем как правило, с участием высокопоставленных должностных лиц.

Четвертая часть объекта исследования – это когда организованная преступность рассматривается как наиболее общественно опасная форма соучастия в преступлении.

Пятая часть объекта исследования – латентная часть организованной преступности, которая невооруженным глазом разглядеть невозможно и ее наличие носит в основном гипотетический характер.

Наличие в одном и том же системном объекте, в качестве которого является организованная преступность, большого разнообразия реальных структур и возможность различных исследовательских целей обычно порождает ряд более или менее различающихся квалификаций и исследовательских целей и задач.

Исследование организованной преступности может представлять собой познавательную деятельность с учетом особенностей объекта исследования и включает в себя следующие элементы:

- исследовательская задача, фиксирующая проблемную ситуацию, цель, условия и методы ее достижения;

- гипотезы, исследования;
- совокупность исходных предварительных знаний, в том числе и теоретических;
- методы и средства изучения эмпирического материала и проверки гипотез;
- результаты исследования.

На определение объекта, а значит, и полноту исследования, имеют немаловажное значение признаки организованной преступности, которые ей присущи и характеризуют ее повышенную общественную опасность.

Обобщая мнения известных ученых, выделим наиболее общие признаки, присущие современному состоянию организованной преступности. К таким признакам относятся следующие:

1) высокий уровень организованности преступной деятельности, наличие организованных структур, строгая иерархия, высокий уровень конспирации и обеспечения безопасности преступной деятельности;

2) сращивание преступной деятельности с государственным аппаратом, стремление членов преступных сообществ с административной и политической властью, наличие коррумпированных связей в аппарате власти и управления, в правоохранительных органах;

3) повышенная общественная опасность (организованная преступность представляет собой угрозу экологической и национальной безопасности государства, дестабилизирует его деятельность).

4) широкий масштаб деятельности (межрегиональный, международный уровень функционирования организованных преступных сообществ, совершение дерзких, корыстно-насильственных преступлений, устойчивый, постоянный, плановый характер преступной деятельности в виде преступного промысла, наличие единых целей, ориентация на извлечение наивысшего уровня доходов, высокая техническая оснащенность);

5) стремление к легализации преступного капитала: отмывание (легализация) преступно приобретенных огромных капиталов через легальные формы коммерческой и банковско-кредитной деятельности, установление криминального контроля над банковско-коммерческой деятельностью на определенных территориях, а также над профессиональной преступной деятельностью (наркобизнес, проституция, азартные игры и т.п.);

6) противодействие правоохранительным органам (расширяющееся противодействие уголовно-процессуальным действиям органов следствия и суда путем подкупа, запугивания их участников);

7) создание и формирование собственной идеологии (активное распространение преступной идеологии, в том числе в местах лишения свободы, организация моральной поддержки членов организованного преступного общества, оказавшихся в местах лишения свободы, их семей).

По нашему глубокому убеждению предложенный подход к определению объекта исследования при изучении организованной преступности будет способствовать внесению ясности в имеющиеся вопросы и позволит повысить эффективность противодействия организованной преступности.

Важность противодействия организованной преступности в современных условиях трудно переоценить, поскольку именно этот вид преступности с присущей только ему качествами как латентность, повышенная общественная опасность, высокая организация криминальной деятельности, защищенность от правоохранительной системы и практически недостижимость от мер уголовно-правового воздействия, не только наносит серьезный ущерб государству и обществу, но и подрывает его устои и национальную безопасность.

Список использованной литературы:

1. Хохряков Г.Ф.Криминология: Учебник / Отв.ред. Кудрявцев В.И. - М., 1999. – 511 с.
2. Воронин Ю.А. Введение в криминологию: курс лекций/Ю.А.Воронин.- М,: Флинта:МПЦИ, 2008. -283 с.
3. Криминология / Под ред. Дж.Ф.Шели / Пер. с англ. - СПб: Питер, 2003. – 864 с.
4. Долгова А.И. Криминология /А.И.Долгова.-3-изд., перераб. И доп. – М.: Норма, 2009. -384 с.
5. Лунеев В.В. Организованная преступность в России: осознание, истоки, тенденции / Государство и право. 1996, № 4.
6. Криминология: учебник/ отв. Ред. В.Е.Эминов.- Москва: Проспект, 2018.- 368 с.
- 7.Алауханов Е.О. Организованная преступность в Республике Казахстан: социально-правовые аспекты. Учебное пособие.- Алматы: Издательство «NURPRESS», 2012. -152 с.
- 8.Антонян Ю.М. Криминология: учебник для бакалавров//Ю.М.Антонян.- 2-е изд. Перераб. И доп.-М.: Издательство Юрайт, 2013.- 523 с.
9. Нургалиев Б.М. Организованная преступная деятельность (уголовно-правовые, процессуальные и криминалистические аспекты): Монография. – Караганда: КВШ ГСК РК, 1997. – 197 с.
10. Основы борьбы с организованной преступностью. Монография / Под ред. В.С.Овчинского, В.Е.Эминова, Н.П.Яблокова.- М.: ИНФРА-М, 1996. -292 с.
11. Уголовный кодекс Республики Казахстан. Практическое пособие.- Алматы: «Издательство «Норма-К», 2023.-276 с.
- 12.Сборник нормативных постановлений Верховного Суда Республики Казахстан.- Алматы: ТОО»Издательство «Норма-К», 2022.- 860 с.
- 13.Мауленов Г.С. Организованная преступность. В кн.: Криминологическая характеристика и профилактика современных проявлений преступности в Республике Казахстан. Алматы, 2001.-381 с.
14. Горяинов К.К. Криминологическая обстановка. ВНИИ МВД СССР, 1991.
15. Субетто А. Криминальная катастрофа // Советская Россия. 1995, 15 августа.
16. Борьба с организованной преступностью и коррупцией: Материалы междунар. конференции. - Алматы, 1996.-347 с.
17. Акимжанов Т.К. Основы противодействия организованной преступности на современном этапе (Криминологические и уголовно-правовые аспекты). Монография.- Алматы, Университет «Туран», 2018. - 304 с.
- 18.Акимжанов Т.К., Торгаутова Б.А., Цой А.Н. Экономическая безопасность в Казахстане.(Криминологические и уголовно-правовые аспекты): 2-е издание, дополненное и переработанное: Монография.-Алматы: НИИ права, Университет «Туран», ИЦ ОФППИ «Интерлигал», 2017. - 196 с.
19. Овчинский В. С. Криминология цифрового мира : учебник для магистратуры / В. С. Овчинский. — М. : Норма : ИНФРАМ, 2018. — 352 с.
20. Жданов Ю.Н., Овчинский В.С. Киберполиция XXI века. Мировой опыт. — М.: Международные отношения, 2020. — 288 с.
21. Жданов Ю. Н., Кузнецов С. К., Овчинский В. С. Кибермафия. Мировые тенденции и международное противодействие : монография / Ю. Н. Жданов, С. К. Кузнецов, В. С. Овчинский ; вступ. ст. О. В. Храмова. — Москва : Норма, 2022. — 184 с.
22. <https://kapital.kz/gosudarstvo/120553/iz-kakikh-stran-v-kazakhstan-vozvrashcheny-naibol-shiye-summy-nezakonno-vyvedennykh-sredstv.html>
23. О национальной безопасности Республики Казахстан: Закон Республики Казахстан от 6 января 2012 года // Правоохранительные органы: сборник законодательных актов. – Алматы, 2019. - С. 50-70.

24. Об утверждении Концепции правовой политики Республики Казахстан до 2030 года. Указ Президента Республики Казахстан от 15 октября

УДК 343.13

Абдықадыр А. Н.,¹ Дюсебаев Т.Т. ² *Сейлханова С. А. ³

¹Қонаев Университетінің 2 курс магистранты

² Қонаев Университеті

³ҚР Ішкі істер министрлігі М. Есболатов атындағы Алматы академиясы

Алматы қ., Қазақстан Республикасы

*e-mail: saida_7878@mail.ru

КҮДІКТІНІҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ ПРОЦЕССУАЛДЫҚ МӘРТЕБЕСІНІҢ ҰҒЫМЫ ЖӘНЕМАЗМҰНЫ

Андатпа. Бұл мақалада күдіктінің қылмыстық процессуалдық мәртебесінің ұғымы, сондай-ақ мазмұны қарастырылған. Қазақстан Республикасының Қылмыстық процесстік кодексіне сәйкес, күдікті сотқа дейінгі тергеп-тексерудің негізгі қатысушылары және күдікті институтының зерттеудегі негізгі мәселелерінің бірі болып табылатындығы көрсетілген. Қолданыстағы заңнамаға сәйкес, күдіктінің қорғаушы тарапынан қылмыстық сот ісін жүргізуге қатысушылардың бірі ретінде түсінігін ашып көрсетеді. Осы мақала да "күдікті" ұғымын бекіту оның қылмыстық іс жүргізу ісіндегі басқа қатысушылар арасындағы орнын анықтаумен, сондай-ақ оның процесте пайда болу негіздерімен тығыз байланысты екендігі қарастырылады. Автор ұсынған мақала да, адам күдікті мәртебесіне ие болады және тиісінше, ол қылмыстық процесс саласына тікелей тартылған кезде қажетті іс жүргізу құқықтарына автоматты түрде ие екендігі жөнінде айтады. Бұл жоғарыда атап өткен мәселелерді айналып өтуге мүмкіндік береді және қандай да бір қаулы шығарылғанына, сондай-ақ қандай лауазымды тұлғамен және оған қатысты күдікті болуына байл анысты қандай процессуалдық әрекеттің нәтижесінде адам қылмыстық процеске тартылатындығына қарамастан, адамға күдіктінің процессуалдық құқықтарын уақытылы пайдалану мүмкіндігін қамтамасыз ететіндігі туралы өз ойын тұжырымдайды. Мақалада күдіктінің қылмыстық сот ісін жүргізуге қатысуының қазіргі кездегі теориялық және тәжірибелік мәселелерін ескере отырып, оның құқықтық мәртебесі мазмұнының құрылымын, элементтерінің ерекшеліктері анықталған.

Кілт сөздер: күдікті, күдіктіні ұстау, процессуалдық тәртібі, бұлтартпау шаралары, мәжбүрлеу шаралары.

ПОНЯТИЕ И СОДЕРЖАНИЕ УГОЛОВНО-ПРОЦЕССУАЛЬНОГО СТАТУСА ПОДОЗРЕВАЕМОГО

Аннотация. В данной статье рассматривается понятие, а также содержание уголовно-процессуального статуса подозреваемого. В соответствии с уголовно-процессуальным кодексом Республики Казахстан подозреваемый является одним из основных участников досудебного расследования и одним из основных вопросов исследования института подозреваемого. В соответствии с действующим законодательством раскрывается представление подозреваемого как одного из участников уголовного судопроизводства со стороны защитника. В данной статье также рассматривается, что закрепление понятия "подозреваемый" тесно связано с определением его места среди других участников уголовно-процессуального производства, а также с

основами его возникновения в процессе. И статья, представленная автором, говорит о том, что лицо приобретает статус подозреваемого и соответственно, автоматически приобретает необходимые процессуальные права при непосредственном вовлечении в сферу уголовного процесса. Это позволит обойти вышеуказанные вопросы и сформулировать свое мнение о том, что в результате какого-либо постановления, а также какого процессуального действия, связанного с каким должностным лицом и наличием в его отношении подозрений, лицо будет вовлечено в уголовный процесс, независимо от того, обеспечивает ли оно возможность своевременного использования процессуальных прав подозреваемого. В статье определены структура, особенности элементов содержания правового статуса подозреваемого с учетом современных теоретических и практических вопросов его участия в уголовном судопроизводстве.

Ключевые слова: подозреваемый, задержание подозреваемого, процессуальный порядок, меры пресечения, меры принуждения.

THE CONCEPT AND CONTENT OF THE CRIMINAL PROCEDURE STATUS OF A SUSPECT

Abstract. This article discusses the concept, as well as the content of the criminal procedural status of a suspect. In accordance with the Criminal Procedure Code of the Republic of Kazakhstan, the suspect is one of the main participants in the pre-trial investigation and one of the main issues of the investigation of the suspect's institute. In accordance with the current legislation, the representation of the suspect as one of the participants in criminal proceedings on the part of the defender is disclosed. This article also considers that the consolidation of the concept of "suspect" is closely related to the definition of his place among other participants in criminal procedural proceedings, as well as with the basics of its occurrence in the process. And the article presented by the author says that a person acquires the status of a suspect and, accordingly, automatically acquires the necessary procedural rights when directly involved in the criminal process. This will allow you to bypass the above issues and formulate your opinion that as a result of any decision, as well as any procedural action related to which official and the presence of suspicions against him, the person will be involved in the criminal process, regardless of whether it provides the possibility of timely use of the procedural rights of the suspect. The article defines the structure and features of the elements of the content of the suspect's legal status, taking into account modern theoretical and practical issues of his participation in criminal proceedings.

Key words: suspect, detention of a suspect, procedural procedure, preventive measures, coercive measures.

Адамның жеке бостандығынан айыру мәселесі – мәжбүрлеу шараларының бірі екені белгілі. Бұл мәселе өте өзекті. Себебі, мемлекетіміз өзін құқықтық мемлекет ретінде орнықтырып, адам және оның өмірін, құқықтары мен бостандықтарын ең асыл қазына ретінде көрсетті. Ата заңымыздың 16-бабына сәйкес, әркім өзінің жеке басының бостандығы құқығына ие. Заңда көзделген нормаларға сай ғана және тек соттың санкциясына сәйкес тұтқындауға және қамауда ұстауға болады, алайда тұтқындалғанға шағымдану құқығы беріледі. Соттың санкциясынсыз жетпіс екі сағаттан асатын мерзімге адамды ұстауға тыйым салынады [1].

Ал, қолданыстағы заңнамаға сәйкес (ҚПК-нің 64-бабы), күдіктінің қорғаушы тарапынан қылмыстық сот ісін жүргізуге қатысушылардың бірі ретінде түсінігі келесі белгілердің қандай да болмасын болуын қамтиды:

- 1) өзіне қатысты күдікті ретінде тану туралы қаулы шығарылған;
- 2) ҚПК-тің 131-бабының тәртібімен ұстап алынған;
- 3) өзіне қатысты күдіктінің іс-әрекетін саралау туралы қаулы шығарылған;

4) қылмыстық теріс қылық жасады деген күдіктің болуына байланысты жауап алынған адам күдікті болып табылады [2].

Келтірілген тұжырым, біздің пікірімізше, қылмыстық іс жүргізу қызметінің дербес қатысушысы ретінде күдіктінің барлық негізгі және қажетті белгілерін көрсетпейді, бұл өз кезегінде күдікті институтына тұтастай тиімді және дұрыс жұмыс істеуге мүмкіндік бере алмайды. Бұл тұжырымға дәлелретінде келесі негіздерді ұсынамыз:

Біріншіден, «күдікті» термині қылмыстық іс жүргізу заңнамасында біржақты қолданылмайды. Мәселен, ҚПК-нің 7-бабының 29-тармағында қылмыс жасады деп күдік келтірілген адамды іс жүзінде бас бостандығынан айыру туралы айтылған; аталған баптың 56-тармағында қылмыс жасады деп күдік келтірілген адамды анықтау үшін қабылданатын шаралар туралы; ҚПК-тің 129-бабында күдіктіні анықтау органына, тергеушіге немесе прокурорға жеткізу туралы айтылған. Көрсетілген барлық жағдайларда «күдікті» ҚПК-нің 64-бабының 1-бөлігінде оған қойылатын талаптарға сәйкес келмейтіндігі анық. Осылайша, әртүрлі құқықтық қатынастарды белгілеу үшін «күдікті» ұғымын қолдана отырып, заң шығарушы «хабарлама барысында барлық ұғымдар мен пайымдаулар бір мағыналы сипатқа ие болуы және тұрақсыздық пен белгісіздікболмауы тиіс» екендігін талап ететін үйлестіктің логикалық заңын бұзады.

Екіншіден, ҚПК тұрғысынан мұндай болып табылмайтын адамдарды «күдікті» деп атай отырып, заң шығарушы қылмыстық іс жүргізу қатынастарына тартылған адамдарды біздің қарастырып отырған қылмыстық сот ісін жүргізу қатысушысының мәртебесін беру мүмкіндіктерін кеңейтуге тырысады. Бұл ретте күдікті анықтамасының өзінде сәйкес белгілер жоқ болып келеді, бұл анықтаудың өлшемдік ережесі бұзылған кезде туындайтын «тым таранықтама» екендігінің болуын білдіреді.

Үшіншіден, күдіктінің қазіргі ұғымына сәйкес, адам оған қатысты белгілі бір шаралар (күдікті ретінде тану туралы қаулы, ұстап алу, өзіне қатысты күдіктінің іс-әрекетін саралау туралы қаулы, күдіктің болуына байланысты жауап алу) жүзеге асырылғанда күдікті ретінде танылады және олар өз кезегінде адамға қылмыс жасады деген «күдік келтірілуіне» байланысты қолданылады. Құқықшығармашылық теориясында тек қана «заңда пайдаланылатын терминдердің дұрыс анықтамасы, заң мәтінінің өзін түсінікті етеді, оның әрекет ету саласын айқындауға, құқықтық институттардың табиғатын анықтауға көмектеседі және сол арқылы оның тиімділігін қамтамасыз етеді» деген сенімді қорытынды жасалғаны кездейсоқ емес. Құқық қолдану тәжірибесі де мұндай даусыз ғылыми ережені толығымен растайды.

Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, қылмыстық процесте күдікті ұғымын, сондай-ақ оны тұжырымдаудың дәстүрлі тәсілін жетілдіру қажеттілігі айқын болады.

Ұғымның өзінде, біздің ойымызша, нысанның жай ғана маңызды қасиеттерінің көрініс табуы жеткіліксіз болады, олар қарастырылатын нысандарды басқа нысандар мен құбылыстардан жалпылауға және оқшаулауға мүмкіндік беретін байланыстар мен қарым-қатынастар жиынтығында көрсетілуі тиіс. Қылмыстық процестегі күдіктінің ұғымына қатысты, бұл күдіктінің институты туралы барлық қолда бар білімдерді ескере отырып, оның мазмұнын тұжырымдау қажеттілігін; күдіктінің оған қатысуына мүмкіндік беретін немесе болжайтын түрлі іс жүргізу қатынастарындағы оның жекелеген нормаларының әрекет ету ерекшеліктері туралы; соңғысын қылмыстық сот ісін жүргізудің басқа қатысушыларынан ерекшеліктін қасиеттері туралы, сондай-ақ «күдікті» сөзінің этимологиялық негіздерін қалыптастырудың қажеттілігін білдіреді.

Қылмыстық процесте қолданылатын «күдікті» термині- аттас ырықсыз есімдіктен сөздің бір бөлігінің екінші бөлігіне өтуінің нәтижесінде (әрекет бойынша заттың белгісін білдіреді) пайда болған зат есім (затты, яғни қылмыстық сот ісін жүргізудің қорғаушы тарапының қатысушысының бірін білдіреді) болып табылады, ол өз кезегінде «күдіктену» етістігінен құрылған [3, 41 б.].

Іс жүргізу ғылымында күдік деген не екендігі туралы белгілі бір көзқарастар бар. Мәселен Н.А. Козловский «қылмыстық іс жүргізу мағынасында күдік дегеніміз-қылмыстық сот ісін жүргізу органдарының тұжырымы түрінде көрініс тапқан және адамның әрекетінің болжамды қылмыстық сипаты туралы арнайы процессуалдық актімен ресімделген және оны күдікті ретінде қылмыстық іс жүргізу қызметі аясына тартудың қажеттілігінен көрінетін адамның жасалған қылмысқа қатыстылығының ерекшенісаны»- деп санайды [4, 51 б.]. И.А. Пантелеевтың пікірінше, күдік болып «... оған айып тағу үшін дәлелдемелер жеткіліксіз болған жағдайда, адамның, тергеліп отырған қылмысқа қатыстылығы туралы қылмыстық қудалау органының арнайы процессуалдық шешімінде көрсетілген тұжырымы»танылады.

Жоғарыда келтірілген анықтамаларда авторлар «қылмыстық- процессуалдық мағынада» күдіктің маңызды белгілерін атап көрсеткенімен, олар бір-бірімен біртұтас бір жүйеге жеткілікті дәрежеде біріктірілмеген сияқты. Мәселен, Н.А. Козловскийдың анықтамасында «қылмыстық іс жүргізу қызметінің аясына тарту қажеттілігі» сияқты маңызды белгіге назар аударылады. И.А. Пантелеевтың анықтамасында күдіктіні айыптаудан бөлектейтін белгілерді анықтайтын кері жағдайлар байқалады.

Біздің ойымызша, қылмыстық іс жүргізу қызметінде күдікті пайда болатын құбылыс ретінде күдік туралы неғұрлым толық түсінік беру үшін,оның келесідей негізгі аспектілерін бөліп көрсету орынды болады.

Біріншіден, бұл адамның қылмыс белгілері бар әрекетке қатыстылығы туралы болжам.

Екіншіден, мұндай болжам саналы субъектінің (тергеушінің, анықтаушының және т.б.) ішкі ойлау қызметінің нәтижесі болып табыла алмайды, біздің ойымызша, ол қылмыстық іс бойынша дәлелдемелерге қойылатын талаптарға жауап беруге жататын нақты қолда бар мәліметтерге негізделуі тиіс [5, 22 б.].

Үшіншіден, мұндай болжамның болуы, күдікті туралы айту үшін жеткіліксіз. Бұл аспектіде А.С. Александровтың көзқарасы дұрыс сияқты, оған сәйкес күдіктену тиісті іс жүргізу құжатында көрініс таппаған тергеушінің субъективті көзқарасы болып табылғанша және «күдік келтірілген» адамның мүдделерін қозғамайынша, соңғысына белгілі бір іс жүргізу құқықтарын беру туралы мәселе қоюға болмайды [6, 106 б.]. Сонымен қатар, «тиісті» іс жүргізу құжаттарында адамға күдік келтіру, «күдік келтірілген адамның мүдделері қозғалатын» барлық жағдайларды қамтуы мүмкін емес екені анық. Соңғысы, біздің пікірімізше, «субъективті көзқарас» адамды қылмыстық іс жүргізу қызметіне тікелей тарту бойынша шаралар қабылдау жолымен тексерілгенде мүмкін болады. Осылайша, біздің көзқарасымыз бойынша, қылмыстық іс бойынша дәлел бола алатын мәліметтер негізінде оның қылмыс белгілері бар әрекетке қатыстылығы туралы болжамдарды тексеруге байланысты уәкілетті органмен қылмыстық сот ісін жүргізуге тікелей тартылған адам күдікті болып табылуы тиіс.

Бұл анықтамада күдікті институтының барлық қажетті маңызды жақтары толығымен көрініс тапқан және жүйеленген деп айтуға болады, бұл оған өзінің міндетін барынша оңтайлы және тиімді орындауға мүмкіндік береді. Бұған дәлел ретінде, келесі аргументацияны келтіру орынды болар еді.

Қолданыстағы қылмыстық іс жүргізу заңнамасына сәйкес, адам күдікті мәртебесін алуы үшін күдікті ретінде тану туралы қаулы, ұстап алу хаттамасын, қылмыстық теріс қылық жасады деген күдіктің болуына байланысты жауап алынған күдіктінің іс-әрекетін саралау туралы қаулы шығару қажет (іс жүргізу әдебиеттерінде бұл әдетте адамды күдікті деп танудың заңды негіздері деп аталады). Бұл ретте, біз жоғарыда атап өткеніміздей, осы негіздемелермен қылмыстық процеске тартылған адамға күдікті мәртебесін беру қажет болған барлық жағдайлар қамтылмайды. Сонымен қатар, күдікті ұғымының өзі ғылым мен техниканың дамуымен қатар, тиісінше

қылмыстық процестің теориясы мен тәжірибесімен қатар сөзсіз өзгеретін (толықтырылатын) тергеу әрекеттерінің тізіліміне тікелей байланысты болады.

Бізбен ұсынылған анықтамада, адам күдікті мәртебесіне ие болады және тиісінше, ол қылмыстық процесс саласына тікелей тартылған кезде қажетті іс жүргізу құқықтарына автоматты түрде ие болады. Бұл біз жоғарыда атап өткен мәселелерді айналып өтуге мүмкіндік береді және қандай да бір қаулы шығарылғанына, сондай-ақ қандай лауазымды тұлғамен және оған қатысты күдіктің болуына байланысты қандай процессуалдық әрекеттің нәтижесінде адам қылмыстық процеске тартылатындығына қарамастан, адамға күдіктінің процессуалдық құқықтарын уақытылы пайдалану мүмкіндігін қамтамасыз етеді. Күдікті, онымен қоса, ҚПК-не жаңа процессуалдық әрекеттер енгізілсе де, олардан тәуелсіз болады.

Іс жүргізу әдебиеттерінде күдікті фигурасының пайда болуы үшін негіздердің бірі ретінде адамға қатысты сотқа дейінгі іс жүргізуді бастаудың жасанды екендігі туралы пікірді растайтын тұжырымдар жиі кездесетіндігін айта кеткен жөн. Мәселен, кейбір ғалымдар шындығында сотқа дейінгі іс жүргізу басталған адамның қорғаушысы одан тікелей жауап алу алдында ғана пайда болуы мүмкін деп айтады. Жауап алу өз кезегінде, тергеу органдары оны қажет деп тапқан жағдайда ғана жүргізіледі [7, 19 б.]. Сондықтан, шынымен де, адам осы сәттен бастап қана күдіктінің іс жүргізу мәртебесімен көзделген құқықтарын нақты, толық көлемде пайдалануға мүмкін алады. Сондай-ақ, «...бірінші акт адамды күдіктінің жағдайына қоя алмайды, себебі сотқа дейінгі тергеп-тексерудің басталуы туралы қаулы қылмыстық істі сотқа дейінгі тергеп-тексеруге негіз болған мән-жайлар зерттелгенге дейін шығарылады. Алғашқы тергеу әрекеттерінен кейін, тергеуді басқа адамға қатысты жүргізу керектігі, ал күдікті ретінде танылып отырған адам іске мүлдем қатысы жоқ екендігі анықталуы мүмкін» [8, 44 б.]. Бұл ретте іс бойынша іс жүргізудің өзі «басынанбастап тенденциялық бағыт алады және тергеушіде (анықтау органында) психологиялық тұрғыда іс шын мәнінде осылай болғандығы, басқалай болуы мүмкін еместігі және оған сотқа дейінгі өндірісті бастаған тұлғаның қорытындыларын тек бекітіп, нақтылау керектігі туралы пікір немесе сенімділік пайда болуы мүмкін». Аталған мән-жайлар кейбір авторлардың адамға қатысты сотқа дейінгі тергеп-тексерудің басталуын «заңсыздықтың іс жүргізу алғышарттарының бірі» деп санауға ықпал етті.

Сондай-ақ, адамның оған қатысты сотқа дейінгі тергеп-тексеруді бастау нәтижесінде күдікті мәртебесін алуы сайып келгенде, тиісті лауазымды адамның бұны қалай ма, қаламай ма, соған ғана байланысты екенін ескеру қажет. Осындай ниет болмаған кезде, соңғылары қылмыстық істі сотқа дейінгі тергеп-тексеру туралы қаулыда нақты адамды көрсетпеуге мәжбүр болады, бұл кейбір жағдайларда сотқа дейінгі тергеп-тексеру үшін негіз болған мәліметтерді осындай қаулыда толық емес немесе дәл көрсетпеуге және тиісінше осындай шешім қабылдау қажеттігі туралы бүкіл позицияны әлсіретуге әкеп соғуы мүмкін.

Өз кезегінде, айып тағылғанға дейін ұстап алу немесе бұлтартпау шарасын қолдану да адамды күдікті деп тану үшін (қазіргі уақытта ҚПК-де көзделген) негіздер болып табымайды, тек ерекше, заңмен қатаң белгіленген жағдайларда ғана, оған арнайы уәкілетті мемлекеттік органдар тарапынан қылмыстық іс жүргізушілік мәжбүрлеуді қолданудың шаралары ғана болып табылады. Аталған ережеде біздің ойымызша, белгілі бір адамға күдіктінің процессуалдық мәртебесін беру және біреулерге қатысты іс жүргізушілік мәжбүрлеу шараларын қолдану туралы түрлі көзқарастардың мақсаттарының, негіздерінің және құқықтық табиғатының алуан түрлілігі туралы қылмыстық іс жүргізу ғылымында ұзақ уақыт бойы орын алған ой-пікірлер өзінің тәжірибелік жүзеге асырылуына ие болады. Белгілі бір адамға күдіктінің процессуалдық мәртебесін беру- қылмыстық-процессуалдық қызмет аясына тартылған адамға күдікке деген көзқарасын дер кезінде білдіруге және өз құқықтарын іске асыруға

мүмкіндік беруге және екіншісі, яғни біреулерге қатысты іс жүргізушілік мәжбүрлеу шараларын қолдану институты- қылмыстық іс бойынша өндірісті қалыпты жүзеге асыру үшін қажетті шарттарды қамтамасыз етуге бағытталған.

Қылмыстық іс жүргізу ғылымында күдіктінің құқықтық жағдайының мазмұны туралы да бірыңғай пікір жоқ. Мәселен, А. А. Напреенко күдіктінің құқықтық мәртебесі құқықтар, міндеттер және заңды мүдделер сияқты құрылымдық элементтерден ғана тұруы тиіс деп есептейді [9, 14 б.]. Ю. П. Янович қылмыстық сот ісін жүргізудің қарастырылып отырған қатысушысының жеке тұлғасының құқықтық мәртебесінің құрылымына, оның субъективті құқықтары мен заңды мүдделерін, міндеттерін, құқықтары мен заңды мүдделерінің кепілдіктерін, заңды жауапкершілігін енгізеді. Бұл ретте ол азаматтық, жалпы құқық қабілеттілік (құқық субъектілілік), қағидалар, құқықтық нормалар, жалпы (мәртебелік) қатынастарды құқықтық мәртебеге ие болудың қажетті алғышарттарына не оны іске асыру тетігінің құрамдас бөлігіне жатқызады [10, 9 б.]. Е. Э. Цимбарт күдіктінің құқықтық мәртебесінің мазмұнында процессуалдық құқық субъектілікті, субъективті құқықтарды, субъективті міндеттерді, жеке бостандықтарды, заңды мүдделерді қарастыруды ұсынады [11, 7 б.].

«Құқықтық мәртебе» сияқты ғылыми санаттың тікелей мақсаттарының бірі, біздің ойымызша, оның құрылымдық элементтерінің призмасы арқылы қандай да бір субъектінің құқықтық қатынастарға қатысуын талдау неғұрлым тиімді болатын өзіндік ғылыми құралдың ролін орындауы болып табылады. Мұндай талдау зерттелетін пәннің барлық мәселелерін барынша қамтуы және олардың әрқайсысын жеке зерттеу үшін де, сондай-ақ алынған нәтижелерді кейіннен ғылыми жалпылау (синтездеу) үшін де қолайлы жағдайлар жасауы тиіс. Күдіктіге қатысты бұл - оның құқықтық жағдайының мазмұнын анықтау негізіне қазіргі таңдағы орын алған проблемаларды зерттеуге (және мүмкін болатын проблемаларды анықтауға), сондай - ақ оның қылмыстық сот ісін жүргізуге қатысу тиімділігін арттыру үшін ғылыми-теориялық алғышарттар жасауға мүмкіндік беретін тұлғаның қылмыстық іс жүргізу мәртебесінің тұжырымдамасы қойылуы тиіс дегенді білдіреді.

Жоғарыда айталғандарды, сондай - ақ күдіктінің қылмыстық сот ісін жүргізуге қатысуының қазіргі кездегі теориялық және тәжірибелік мәселелерін ескере отырып, біздің ойымызша, оның құқықтық мәртебесі мазмұнының құрылымы мынадай элементтерді қамтиды: қылмыстық іс жүргізудегі азаматтық; құқық субъектілік; заңды мүдделер; құқықтар мен міндеттер; құқықтар мен заңды мүдделердің кепілдіктері.

Біздің ойымызша, көптеген авторлардың құқық субъектілік қылмыстық процестегі жеке тұлғаның құқықтық мәртебесінің дербес элементі ретінде әрекет ететіндігі туралы ұстанымы неғұрлым дәлелді болып табылады. Мысалы, О.А. Зайцев «...құқық субъектілік процестің кез келген қатысушысының құқықтық мәртебесінің міндетті элементі болып табылады,...себебі оның болмауы адамға қандай да бір іс жүргізу функциясын жеке орындауға және, сайып келгенде, қылмыстық процестің міндеттерін шешуге белсенді қатысуға мүмкіндік бермейді»- деп көрсетеді [12, 24 б.].

Алдыңғы абзацта көрсетілген тұжырымға сәйкес, құқық субъектілікті қылмыстық іс жүргізу құқығының нормаларымен белгіленген ретте, адамның процеске қатысушы болу және жеке өзі немесе өкілдер арқылы қылмыстық іс жүргізу қатынастарындағы өзінің іс жүргізу мәртебесін іске асыру қабілеті ретінде анықтау қажет. Бұл ретте құқық субъектіліктің құрамдас бөліктері, өз кезегінде: қылмыстық іс жүргізу құқық қабілеттілігі, яғни адамның құқықтары болу және міндеттер атқару қабілеті және қылмыстық іс жүргізу әрекет қабілеттілігі - адамның жеке өзі, өз құқықтары мен міндеттерін дербес жүзеге асыру қабілеті болып табылады.

Қазіргі кезде күдіктіде қылмыстық іс жүргізу құқық қабілеттілігінің пайда болуы, ҚПК - мен нақты анықталған шарттарының бірімен байланысты, олар: күдікті ретінде тану туралы қаулы, ұстап алу хаттамасы, қылмыстық терісқылқ жасады деген

күдіктің болуына байланысты жауап алынған күдіктінің іс-әрекетін саралау туралы қаулы. Біздің көзқарасымызша, адам қылмыс белгілері бар әрекетке қатыстылығы туралы болжамдарды тексерумен байланысты уәкілетті органның қылмыстық сот ісін жүргізу аясына тікелей тартылған сәттен бастап күдіктінің құқық қабілеттілігіне ие болады.

Күдікті қазіргі уақытта міндетті субъект болып табылатындығын ескере отырып, оның өзінің іс жүргізу мәртебесін алған сәтін және оның іс жүргізу құқық қабілеттілігінің пайда болуын анықтаумен қатар, адам осындай болуын тоқтататын мән-жайларды нақтылау аса маңызды болып табылады.

Қазіргі уақытта, ҚПК сәйкес, адам келесі жағдайларда күдікті деп танылуы тоқтатылады:

- 1) қылмыстық құқық бұзушылық оқиғасының болмауынан;
- 2) іс-әрекетте қылмыстық құқық бұзушылық құрамының болмауынан;
- 3) егер рақымшылық жасау актісі жасалған іс-әрекет үшін жаза қолдануды жойса, соның салдарынан;
- 4) қылмыстық жауаптылыққа тартудың ескіру мерзімінің өтуіне орай;
- 5) жәбірленушінің шағымының болмауынан, сондай-ақ жекешейыптаушы айыптаудан бас тартқан не коммерциялық немесе өзге де ұйымның немесе уәкілетті органның басшысы адамды қылмыстық жауаптылыққа тарту туралы арызды кері қайтарып алған кезде;
- 6) егер адамға қатысты соттың нақ осы айыптау бойынша заңды күшіне енген үкімі не соттың қылмыстық қудалаудың мүмкін еместігін белгілейтін, күші жойылмаған қаулысы бар болса;
- 7) егер адамға қатысты қылмыстық қудалау органының нақ осы күдік бойынша қылмыстық қудалауды тоқтату туралы күші жойылмаған қаулысы бар болса;
- 8) іс бойынша іс жүргізу өзіне медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шарасын қолдану үшін қажет болған жағдайларды қоспағанда, егер қылмыстық заң тыйым салатын іс-әрекетті есі дұрыс емес күйде жасаған адамға қатысты болса;
- 9) қылмыстық қудалаудан артықшылықтары немесе иммунитеті бар адамды қылмыстық жауаптылыққа тартуға уәкілетті органның немесе лауазымды адамның келісім беруден бас тартуына байланысты;
- 10) іс бойынша іс жүргізу қайтыс болған адамды ақтау немесе істі басқа адамдарға қатысты тергеп-тексеру, сондай-ақ заңсыз жолмен табылған мүлікті, тәркіленуге жататын, келтірілген зиянның өтелуін қамтамасыз ететін ақша қаражатын және өзге де құндылықтарды анықтау үшін қажет болған жағдайларды қоспағанда, қайтыс болған адамға қатысты;
- 11) Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің ережелеріне байланысты қылмыстық жауаптылықтан босатылуға жататын адамға қатысты.

Қылмыстық іс жүргізу заңнамасында, адамды оған қатысты қылмыстық іс бойынша сотқа дейінгі тергеп-тексеруді бастау нәтижесінде күдікті деп тану мүмкіндігінің пайда болуымен, заң әдебиеттерінде күдіктінің процессуалдық жағдайындағы адамдар арасында қалыптасқан теңсіздік жайлы ой-пікірлер айтыла бастағаны, біздің ойымызша, орынды болып табылады. Қарастырылып отырған жағдайда, ҚПК-де белгіленген ұстап алудың және бұлтартпау шараларын қолдану мерзімдерінің «дәстүрлі» негіздеріне қарағанда, «ол белгісіз мерзімге, әуелі тергеу аяқталғанға дейін күдікті мәртебесінде болуы мүмкін». Мұндай сынның себебі, ертеректе айтылған қылмыстық іс жүргізу мәжбүрлеу шараларын қолдануға және адамды күдікті ретінде тануға- бірыңғай құқықтық табиғатқа, мақсаттар мен негіздерге ие институттар ретінде қарау қажет деген заң шығарушының дұрыс емес көзқарасынан

көрінетін сияқты. Осыған байланысты, біздің ойымызша, В.Р. Навасардянның: «...мерзімінің аяқталуы нәтижесінде күдіктіге қатысты қолданылған ұстап алуды және бұлтартпау шараларының күшін жою, олар қолданылған негіздерді жоймайды және қылмыстық құқық бұзушылық жасады деген күдікті тоқтатпайды»- деп айтылған пікірі дұрыс болып табылады [13, 10 б.].

Ұстап алу және күзетпен ұстау- процестік мәжбүрлеу шараларының ең қатал шарасы болып табылады және оның басты конституциялық құқықтарының бірі- бостандыққа деген құқықтан айырумен ғана емес, сондай- ақ барлық басқа құқықтарды жеке жүзеге асыру мүмкіндігіне елеулі нұқсан келтірумен де байланысты. Осыған байланысты іс жүргізу әдебиеттерінде, бас бостандығынан айырылған күдіктілердің арнайы құқықтық мәртебеге ие екендігі туралы пікір кездеседі. Бұл жағдайлар, ұстап алынған және қамауға алынған күдіктілер мен айыпталушылардың қамауда болуын регламенттейтін арнайы заңның және бірқатар ведомстволық нормативтік актілердің болуымен қатар, күдіктінің оны ұстап алуға немесе күзетпен ұстауға байланысты құқықтарын жеке топқа бөлу қажеттігін куәландырады.

Күдіктінің қылмыстық сот ісін жүргізуге қатысу мәселелеріне арналған заң әдебиеттерін зерделеу, күдіктінің құқықтарын жіктеу әрекеттері өте сирек кездесетін құбылыс екенін көрсетті. Біз күдіктінің процессуалдық құқықтарын келесідей топтарға жіктеуді ұсынамыз: олардың басқа да процессуалдық құқықтарына қатысты кепілдік болып табылатын іс жүргізу құқықтары (өзіне не үшін күдік келтірілгенін білуге құқығы, қорғаушы алуға құқығы, сондай-ақ ана тілі мен аудармашының көмегін пайдалану құқығы); күдіктінің келтірілген күдікке шағымдану, дәлелдеу процесіне белсенді қатысу жолымен оның нақты негіздерін теріске шығаруға мүмкіндігін қамтамасыз ететін процессуалдық құқықтар (түсіндірмелер мен айғақтар беру құқығы; дәлелдемелер ұсыну құқығы; тергеушінің рұқсатымен тергеу әрекеттерін жүргізу кезінде қатысу құқығы); күдіктінің оған қатысты қылмыстық істің толықтығын, жан-жақты және объективтілігіне ықпал ету мүмкіндігін қамтамасыз ететін процессуалдық құқықтары (өтінішхаттар мен қарсылық білдіру құқығы); күдіктіге бұзылған құқықтары мен заңды мүдделерін қалпына келтіруге қол жеткізу мүмкіндігін қамтамасыз ететін процессуалдық құқықтары (анықтауды жүзеге асыратын адамның, тергеушінің, прокурордың әрекеттері мен шешімдеріне шағым келтіру құқығы; сотқа дейінгі тергеп-тексеру органдарының, прокуратура, соттың және т.б. заңсыз әрекеттерімен келтірілген мүліктік және моральдық залалды мемлекеттің өтеуін талап ету құқығы). Көрсетілген құқықтар топтарының көлемі мен көптігіне қарамастан, біз бұл тәсілде біршама жасандылықты байқаймыз, өйткені «күдіктінің барлық құқықтарына, олардың бір-бірін қамтамасыз етуі тән» және аталған құқықтардың кез келгенін осы немесе басқа жағдайда көрсетілген құқықтық топтардың әрқайсысына жатқызуға болады.

Күдікті құқық субъектісі болып табылатындығынан басқа, ол белгілі бір міндеттерді орындауы тиіс, атап айтқанда: анықтаудан, алдын ала тергеуден жасырынуға немесе қылмыстық іспен айналыспауға; куәға, қылмыстық сот ісін жүргізудің өзге де қатысушыларына қатер төндірмеуге, сондай-ақ дәлелдемелерді жоймауға не қылмыстық іс бойынша іс жүргізуге өзге де жолмен кедергі келтірмеуге; ҚПК-нің 18-тарауы тәртібінде таңдалған бұлтартпау шараларымен белгіленген мінез-құлық ережелерін сақтауға; анықтаушының, тергеушінің, прокурордың немесе соттың шақыруы бойынша келуге; тұрғылықты жері ауысқан жағдайда - бұл туралы дереу хабарлауға; мүлікке тыйым салынған жағдайда - тыйым салынған мүлікке билік етуге және пайдалануға белгіленген тыйым салуды сақтауға; тиісті рұқсатсыз сотқа дейінгі тергеп-тексеру мәліметтерін жарияламауға; тергеушінің куәландыру, сараптамалық зерттеу үшін үлгілерді іріктеп алу, сараптама жүргізу үшін медициналық мекемеге орналастыру туралы Заңға сәйкес шығарылған қаулыларына бағынуға; тінту, өзге де

тергеу әрекеттерін жүргізу кезінде тиісті мінез-құлық туралы тергеушінің заңды талаптарына, сондай-ақ басқа да іс жүргізу шешімдеріне және т. б. бағынуға тиіс.

«Міндеттерді түсіндіру- күдіктіге өз құқықтарын қорғауға көмектеседі, өйткені күдікті өз міндеттерін біле отырып, жауапкершіліктен қорықпай, оның міндеттеріне сәйкес келмейтін немесе олардан асатын тергеушінің, анықтау жүргізетін адамның талаптарын орындамауына болатынын» атап өткен жөн.

Іс жүргізу теориясында қылмыстық іс жүргізу заңнамасы күдікті міндеттерінің толық тізбесіне (қылмыстық сот ісін жүргізуге кейбір қатысушылардың міндеттеріне ұқсас) арналған нормалардың оқшауланған тобын қамтуы тиіс деген көзқарас бар. Мұндай қажеттіліктің басты негізі ретінде қылмыстық процессуалдық заңдағы күдіктінің міндеттерінің

«географиялық» бытыраңқылығы көрсетіледі, ол күдіктінің оған қатысты белгіленген процессуалдық-құқықтық нұсқамаларды анықтауға және тиісінше орындауға қолайлы шарттар туғызуға мүмкіндік бермейді және ол күдіктінің өзіне де және сотқа дейінгі тергеп-тексеру органына да мүлдем тиімсіз болып табылады. Адамның іс жүргізу мәртебесін алу тәртібі анықталатын және сонымен бірге оның негізгі құқықтары көрсетілетін заңның бабында, осындай адамның міндеттері туралы да (мысалы, куәға, жәбірленушіге, маманға және т.б. қатысты ол қалай жасалғаны сияқты) міндетті түрде көрсетілуі тиіс. Әйтпесе, құқықтар мен міндеттердің жалпы жүйесінің теңгерімділігінің бұзылуы туралы пікір туындайды және ол қолданылған заңнамалық техниканың жетілмегенін куәландырады. Осылайша, өкінішке орай аталған салада шешілмеген мәселелер бар және оны шешу үшін, біздің ойымызша, «қақ ортаны» табу қажет.

Нәтижесінде күдіктінің барлық іс жүргізу міндеттерінің мәні, қылмыстық сот ісін жүргізудің белгіленген тәртібін тиісінше сақтауға негізделеді. Дәл осындай жалпы түрде, біздің ойымызша, ҚПК-нің 64-бабында күдіктінің міндеттері туралы айтқан жөн [14, 92 б.].

Қылмыстық процестегі жеке адамның құқықтары мен заңды мүдделерінің кепілдіктерін, процессуалистер негізінен, іске қатысушы адамдардың құқықтары мен заңды мүдделерін қамтамасыз ету мен қорғаудың құқықтық құралдарының жүйесі ретінде айқындайды, ол заңда белгіленген сот ісін жүргізу нысандары мен қағидаттарын қатаң сақтауды, процеске қатысушылардың құқықтары мен оларды іске асыру шарттарын бекітуді, қылмыстық іс жүргізу қызметін жүзеге асыратын лауазымды адамдар мен органдардың міндеттерді нақты орындауын талап етеді. Бұл ретте, міндеттер режимін тиісті орындаусыз, кез келген процесс қатысушысының құқықтарын жүзеге асыру және мүдделерін қорғау мүмкін еместігін, тек бірыңғай және үйлесімді жүйеде жұмыс істей отырып, бір - бірін өзара алмастыра және толықтыра отырып, құқықтарды жүзеге асыру, мүдделерді қорғау және міндеттерді орындау кепілдіктері оның қылмыстық іс жүргізу мәртебесін қамтамасыз етуге қабілетті екенін атап өту қажет.

Әлбетте, күдіктінің құқықтарын, заңды мүдделерін және міндеттерін жеке, оларды қамтамасыз ету мен іске асырудың күрделі және көп деңгейлі жүйесінен бөлек зерделеу, оның қылмыстық іс жүргізу қатынастары саласына қатысуын одан әрі жетілдіруде қандай да бір мәнге ие болмайды. Бұл күдіктінің құқықтарының, заңды мүдделері мен міндеттерінің кепілдіктерін, оның құқықтық мәртебесінің құрылымына қосу қажеттілігін анықтайды және бұл мәселе көлемді болуына байланысты, жұмыстың келесі тарауында қарастырылады. Жүргізілген зерттеу қылмыстық іс жүргізу заңнамасын жетілдіру бойынша бірқатар теориялық ережелерді, ұсыныстарды және сотқа дейінгі тергеп-тексеру сатысында күдіктінің құқықтық мәртебесін қамтамасыз ету мен заңнамалық реттеудің тиімділігін арттыруға бағытталған тәжірибелік ұсыныстарды тұжырымдауға және негіздеуге мүмкіндік берді.

Күдіктінің құқықтық мәртебесі бұл- қылмыстық іс жүргізу құқығының нормаларымен бекітілген қылмыстық сот ісін жүргізудегі күдіктінің жағдайы. Оны келесі элементтер сипаттайды: іс жүргізу құқықтары мен міндеттері, заңды мүдделері, іс жүргізу құқық қабілеттілігі, іс жүргізу әрекет қабілеттілігі, іс жүргізу жауапкершілігі, іс жүргізу кепілдіктері.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы 1995 жылғы 30 тамыз // (2023.10.10. берілген (<http://online.zakon.kz>)).
2. Қазақстан Республикасының Қылмыстық процестік Кодексі (03.07.2014ж.) – Алматы: Юрист, (2023.10.10.берілген (<http://online.zakon.kz>)).
3. Ожегов С.И., Шведов Н. Ю. Толковый словарь русского языка. - М.: Русский язык,1997.- 165 с.
4. Козловский Н.А. Подозрение в советском уголовном процессе. Дисс.канд. юрид. наук.- Свердловск, 1989.- 166 с.
5. Пантелеев И.А. Проблемы совершенствования института подозрения в уголовном процессе России. Дисс. канд. юрид. наук.- Екатеринбург, 2000.-160 с.
6. Томин В.Т., Поляков М.П., Александров А.С. Комментарий к Уголовно-процессуальному кодексу Российской Федерации.- 7-е изд., перераб. и доп. - Москва: Юрайт, 2014. – 1087 с.
7. Ларин А.М., Мельникова Э.Б., Савицкий В.М. Уголовный процесс России. Лекции-очерки. - М., Изд-во БЕК, 1997.- 314 с.; Башкатов Л., Ветрова Г. О состязательности // Рос. юстиция. 1995.- № 1.- С. 19.
8. Клычников А.И. О понятии и гарантиях прав подозреваемого в советском уголовном процессе // Проблемы уголовного процесса и криминалистики.- Москва: изд-во Московского университета, 1976.- С. 38-49.
9. Напреенко А.А. Гарантии прав подозреваемого в советском уголовном процессе. Автореф. дисс. канд. юрид. наук.- М., 1982.- 24 с.
10. Янович Ю.П. Проблемы совершенствования процессуального статуса подозреваемого и обвиняемого. Автореф. дисс. канд. юрид. наук.- Харьков, 1992.- 25 с.
11. Цимбарт Е.Э. Процессуальное положение подозреваемого в российском уголовном процессе. Автореф. дисс. канд. юрид. наук.- Челябинск, 2001. – 18 с.
12. Зайцев О.А., Смирнов П.А. Подозреваемый в уголовном процессе.- М.: Изд-во «Экзамен», 2005.- 320 с.
13. Навасардян В.Р. Правовые аспекты взаимодействия адвоката- защитника с подозреваемым, обвиняемым, подсудимым. Дисс. канд. юрид. наук. - СПб, 1999.- 234 с.
14. Арын А.А. Қылмыстық сот өндірісінде күдіктінің құқықтарын қамтамасыз етудің халықаралық-құқықтық стандарттары: Қазақстан Республикасының заңнамасына имплементациялаудың мәселелері. Дисс. Доктор PhD.- Алматы, 2021. – 151 б.

УДК 342.9

Аспандияр С. Б.,¹ Ильясова Б. Қ.²¹Қонаев университетінің 2 курс магистранты
e-mail: aspandiar.s001@gmail.com²Қонаев университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы
e-mail: baxonya_2775@mail.ru

ӘКІМШІЛІК-ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚАТЫНАСТАР ДАМУЫНЫҢ ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ҮРДІСТЕРІ

Андатпа. Қазақстан Республикасындағы азаматтардың қатысуымен әкімшілік-құқықтық қатынастары әкімшілік құқығы мен әкімшілік іс жүргізу құқығының теориялық және тәжірибелік мәселелерін Қазақстан Республикасындағы және алыс және жақын шетелдік елдердегі қолданыстағы заңнамалар мен ережелердің қатынастарымен тұтастай түрде қараудан тұрады.

Әкімшілік жауапкершілік - қауіп төндірмейтін бұзушылықтар жасалған кезде туындайтын заңды жауапкершіліктің бір түрі.

Кеңестік және посткеңестік кезеңде әкімшілік жауапкершілік институты өзінің ғылыми негіздемесін және тұрақты нормативтік бекітілуін алды.

Тарихи тұрғыдан алғанда, әкімшілік жауапкершілік жауапкершіліктің кең таралған түрлерінің бірі болып табылады. Әкімшілік мәжбүрлеу шаралары жеке және заңды тұлғалардың қызметін мемлекеттік реттеудің маңызды құралы болып табылады, ал заңды тұлғаларға қатысты іс жүзінде жалғыз және тиісінше ең маңыздысы болып табылады.

Құқықтық жүйесі дамыған мемлекеттерде, әкімшілік-құқықтық қарым-қатынастар институты құқықтық қатынастардың маңызды элементі болып табылады, олар мемлекеттік билік ұйымдарының адам мен азаматтың көпшілік-құқықтық мүдделерін қамтамасыз ету мен қорғау мәселелерінде жанама түрде әрекет етеді.

Тиісінше, әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодекске енгізілген өзгерістерге байланысты Қазақстан Республикасындағы әкімшілік жауапкершілік институтының қазіргі жағдайы мен даму перспективаларына талдау жүргізу қажет деп санаймыз.

Кілт сөздер: Қазақстан Республикасы, мемлекет, билік, құқық, құқықтық қатынас, кодекс, әкімшілік жауапкершілік, әкімшілік құқық, әкімшілік сот, әкімшілік әділет, бақылау.

СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ АДМИНИСТРАТИВНО-ПРАВОВЫХ ОТНОШЕНИЙ

Аннотация: Административно-правовые отношения с участием граждан в Республике Казахстан состоят в рассмотрении теоретических и практических вопросов административного права и административно-процессуального права в целом отношениями действующего законодательства и правил в Республике Казахстан и странах дальнего и ближнего зарубежья.

Административная ответственность-вид юридической ответственности, возникающий при совершении нарушений, не представляющих угрозы.

В советский и постсоветский период институт административной ответственности получил свое научное обоснование и постоянное нормативное закрепление.

Исторически административная ответственность является одной из наиболее распространенных форм ответственности. Меры административного принуждения являются важнейшим инструментом государственного регулирования деятельности

физических и юридических лиц, а в отношении юридических лиц-практически единственным и, соответственно, наиболее важным.

В государствах с развитой правовой системой институт административно-правовых отношений является важнейшим элементом правоотношений, они косвенно выступают в вопросах обеспечения и защиты публично-правовых интересов человека и гражданина организациями государственной власти.

Соответственно, считаем необходимым провести анализ современного состояния и перспектив развития института административной ответственности в Республике Казахстан в связи с внесенными изменениями в Кодекс об административных правонарушениях.

Ключевые слова: Республика Казахстан, государство, власть, право, правоотношения, кодекс, административная ответственность, административное право, административный суд, административная юстиция, контроль.

MODERN TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL RELATIONS

Abstract. Administrative and legal relations with the participation of citizens in the Republic of Kazakhstan consist in considering theoretical and practical issues of administrative law and administrative procedural law as a whole with the relations of current legislation and regulations in the Republic of Kazakhstan and near and far foreign countries.

Administrative liability is a type of legal liability that arises when violations are committed that do not pose a threat.

In the Soviet and post-Soviet period, the Institute of administrative responsibility received its scientific justification and stable regulatory approval.

Historically, administrative responsibility is one of the most common types of responsibility. Administrative coercive measures are the most important means of state regulation of the activities of individuals and legal entities, and in relation to legal entities are practically the only and, accordingly, the most important.

In states with a developed legal system, the institution of administrative and legal relations is an important element of legal relations, which indirectly act in matters of ensuring and protecting the majority legal interests of a person and a citizen by organizations of state power.

Accordingly, in connection with the changes made to the code of administrative offenses, we consider it necessary to conduct an analysis of the current state and prospects for the development of the institution of administrative responsibility in the Republic of Kazakhstan.

Key words: Republic of Kazakhstan, state, government, law, legal relations, code, administrative responsibility, administrative law, administrative court, administrative justice, control.

Қазіргі заманғы шындық жағдайында, Қазақстан Республикасының әкімшілік құқығын реформалау мәселесі, оны құқықтық реттеу сабағы етіп реттеу, жаңа әкімшілік-құқықтық институттар құру (мысалы, әкімшілік келісім-шарт, әкімшілік талап) және «көнелерді» жылдам реформалау (мысалы, мемлекеттік қызмет институты, шешім шығару жүйесі), соттық реформа жүргізу, әкімшілік және басқару процессінің теориялық негіздерін дайындау, әкімшілік процедуралар, соттық билік жағынан көпшілік құқықтағы адам мен азаматтың құқығы мен еркіндігін әкімшілік-құқықтық қамтамасыз ету бұлардың барлығы да өзекті болып қала береді. Сонымен қатар, мұнан да өзектірек болып, жеке құқық институт сияқты, әкімшілік талап бойынша соттық бақылау қызметін атқаратын, әкімшілік сот істері бойынша қаралатын әкімшілік әділет қызметінің қалыптасуы мен жолға қойылуы мәселелері қала береді. Мемлекеттік биліктің жеке құқықтық формасы сияқты бақылау, белгілі бір қатынастардың жүйесінде көрінеді. Кез-келген ұйымның бақылау

функциясының, мемлекеттік бақылаудың мәнін анықтайтын жалпы белгілері болады [1, 6 б.].

Біріншіден, мемлекеттік бақылаудың қызметі тек мемлекеттік билік пен басқару ұйымдарына тән.

Екіншіден, мемлекеттік бақылау мемлекет атынан іске асырылады, оның қандай ұйымдармен таратылатындығына қарамастан, жалпы мемлекеттік сипат алады.

Үшіншіден, бақылау заңды формада іске асырылады.

Төртіншіден, бақылау жүйесі иерархия принципі бойынша құрылады. Бақылау функциясы өзінің мазмұнына, сипаты мен міндетіне қарай конституциялық болып табылады және жалпы анықтамасы бойынша конституциялық категория болып табылады.

Қазіргі заманғы Қазақстан Республикасының қолданыстағы әкімшілік заңнамасы физикалық және заңды тұлғалардың Үкіметтің, министрліктер мен ведомствалардың, жергілікті мемлекеттік ұйымдардың нормативті актілеріне шағым жасауларына мүмкіндіктері қарастырылған, онда тіптен Үкіметтің нормативті актілері бірден Жоғарғы сотқа шағымдануға болады.

Сонымен қатар, қолданыстағы заңнамалық нормаларға сәйкес тек Президенттің ғана Заңдары мен Үкімдерін соттық жағдайда шағымдануға болмайды.

Қазақстанда ұзақ уақыт бойы, сол кездегі басқа да кеңестік мемлекеттердегідей, мемлекеттік билік ұйымдарының әрекеттері мен шешімдерінің заңдылығына дәстүрлі соттық бақылау, атқарушы билік ұйымдарының әрекетін бақылауға ұластырылды. Мұндай әдіс, әрине, өте тар шеңберде қалды, себебі заң шығарушылардың, билік өкілдерінің, сонымен қатар жергілікті басқару ұйымдарының әрекеттерінің заңдылығы соттық бақылаудан тыс қалып қояды.

Бұл туралы Қ.А.Мами өте дұрыс айтады: «Азаматтардың көпшілік-құқықтық актілерін шағымдануын дәл осы жағдайды тар шеңберде түсінуі, әкімшілік сот істері, әкімшілік әділет немесе әкімшілік күзірет мәселелерін де осындай тар шеңберде түсінуге негіз болады.

Қазақстанның заң ғылымында мемлекеттің барлық нормашығармашылық жұмыстарына соттық бақылауды кеңейту идеясы көбірек айтылып келеді, және осындай пікірді көптеген ғалымдар қолдайды» [2, 224 б.]

Байқауымыз керек, заң туралы әдебиеттерде соттық билікті мәнін анықтауда оның қызметін сипаттайтын позициясы бойынша бірлік жоқ. Соттық биліктің қызметін қолданып, ерекшелейміз: әділсот, соттық бақылау, қолданыстағы заңнаманы зерттеу мен зерделеу негізінде түсіндіру, соттық корпус құрастыру болып табылады. Мемлекеттің құқыққорғау қызметі, адамның құқығы мен еркіндігін қорғайтын, соттық билікпен қамтамасыз етіледі, ол толығымен конституциялық өкілетілікпен бекітілген – мемлекет атынан әділсот құқықты іске асырады. Әділсот жүйесі сияқты, заттық белгімен алғанда, соттық билік мемлекет әрекетінің нақты формасын көрсетеді. Әділсоттан басқа, сонымен, соттық биліктің қызметіне әдебиеттерде мыналар жатады:

- заңдылығына соттық бақылау және процессуалды мәжбүрлеудің қолданылған шараларын негіздеу;

- құқықтық нормаларду талқылау;

- заңдылық маңызы бар фактілерді ресми куәлендіру;

- азаматтардың конституциялық және басқа да құқықтық субъектілілігін шектеу [3, 49 б.].

Соттық бақылау құқық туралы дауларды шешумен байланысты; соттық бақылаудың мәні олардың заңды екендігін тексеру мен бағалаудан және көпшілік билік ұйымдарының шешімі мен әрекеттерінің конституциялық құқықтарын бұзған немесе шектеген, азаматтар мен заңды тұлғалардың еркіндігі мен заңды мүдделерінің негізделгендігінен тұрады.

Соттық бақылау мемлекеттік бақылаудың басқа түрлеріне қарағанда іске асыру шеңберінде кең диапазонды, ол қоғамдық өмірдің, мемлекеттік билік пен басқарудың барлық салаларын қамтиды.

Соттық бақылаудың спецификалық сипатына, ең алдымен, мынаны жатқызуға болады, яғни, соттық бақылау атқарушы билік пен прокурорлық бақылаудан ерекше басқарушылардың тілегі бойынша емес, басқарушы субъектілердің – азаматтардың, олардың сотқа шағымдануына байланысты басқа да физикалық және заңды тұлғалардың өтініші бойынша іске асырылады, сондай-ақ көпшілік билік қызметін атқаратын әлеуметтік басқару субъектілерінің инициативасы бойынша іске асырылады.

Осыған байланысты зерттеушілердің альтернативтілікті мемлекеттік бақылаудың осы түрінің маңызы аз емес ерекшеліктерінің бірі ретінде атап көрсетулері орынды. Айтылған ойдың аясында түсіндіре кетуіміз керек, яғни, біздің елде шындығында, соттық бақылаудың шебі үнемі шектеліп келді. Әділдік үшін мойындауымыз керек, әділетті ешқашан да, құқық мүддесін қорғайтын жеке күш деп қабылдамаған. Себебі, оған тек ритуалды, декоративті қызмет берілген. Партияның қаулылары және жоғарғы сот ұйымдарының басшылық түсіндірмелері «күресті күшейту», «келіспейтін жағдай жасау» және т.б. деген сияқты құр шақырулар оны жасанды етті [4].

Дегенмен соңғы уақытта жағдай өзгерді. Мемлекеттік басқару жүйесінің тиімділігін көтеру қажеттілігі туындады (бұл әкімшілік құқықтың бірден-бір міндеті), бірақ, бір мезгілде азаматтарды көбейіп кеткен «тиімділіктен» қорғау қажеттілігі де байқалады (позитивті әкімшілік процесс пен әкімшілік әділеттің тапсырмасы болып табылатын). Сондықтан, соттың алдында пайда болатын, жаңа тапсырманы шешу, соттық бақылаудың жаңа құралдары мен жолдарын қолдануды талап етеді.

Қалыптасқан әкімшілік-құқықтық қатынастар жағдайында, біз толығымен ғалым - зерттеушілер мен заңгер мамандардың пікірлерімен келісеміз, олардың пікірлері бойынша, әкімшілік әділет жүйесінде қалай болса, әкімшілік сот жүргізу ісінде де тек әкімшілік даулар шешілуі тиіс. Басқа да жағдайлар бұл мәселені шешуде болмауы тиіс. Мұнда принциптік тұрғыда болатын нәрсе, ол кеңестік дәуірде қалыптасқан түсінікпен әкімшілік дауларды, азаматтардың нормативті актілерін таласқа түсіру туралы іс деп түсінулерінен бас тартулары қажет, заңнамаға осыған сәйкес өзгерістер енгізу қажет. Оның үстіне, әкімшілік-құқықтық қатынастардан туындайтын даулардың көпшілік-құқықтық сипатына қарамастан, олардың тәртібі Қазақстан Республикасында Азаматтық-процессуалдық кодекспен реттеледі, ал бұл мұндай даулардың көпшілік-құқықтық сипатына таза сәйкес келмейді.

Әкімшілік сот ісін жүргізудің маңыздылығы оның заңдылық қағидатын қамтамасыз ететін және азаматтардың құқықтарын қорғауға кепілдік беретін, сондай-ақ мемлекеттік билік тармақтарын тежейтін құқықтық мемлекеттің негізі болып табылатындығында. Біздің елімізде бұл институттың дамуы оңай болған жоқ. Құқықтық қоғамдастық арасында әкімшілік әділетті енгізу қажеттілігі туралы хабардарлық біртіндеп нығайып келе жатқанына қарамастан, оны жүзеге асыру үшін ұзақ уақыт бойы мемлекеттік ерік-жігер болмады. Алайда, заңгер ғалымдар, судьялар мен практиктер арасындағы ондаған жылдар бойғы пікірталастар әкімшілік әділеттілікті түпкілікті енгізген күрт және дәйекті реформалармен алмастырылды [5].

Біздің ойымызша, қазақстандық құқықтық жүйе аймағында қалыптасқан әкімшілік әділетті тек қана әкімшілік-құқықтық қатынастар шебінде қарауға болады, яғни, әкімшілік даулар, қалыптасқан әрекеттер аймағына өте қатаң түрде қосылған, әкімшілік әділет, әкімшілік соттармен әкімшілік сот істерін жүргізу тәртібінде қаралулары тиіс. Сонымен, өкінішке орай, бірден-ақ келісуге болады, яғни, әкімшілік әділеттің қазіргі заманғы қазақстандық концептуалдық моделі екі құқықтық орбита диапазонында құрылады: әкімшілік-құқықтық (оның ішінде әкімшілік-процессуалдық) және азаматтық-процессуалдық.

Республикадағы әкімшілік-әділеттік қатынастардың қалыптасуындағы мұндай екіжақтылық, өзінің соңынан жақсы салдарларға алып бармайды, керісінше, керітартпалық сипат алады.

Алғаш рет заңнамалық деңгейде «әкімшілік Әділет» термині Қазақстан Республикасы Тұңғыш Президентінің 2009 жылғы 24 тамыздағы Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасының 2010 жылдан 2020 жылға дейінгі кезеңге арналған құқықтық саясат тұжырымдамасында қолданылды.

Біздің елімізде әкімшілік әділетті енгізу және жұмыс істеу тақырыбы он жылдан астам уақыт бойы талқыланып келеді және құқықтық реформаларды іске асыру шеңберінде мемлекет алдында тұрған негізгі міндеттердің бірі болып табылады.

Әкімшілік әділет-құқықтық мемлекеттің маңызды атрибуты. Мемлекеттік басқару және әкімшілік құқық үшін әкімшілік әділет құқықтық қатынастар жүйесінің жұмыс істеуінің байланыстырушы буыны болып табылады.

Әкімшілік әділеттің маңыздылығы мен маңыздылығына қарамастан, Қазақстанның ұлттық құқықтық жүйесінде бүгінгі күнге дейін адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын, сондай-ақ әкімшілік Әділет болып табылатын заңды тұлғалардың заңды мүдделерін қорғаудың мұндай тетігі жоқ екенін ерекше атап өткен жөн.

Әкімшілік Әділет салыстырмалы түрде жас құбылыс. Елімізде жүйелі түрде жүргізіліп жатқан әкімшілік және сот реформалары әкімшілік Әділет институтын дамытудың одан әрі қадамдарын көрсетеді - бұл үшін саяси ерік-жігер де, тиісті заңнамалық бекіту де бар.

Әлемде әкімшілік әділеттің әртүрлі модельдері бар: француз, неміс және англо-саксон (Ұлыбритания және АҚШ)

Әкімшілік Әділет-бұл азаматтардың мемлекетке қарсы талаптарын шешуге арналған мамандандырылған соттар (немесе квази-сот органдары). Әкімшілік әділеттің қалыптасуының көптеген зерттеушілері ХІХ ғасырдың екінші жартысы мен ХХ ғасырдың басына жатады. Сонымен қатар, қазақстандық зерттеуші Ж. Әбдірайымовтың пікірінше, әкімшілік әділеттіліктің алғашқы өскіндерін Ежелгі Греция мен ежелгі Рим мемлекеттерінде көруге болады, онда жеке адамның құқықтары ең үлкен құндылық деп танылып, билеушілердің озбырлығынан қорғалған. Ежелгі Греция мен Ежелгі Римде Консул, претор немесе басқа лауазымды адам ренжіткен әрбір еркін азамат еркін жиналысқа жүгіне алады, мысалы, халық трибуналарына оны қысымшылықтан қорғауды өтінеді.

«Мен Рим азаматымын» деген сөз бұл азаматтың шағымдану құқығына ие екенін және биліктің озбырлығынан қорғалғанын білдірді. «Ежелгі Греция мен республикалық Римнің саяси қалаларының заңнамасы белгілі бір бөлімде «азамат-лауазымды тұлға» құқықтық қатынас мәселесін шешті деп айтуға болады. Бірінші субъектінің билікті теріс пайдалануына және екіншісінің құқықтарына нұқсан келтіруіне жол бермеу», - деп атап өтті зерттеуші [6].

Әкімшілік әділеттің қалыптасуын орта ғасырларда да байқауға болады. ХІІ ғасырдың ортасында Англияда бейбітшілік судьясының лауазымы басқару функциясы мен әкімшілік Әділет функциясын қамтыды. Ағылшын бейбітшілік судьялары тұрғындардың салық, полиция және басқа да мемлекеттік органдармен дауларын талқылады. Еуропадағы феодализм дәуірінде Францияда, Германияда, Италияда жеке тұлғалардың қоғамдық биліктің әрекеттеріне қатысты шағымдарын талқылауда жалпы соттар маңызды рөл атқарды. Франциядағы парламенттер Жоғары Сот-әкімшілік мекемелер болды. Зерттеуші атап өткендей, «жүргізілген шолу әкімшілік соттар сол жерде, қашан, қашан және мемлекет азаматтардың құқықтары мен бостандықтарына қол жеткізе бастағанда пайда болады» деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Әкімшілік әділеттің дербес институт ретіндегі қызметі ХІХ ғасырдың ортасында ғана айқын көрінеді. Әкімшілік әділеттің тәуелсіз институт ретіндегі элементтері ХІХ

ғасырдың ортасында, әкімшіліктің қызметін сот бақылауы мемлекеттік тексеру мен іс жүргізу әрекеттерінің жеке саласына бөлінген кезде ғана айқын көрінеді [6].

Әкімшілік-құқықтық қатынастар жүйесіндегі адам мен азаматтың құқығы мен еркіндігін іске асыру процессінде Германияның әкімшілік әділет әрекеттерінің тәжірибесі көрнекті болып табылады. Қазіргі заманғы неміс соттары әкімшіліктен толығымен ажыратылған және жеке жүйені құрайды.

Германияда ерекше көңіл қойылатын нәрсе, ол әкімшілік сотпен қаралатын істің міндеттері жоғары маманданған судьялармен шешілгендігі, себебі әкімшілік құқық шебінде келіспеушіліктер туындайды, онда азамат мемлекетке қарсы тұрады, және бұл соттардың шешімі, елдің Негізгі заңдары мен құқықтарына мемлекеттік ұйымдардың әрекеттері сәйкес келулері керек. Әкімшілік соттар, сонымен бірге, мемлекеттік ұйымдар әрекеттерін, қалыптасқан мемлекеттік - құқықтық тәртіппен сәйкес тек қана күшейтіп қоймайды, сонымен қатар, азаматтардың құқықтық тәртіп пен мемлекетке деген сенімін қалыптастырады, ал ол қоғамдағы бірізділікті тыныштықты қамтамасыз етеді [7, 85 б.].

Сонымен, әлемдік тәжірибе куәлендіреді, яғни, әкімшілік соттар жеке тұлғаларға әкімшілік жазалар бермей, қайта олардың көпшілік әкімшілікпен дауларын шешеді, себебі, әкімшілік әділет, тұлғаға қатысты жазалаушы институт емес, құқық қорғаушы болып табылады. Өздерінің шешімімен олар көпшілік әкімшілік әрекеттеріне лайықты деңгейдегі ең алдыңғы әлемдік стандарттарды ендіреді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Мельник Р.С. Общее административное право Республики Казахстан. Учебник том 1. Введение в теорию.- Нурсултан 2022 г.- 367 с.
2. Маами К.А. Некоторые итоги реформирования административного судопроизводства в Казахстане и перспективы развития // Материалы международной научно-практической конференции «Административное судопроизводство: проблемы и перспективы развития». – Алматы, 2005. – с. 224.
3. Газизова Н.С. Қазақстан Республикасының Конституциялық құқығы: Оқу құралы. Алматы: New book, 2021. – 364 бет.
4. Исполнение решения суда и судебный контроль по административным делам 28.02.2023 г. Асель Бопенова, главный специалист Специализированного межрайонного административного суда Акмолинской области. <https://716.kz/news/25386-ispolnenie-resheniya-suda-i-sudebnyi-kontrol-po-administrativnym-delam.html>
5. «Некоторые проблемные вопросы соотношения КоАП и АППК, А.Тукиев и К.Сабилов, «Online.zakon.kz», 29.11.2023 г. <https://sud.gov.kz/rus/massmedia/nekotorye-problemnye-voprosy-sootnosheniya-koap-i-appk-atukiev-i-ksabirov-onlinezakonkz>
6. Административная юстиция как правовой механизм защиты граждан. Жаскалиев А. <http://astanazan.kz/?p=5804> 09.02.2024 г.
7. Юрченко Р.Н. О перспективах развития административного правосудия в Республике Казахстан //Материалы II-й международной школы (научно-практического семинара) административного права «Административная юстиция: зарубежный опыт и перспективы реформирования в Республике Казахстан). – Астана: ГУ «Институт законодательства Республики Казахстан», 2011. – С.85.

УДК 615.035.4: 616.12-008.313.2

Әбділда Д. Ә.^{1*}, Нурланова А. Б.²¹ Университет Кунаева² студентка 4-го курса Университета Кунаева,
г. Алматы, Республика Казахстан

*e-mail: a.dilyana@mail.ru

ПРОЗРАЧНОСТЬ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ГОСУДАРСТВЕННЫХ ОРГАНОВ И ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ: ОПЫТ СОВРЕМЕННОГО ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ

Аннотация. Государственный бюджет - ключевой инструмент управления и развития общества, определяющий расходы и доходы государства. Однако информация о нем часто недоступна гражданам, предоставляется лишь СМИ. В условиях отсутствия независимой журналистики гражданам сложно доверять информации из СМИ о финансировании из бюджета на различные цели. Это вызывает недоверие к власти и ухудшает деловую репутацию страны. Прозрачность деятельности государственных органов поможет бороться с коррупцией. Цифровизация в 2023 году помогла сократить коррупцию. Казахстан занял 93 место по индексу восприятия коррупции из 180 стран. В условиях коррупционных схем и легализации (отмывания) доходов, возникает необходимость в новых технологиях и проектах, которые смогли бы сделать более прозрачным распоряжение государственным бюджетом.

В настоящей статье нами раскрыт проект "ҚАЗЫНА", предлагающий создание приложения для граждан, где они смогут отслеживать расходы и доходы государственного бюджета. Это позволит проверять финансирование различных фондов, а также своевременно выявлять подозрительные операции или нарушения. Такая система, основанная на технологии блокчейн, может повысить прозрачность и ответственность в использовании бюджетных средств.

Ключевые слова: Блокчейн, Payload, Head, Хэш, Майнинг, Proof of work, Холодное и горячее хранение, Анонимайзер, Миксер, Сеть Tor.

МЕМЛЕКЕТТІК ОРГАНДАР ҚЫЗМЕТІНІҢ АШЫҚТЫҒЫ ЖӘНЕ АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР: ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ ТӘЖІРИБЕСІ

Андатпа. Мемлекеттік бюджет-мемлекеттің шығыстары мен кірістерін айқындайтын қоғамды басқару мен дамытудың негізгі құралы. Алайда, бұл туралы ақпарат азаматтарға жиі қол жетімді емес, тек бұқаралық ақпарат құралдарында беріледі. Тәуелсіз журналистика болмаған жағдайда азаматтарға әртүрлі мақсаттарға бюджеттен қаржыландыру туралы БАҚ ақпаратына сену қиынға соғады. Бұл билікке сенімсіздік тудырады және елдің іскерлік беделін төмендетеді. Мемлекеттік органдар қызметінің ашықтығы сыбайлас жемқорлықпен күресуге көмектеседі. 2023 жылы цифрландыру сыбайлас жемқорлықты азайтуға көмектесті. Қазақстан 180 елден сыбайлас жемқорлықты қабылдау индексі бойынша 93-орынға ие болды. Сыбайлас жемқорлық схемалары және кірістерді заңдастыру (жылыстату) жағдайында мемлекеттік бюджетке билік етуді неғұрлым ашық ете алатын жаңа технологиялар мен жобаларға қажеттілік туындайды.

Осы мақалада біз азаматтарға мемлекеттік бюджеттің шығыстары мен кірістерін қадағалай алатын қосымша құруды ұсынатын "ҚАЗЫНА" жобасын аштық. Бұл әртүрлі қорлардың қаржыландырылуын тексеруге, сондай-ақ күдікті операцияларды немесе бұзушылықтарды уақтылы анықтауға мүмкіндік береді. Блокчейн технологиясына

негізделген мұндай жүйе бюджет қаражатын пайдаланудағы ашықтық пен жауапкершілікті арттыра алады.

Кілт сөздер: Блокчейн, Payload, Head, Хэш, Майнинг, Proof of work, Суық және ыстық сақтау, Анонимайзер, Миксер, Тор желісі.

TRANSPARENCY OF THE ACTIVITIES OF GOVERNMENT AGENCIES AND INFORMATION TECHNOLOGY: THE EXPERIENCE OF MODERN LEGAL REGULATION

Abstract. The state budget is a key tool for the management and development of society, determining the costs and revenues of the state. However, information about him is often unavailable to citizens, provided only by the media. In the absence of independent journalism, it is difficult for citizens to trust information from the media about budget financing for various purposes. This causes distrust of the authorities and worsens the business reputation of the country. Transparency in the activities of government agencies will help fight corruption. Digitalization in 2023 has helped reduce corruption. Kazakhstan ranked 93rd in the corruption perception index out of 180 countries. In the context of corruption schemes and money laundering, there is a need for new technologies and projects that could make the management of the state budget more transparent.

In this article, we have disclosed the KAZYNA project, which offers the creation of an application for citizens where they can track expenditures and revenues of the state budget. This will allow checking the financing of various funds, as well as timely detecting suspicious transactions or violations. Such a system based on blockchain technology can increase transparency and responsibility in the use of budget funds.

Key words: Blockchain, Payload, Head, Hash, Mining, Proof of work, Cold and Hot storage, Anonymizer, Mixer, Tor Network.

Блокчейн — это технология, благодаря которой появились криптовалюты. Сам термин «Блокчейн» в переводе с английского языка означает «цепь из блоков» — это электронная база данных, которая регистрирует все совершенные транзакции. Каждая запись в блокчейне представлена в виде блоков, которые связаны между собой. Каждый новый блок содержит информацию о предыдущем. Технология блокчейна позволяет уникально идентифицировать участника и привязывать информацию к конкретному лицу, при этом невозможно *подделать, удалить или изменить эту информацию незаметно*.

По мнению Банка Англии, блокчейн — «технология, позволяющая людям, которые не знают друг друга, доверенно и совместно использовать запись событий». Невозможно скрытно подделать данные внутри этой системы, поэтому она признана коррупционно-стойкой [1]. Как было указано выше, блокчейн состоит из цепочки блоков. Каждый блок состоит из двух основных элементов — Заголовка (Head) и Тела (Payload).

Payload содержит список всех транзакций, которые сохраняются в данном блоке и попадают в блокчейн. В каждом блоке данного проекта будет отражена информация об объекте финансирования, включая систему оплаты труда государственным служащим, пенсионное обеспечение, а также информация о фондах с ссылкой на их сайт и адрес. Head хранит информацию, которая отвечает за стабильность и иммутабельность сети.

Теперь переходим к содержанию Head классического блокчейна:

- 1) Номер версии (Version)
- 2) Хэш блока — это строка символов, созданная из данных блока. Она действует как уникальный "отпечаток пальца" для этого блока. Любые небольшие изменения в данных блока приведут к значительному изменению хэша. Хэш используется для обеспечения целостности данных и связи блоков в цепь. Хэш идентифицирует блок и все его содержимое, он всегда будет актуален, как отпечаток пальца.

Как только создается новый блок, ему присваивается хэш. Если что-либо внутри блока меняется, это вызывает изменение хэша, что делает последующие блоки недействительными.

- 3) Хеш предыдущего блока (prev_block)
- 4) Хеш всех транзакций в текущем блоке (mrkl_root)
- 5) Временная метка – время создания блока (Time)
- 6) Bits и Nonce, которые используются в майнинге.

Майнинг - это создание новых блоков в блокчейне. Люди, которые создают новые блоки, называются майнерами, используют свои компьютеры для решения сложных математических задач, что позволяет им добавлять новые блоки транзакций к цепи. В награду за свой труд майнеры получают новые единицы криптовалюты. Данный процесс обеспечивает безопасность сети и создает новые единицы криптовалюты. Что касается создания новых блоков и поиска специалистов проблем, у нас не будет проблем, так как Казахстан по версии Forbes.ru занимает 3 место в мире по количеству майнеров, уступая лишь Китаю и США.

Тут же возникает вопрос отмывания денег через Криптовалюту. На основе Блокчейна появилась Криптовалюта, значит через блокчейн можно будет отмывать деньги, или совершать хакерский взлом. И как можно убедиться о безопасности использования блокчейн.

Для ответа на данные вопросы рассмотрим классический блокчейн из состоящий из 3-х блоков. Каждый блок, как я говорила выше имеет индивидуальный хэш, а также хэш предшествующего блока.

Например, блок №3 содержит в себе хэш блока №2, а хэш блока №2 содержит в себе хэш блока №1. Блок №1 является самым значимым, так как он не указывает на предшествующие блоки, так как он предоставлен самым первым, его называют Генезис блок. Допустим если один из чиновников захочет добавить изменения блок №2, т.е. присвоить себе часть денег с государственного бюджета. И если он внесёт изменения в блок, то это приведет к изменению хэша, это в свою очередь приведет к недействительности остальных блоков. В связи с тем, что они хранят действительный хэш предшествующего блока. В итоге изменение состава одного блока делает остальные блоки недействительными.

Помимо безопасности хэш существует еще один способ предотвращения фальсификации. Так как с каждым годом создаются мощные компьютеры способные существенно изменить блок, а так же провести перерасчет всех хэш-ей остальных блоков. В блокчейне что бы избежать этого существует система Proof of work (Доказательства работы). Система Proof of Work устанавливает задержку в создании новых блоков, что приводит к временному интервалу в 10 минут между добавлением каждого нового блока. Данный процесс усложняет изменение блока. Так что если чиновник захочет изменить один блок, то ему нужно будет пересчитать доказательство работы для всех остальных блоков, что является очень трудным процессом. Таким образом, безопасность блокчейна заключается в совокупности «хэширования и доказательства работы» [2].

Существует еще один способ предотвращения фальсифицирования. Криптовалюты делятся на централизованные и децентрализованные. Централизованные это те, которые контролируются одним или ограниченным числом участников. Как правило у них имеются Администраторы, который контролируют деятельность централизованной криптовалюты. А вот в децентрализации нет контролирующего органа.

Вместо использования единого контролирующего органа, в децентрализации применяется одноранговая сеть, где каждый желающий может присоединиться, в нашем случае гражданин, где ему присылается копия блокчейна. Данный механизм называется взлом. И при создании нового блока, данный блок присылается всем пользователям.

Теперь рассмотрим, что происходит, когда любой пользователь создает новый блок. Этот новый блок рассылается всем подключенным узлам сети.

Понятие Узел в блокчейне бывают различными, это могут быть компьютеры или устройства, которые подключены к сети и выполняют определенные функции. Например: существуют полные узлы, которые хранят полную копию блокчейна, майнеры, и узлы-участники. Они могут отправлять транзакции, получать информацию о состоянии блокчейна и т.д.

Каждый узел осуществляет проверку блока перед его принятием, для того чтобы исключить возможность изменений. После успешной проверки блока каждый узел включает его в свою версию блокчейна.

Каждый узел в сети должен достичь согласия, для того что бы создать новый блок. Узлы сети соглашаются какие блоки признаются действительными, а какие – нет. Ложные блоки будут отвергнуты узлами сети. Таким образом что бы фальсифицировать блок ему нужно будет взять под контроль более 50% независимой одногранговой сети [3].

В случае если наши чиновники захотят изменить сумму финансирования с государственного бюджета, и часть денег оставить себе, либо изменить данные в блокчейне, ему нужно будет:

- 1) Изменить блок, а если изменить блок то меняется хэш, как мы знаем изменение хэш приведет к недействительности всех блоков, ему нужно будет изменить все блоки.
- 2) Для каждого изменённого блока подделать доказательство работы Proof of Work
- 3) Взять под контроль более 50% независимой одногранговой сети, для того что бы каждый узел сети подтвердил его изменения.

Таким образом изменить или удалить данные в Блокчейне практически невозможно.

Существуют различного рода хакеры, которые могут взломать систему и украсть деньги. Для этого уже придуман способ сохранности денег, это называется горячее хранение и холодное хранение.

«Холодное хранение» (Cold Storage) означает Биткоин-кошелёк, функционирующий в режиме оффлайн, т.е. Биткоин-кошелёк, который не имеет подключения к Интернету. «Холодное хранение» помогает защитить хранимую виртуальную валюту от взлома (хакерских атак) и кражи [4].

«Горячее хранение» (Hot Storage) означает Биткоин-кошелёк, функционирующий в режиме онлайн. Поскольку в этом случае кошелёк подключён к Интернету, «горячее хранение» более уязвимо к взлому (хакерским атакам)/ краже, нежели «холодное хранение» [4].

Т.е. при правильном использовании никакие хакерские атаки не угрожают краже средств с государственного бюджета. Естественно при переводе денег мы будем использовать горячее хранение, а сразу же после перевода и получения, переносим в режим холодного хранения.

На сегодняшний день Криптовалюту используют как уникальных инструмент хранения своих активов, а перевод осуществляется с минимальными процентами. В случае с Россией, те высокопоставленные государственные служащие, которые хранили свои деньги в Криптовалюте, их деньги не попали под санкции, так как деятельность Криптовалюты децентрализованная, никто данным процессом не руководит.

Хотя на основе блокчейна существует криптовалюта, отмыть деньги на нем невозможно. Отмывание денег необходимо пояснить на примере биткоина, так как это самая популярная криптовалюта в мире, на основе которой отмывают деньги, а также благодаря нее блокчейн получил вторую жизнь.

Самый основной способ отмывания это Анонимайзер. Анонимайзер (Anonymiser) означает инструменты и сервисы, такие, как «миксеры» (mixers), предназначенные для сокрытия источника биткоин-операций и содействия обеспечению анонимности. Примерами являются: сеть Tor (анонимная сеть), Bitcoin Laundry («миксер») [4].

«Миксер» (Mixer) (сервис по отмыванию, «смеситель») является одним из видов анонимайзера, который обеспечивает сокрытие цепочки операций в цепочке блоков путем привязывания всех операций к одному и тому же биткоин-адресу, и, посылая их всех вместе таким образом, что создаётся впечатление, что они направлены с другого адреса. «Миксер» или «смеситель» направляет операции посредством сложной серии квази-произвольных фиктивных операций, что чрезвычайно затрудняет привязку конкретных виртуальных денег (адресов) к конкретной операции. Сервисы «миксеров» работают, получая распоряжение от пользователя на отправку денежных средств по конкретному биткоин-адресу. После этого «миксер» «смешивает» эту операцию с операциями других пользователей таким образом, что становится неясно, кому пользователь намеревается направить денежные средства. Примерами сервисов «миксеров» являются: Bitmixer.io; SharedCoin; Blockchain.info; Bitcoin Laundry; Bitlaunder; Easycoin [4].

Сеть Tor (изначально называлась «The Onion Router») является анонимной распределённой сетью компьютеров в Интернете, которая скрывает истинные IP-адреса (адреса сетевых протоколов) и, следовательно, личности пользователей сети путём маршрутизации связи/операций через большое количество компьютеров, расположенных по всему миру, и неоднократно кодируя их. Сеть Tor чрезвычайно затрудняет задачу установления физического местонахождения компьютеров, на которых размещены или через которые осуществляется доступ к вебсайтам в сети. Эта задача может быть дополнительно затруднена за счёт использования дополнительных «смесителей» или анонимайзеров в сети Tor [4].

Но все эти операции осуществляются за счет смешения IP-адреса. Но как я описывала структуру Блокчейн. Блокчейн не имеет IP-адрес, что говорит о невозможности отмывания денег посредством Анонимайзеров, так как я описывала ранее, они отмывают посредством смешения IP-адресов. А у Блокчейна отсутствует IP-адрес.

И если внедрить Блокчейн как основу финансовой системы, тогда попросить денег у государства на финансирование и ненадлежащим образом вывести ее часть не получилось бы, ведь все переводы денег будут видны и прозрачны.

У блокчейна нет владельца и нет управления, блоки распределяются между всеми пользователями в сети, для появления одного блока требуется подтверждения из нескольких источниках. Что бы перевести деньги эту операцию должны подтвердить несколько совершенно недоступных пользователей, при этом никто из них не будет главным подтверждающим, и таким образом в блокчейне практически невозможна такая ситуация, когда данные станут недоступны из-за падения сервиса или DDoS-атаки.

Эта технология давно используется не только для обмена криптовалютой или создания NFT, но также и в государственном и муниципальном управлении. Вот лишь несколько примеров:

Эстония: электронное голосование и электронная система здравоохранения.

Китай: Китайская центральная банковская система использует блокчейн для обработки и хранения данных о транзакциях [5].

ОАЭ (в частности, Дубай): умный город

В 2016 году офис Smart Dubai представил стратегию Blockchain. Используя эту технологию, предприниматели и девелоперы смогут связаться с инвесторами и ведущими компаниями. Цель состоит в том, чтобы внедрить систему на основе блокчейна, которая будет способствовать развитию различных отраслей промышленности, чтобы сделать Дубай «самым счастливым городом в мире» [5].

Так же в Дубае правительство запустило инициативу Dubai Blockchain Strategy, которая нацелена на использование блокчейн в государственных услугах.

Швейцария: Швейцарский Национальный Банк проводит исследования в области цифровых валют и технологии блокчейн [5].

США: Национальная ассоциация семейственного землепользования (National Association of Realtors) использует блокчейн для упрощения процесса передачи прав на недвижимость [5].

Это только некоторые примеры применения блокчейн в государственном секторе, но можно с уверенностью сказать, что число таких примеров будет расти.

В январе 2017 года Всемирная продовольственная программа ООН запустила проект под названием «Гуманитарная помощь». Проект был разработан в сельских районах региона Синд в Пакистане. Используя технологию Blockchain, бенефициары получали деньги, еду, а все виды транзакций регистрируются в блокчейне, чтобы обеспечить безопасность и прозрачность этого процесса [5].

Но пока ни одна страна в мире не вводила Блокчейн как основу финансовой системы. Соответственно, если Казахстан внедрит блокчейн, как основу финансовой системы, на основе предлагаемого мною проекта «ҚАЗЫНА», Казахстан станет первой страной в мире которая внедрила полную прозрачность, в финансовую систему страны.

Список использованной литературы:

1. Балашова А., Дергачев В., Коломыченко М., Парфентьева И. РБК (статья: Биткоин и блокчейн). [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://trends.rbc.ru/trends/industry/5f05c0a79a7947aacc5c7577a> (дата обращения: 13.02.2018).
2. Кабаш А. (статья: Что такое блокчейн? Архитектура, принцип работы и применение). [Электронный ресурс]. Режим доступа: coins-review.com/chto-takoe-blockchain/.
3. Учебное пособие по блокчейну: изучите технологию блокчейн (примеры). Автор: Барбара Томпсон. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://www.guru99.com/ru/blockchain-tutorial.html>.
4. Отчет ФАТФ виртуальные валюты. Группа разработки финансовых мер борьбы с отмыванием денег (ФАТФ). [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://amlfincrime.com/ru/virtual-currencies.php#>.
5. Федорук Е. (статья: Какие страны применяют технологию блокчейн на государственном уровне?). [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://dzen.ru/a/ZES5XfwDv3o6WnlB> (дата обращения: 24.04.2023).

УДК 342.5

Әшімов Ә. Т.¹, Ильясова Б. Қ.²

¹Қонаев университетінің 2 курс магистранты
e-mail: ali2001@mail.ru

²Қонаев университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы
e-mail: baxonya_2775@mail.ru

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ЖЕРГІЛІКТІ МЕМЛЕКЕТТІК ОРГАНДАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘРТЕБЕСІНІҢ ДАМУ КЕЗЕҢДЕРІ

Аңдатпа. Мақалада Қазақстан Республикасындағы жергілікті мемлекеттік органдардың құқықтық мәртебесінің дамуы кезеңдері қарастырылып, зерттеледі.

Қазақстан Республикасында жергілікті өкілді органдардың қалыптасуы мен құқықтық мәртебесінің даму тарихын 1990 жылдың 25 қазанынан бастап қарауға болады. Бір жылдан кейін – 1991 жылы 16 желтоқсанда «Қазақ ССР-інің мемлекеттік егемендігі туралы»

Декларацияда бекітілген Қазақстанның егемендігінің бастапқы идеялары мен қағидаларын кеңейтіп, нақтылай түскен, егемен еліміздің атауының Қазақстан Республикасы болып өзгертілгеннен кейінгі қабылданған бірінші құжаты «Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігі туралы» конституциялық заңы дүниеге келді. Аталмыш екі басты құжатта халық билігін жүзеге асырудың тікелей және жанама (өкілді) нысандарының бекітілуі өз кезегінде алдағы уақытта жалпы өкілдік билік институтын реттеудің фундаменти, пәрменді құралы болды. Жалпы, бұл актілер Республикамыздың жаңа Конституциясын қабылдаудың, оның негізінде жаңа құқықтық жүйені қалыптастырудың негізін қалады, тиісінше республикамызда көптеген басқарушылық, құқықтық, экономикалық, әлеуметтік т.б. шаралардың, институттардың орнығуы мен қалыптасуына бастама болды. Бұл құжаттарда қоғамның маңызды салалары үшін негіз болған фундаменттік, қағидаттық ережелер бекітілді. Олай болса, мемлекеттік егемендігі туралы Декларация мен мемлекеттік тәуелсіздік туралы заң егемен де тәуелсіз Қазақстанның құқықтық, демократиялық мемлекет бағытында дамуында маңызды белес болды.

Кілт сөздер: Мемлекет, Конституция, Егемен Қазақстан, билік, құқық, заң, мәртебе, атқарушы органдар, жергілікті өкілді органдар, даму, тарих, мәслихат.

ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ ПРАВОВОГО СТАТУСА МЕСТНЫХ ГОСУДАРСТВЕННЫХ ОРГАНОВ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Аннотация. В статье рассматриваются и исследуются этапы развития правового статуса местных государственных органов в Республике Казахстан.

Историю становления и развития правового статуса местных представительных органов в Республике Казахстан можно рассматривать с 25 октября 1990 года. Год спустя 16 декабря 1991 года родился конституционный закон «О государственной независимости Республики Казахстан», первый документ суверенной страны, принятый после переименования в Республику Казахстан, расширивший и конкретизировавший первоначальные идеи и принципы суверенитета Казахстана, закрепленные в декларации «О государственном суверенитете Казахской ССР». Закрепление прямых и косвенных (представительных) форм осуществления власти народа в двух главных документах, в свою очередь, стало в дальнейшем фундаментальным, действенным инструментом регулирования института общей представительной власти. В целом эти акты легли в основу принятия новой Конституции Республики, формирования на ее основе новой правовой системы, соответственно, послужили началом становления и становления многих управленческих, правовых, экономических, социальных и др. мер, институтов в республике. В этих документах закреплены фундаментальные, принципиальные положения, послужившие основой для важнейших сфер общества. Таким образом, Декларация о государственном суверенитете и закон «О государственной независимости» стали важной вехой в развитии суверенного и независимого Казахстана в направлении правового, демократического государства.

Ключевые слова: Государство, Конституция, суверенный Казахстан, власть, право, закон, статус, исполнительные органы, местные представительные органы, развитие, история, маслихат.

STAGES OF DEVELOPMENT OF THE LEGAL STATUS OF LOCAL STATE BODIES IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Abstract. The article examines and examines the stages of development of the legal status of local state bodies in the Republic of Kazakhstan.

You can get acquainted with the history of the formation and development of the legal status of local representative bodies in the Republic of Kazakhstan since October 25, 1990. A year later-

on December 16, 1991, the constitutional law "on state independence of the Republic of Kazakhstan» was born, the first document adopted after the name of the sovereign country was changed to the Republic of Kazakhstan, which expanded and clarified the original ideas and principles of sovereignty of Kazakhstan enshrined in the Declaration «on state sovereignty of the Kazakh SSR».. In these two main documents, the establishment of direct and indirect (representative) forms of exercise of popular power, in turn, became the basis, an effective tool for further regulation of the institution of Representative power as a whole. In general, these acts laid the foundation for the adoption of the new Constitution of our Republic, the formation of a new legal system on its basis and, accordingly, initiated the creation and formation of many managerial, legal, economic, social, etc. events, institutions in our republic. These documents established fundamental, fundamental provisions that served as the basis for the most important sectors of society. Thus, the Declaration of state sovereignty and the law on state independence became an important stage in the development of sovereign and independent Kazakhstan in the direction of a legal, democratic state.

Key words: state, Constitution, sovereign Kazakhstan, power, Law, Law, status, executive bodies, local representative bodies, development, history, maslikhat.

Егемен Қазақстан Республикасының жергілікті өкілді органдарының қалыптасуы мен даму тарихы атап кеткеніміздей еліміздің егемендік алып, тәуелсіздігін жариялауынан басталғанымен, оның түп тамыры оған дейінгі заманда жайылған. Бұл жайында белгілі ғалым Жанузакова Л.Т. мынадай ой толғайды: «жергілікті өкілді органдардың кеңестік кезеңде пайда болуының тарихи тамырларын зерттемей жергілікті биліктің мәнін, жергілікті жерлерде билікті құруға және мәслихаттарды бүгінгі кейіпте орнықтыруға алып келген негізді түсіну мүмкін болмайды. Біздің еліміздің нақ осы КСРО құрамында болу кезеңінде биліктің жергілікті органдары жүйесінің қызмет етуінің негіздері қаланды» [1, 21 б.]. Сол себепті де жұмысымыздың негізгі бағыты – егемен Қазақстан Республикасында жергілікті өкілді биліктің қалыптасуы мен құқықтық мәртебесінің орнығуы мәселесі болып табылатындықтан біз кеңес заманында жергілікті өкілді биліктің дамуына жалпы түрде, тек негіздеріне ғана тоқталамыз.

Қазіргі Қазақстанның жергілікті өкілді органының мәртебесінің қалыптасуы мен дамуына талдауды жетпісінші жылдардың аяғынан, яғни КСРО-ның Конституциясы негізінде Қазақ ССР-інің соңғы Конституциясының қабылдануынан бастаймыз. Содан бері 30 жылдан астам уақыт аралығында қалыптасып, дамып келе жатқан жергілікті өкілді органдардың дамуын 3 кезеңге бөліп қарастырамыз. Әрбір кезең жергілікті өкілді органдардың дамуының өзгешелігімен, құқықтық мәртебесінің реформаланып, жетілдірілуімен сипатталады.

Бірінші кезең – кеңес өкіметінің соңғы жылдары (80 жылдары) мен егемен еліміздің қалыптасуының алғашқы уақыты аралығындағы кезең. Бұл кезең Қазақ Советтік Социалистік Республиканың соңғы Конституциясын қабылдаудан басталып тәуелсіз Қазақстан Республикасының құрылуымен аяқталады. Бұл уақыт аралығы жарты ғасырдан астам өмір сүрген кеңестік органдардың қызметінің өрлеуінің жоғарғы шыңы кезеңі болды. Одан кейін олардың құлдырау кезеңі басталғаны белгілі.

Кеңестік Конституция жергілікті кеңестердің нақты аумақ көлемінде толық билікті орган болғандығын көрсетеді. Тиісінше өз аумағында жергілікті кеңестердің толық билігі, саяси және әлеуметтік-экономикалық мәселелерді шешудегі рөлі жоғары болды. Кеңестердің толық билігі конституциялық деңгейде бекітілгенімен оның тек аңыз, арман қалыпта болғаны бүгінде бәріне аян. Біріншіден, кеңестердің толық билігінің орнына іс жүзінде кеңестерге үстемдік жүргізген атқарушы органдарының басымдылығы орнады. Екіншіден, кеңестер мен олардың атқарушы органдарының билігін партия, дәлірек айтқанда, оның басшы органдары толығымен өз қолына алды... Сөйтіп, халық қалаулыларынан құралған кеңестік жүйе ақыры биліксіздікке ұрынып, партиялық

үстемдіктің сыртқы демократиялық әшекейіне айналды [2]. Қазақ ССР-інің 1978 жылғы Конституциясы қабылданғаннан кейінгі кезең республика заңнамасын жаңартумен сипатталады. Тиісінше, жаңа Конституцияның негізінде жергілікті өкілді билікті реформалаған бірқатар актілер қабылданды. Нақты айтсақ, 1978-1991 жылдар аралығында жергілікті өкілді билікке қатысты келесідей біршама актілер тобы жарық көрді:

- «Қазақ ССР халық депутаттарының аудандық Советі туралы» заң (14.12.1979 ж.);
- «Қазақ ССР халық депутаттарының қалалық, қаладағы аудандық Советі туралы» (14.12.1979 ж.);
- «Қазақ ССР халық депутаттарының облыстық Советі туралы» заң (13.11.1980 ж.);
- «Қазақ ССР халық депутаттары жергілікті Советтері депутаттарының сайлауы туралы» заң (22.09.1989 ж.);
- «Қазақ ССР-індегі халық депутаттарының статусы туралы» заң (13.11.1990 ж.);
- «Қазақ ССР халық депутаттары жергілікті Советінің депутатын кері шақырып алу тәртібі туралы» заң (06.12.1990 ж.);
- «Қазақ ССР халық депутаттары жергілікті Советтерінің тұрақты комиссиялары туралы» заң (17.06.1991 ж.); [3, 194 б.]

Сол тұста қабылданған жергілікті кеңестердің мәртебесі мен қызметіне қатысты актілер тізімі аталмыш заңдармен тиянақталмайды. Олардан басқа да бірқатар актілер қабылданған болатын. Мысалы, сайлаушылардың аманаттарымен жұмысты ұйымдастыру туралы, аталған заңдарға өзгертулер мен толықтырулар енгізу жөнінде, т.б. Жоғарыда келтірілген актілердің негізінде Қазақстанда жергілікті өкілді органдар – жергілікті кеңестер барлық дерлік әкімшілік-аумақтық бірліктерде құрылды. Нақты айтсақ, жергілікті кеңестердің құрылу және қызмет ету аумағы ауыл және селодан бастап поселке, қала, аудан, қаладағы аудан, облыс деңгейлерін қамтыды. Бұл өз кезегінде теориялық тұрғыда бүкіл халықтың (жергілікті деңгейлерді қоса) мемлекеттік құрылыстың, шаруашылық, әлеуметтік-мәдени құрылыстың барлық салаларына қатысуын қамтамасыз ететін болды. Олар Қазақ ССР-інің жасы 18-ге толған азаматтарымен екі жарым жыл мерзімге сайланатын депутаттардан құралды.

1990 жылы 9 сәуірде жергілікті кеңестердің құқықтық мәртебесінің өзгеруі бағытында жасалған алғашқы қадамның бірі – «КСРО-дағы жергілікті өзін-өзі басқару мен жергілікті экономиканың жалпы принциптері туралы» деп аталатын КСРО заңы қабылданды. Бұл заң қабылданғаннан кейін 10 ай өткен соң жергілікті кеңестер жергілікті өзін-өзі басқару органының мәртебесін иеленді. 9 сәуірдегі КСРО заңы жергілікті кеңестерді өзін-өзі басқару органы ретінде тану үшін негіздер жасады. Яғни ол жергілікті өзін-өзі басқаруды танып, оның стратегиялық бағыттарын анықтады, биліктің орталық және жергілікті органдары арасында ара қатынасты белгіледі, сондай-ақ жергілікті өзін-өзі басқару жүйесіндегі қатынастарды реттейтін шешімдер қабылдау мәселелері бойынша мемлекеттік басқару органдарының құзыретін шектеді және жергілікті өзін-өзі басқару ісіне ведомствалық араласуды тоқтатты. Атап кеткеніміздей бұл КСРО заңы 1991 жылы 15 ақпанда «Жергілікті өзін-өзі басқару және Қазақ ССР халық депутаттарының жергілікті Советтері туралы» заңның қабылдануына негіз қалады. Бұл заң қабылданардан 4 айдай бұрын ҚазССР-ң мемлекеттік егемендігі туралы Декларациясы қабылданды. Бұл тарихи құжат асқан шыңына жеткен партияның өктемдігі мен тоталитарлық биліктің шексіздігін еңсеруге бағытталған демократиялық жаңғырулардың негізгі бір нәтижесі болды. 1990 жылдың 25 қазанында ҚазССР-ң мемлекеттік егемендігі туралы Декларация қабылданып, бұл тарихи құжат Қазақстанның ендігі жерде Республиканың мемлекеттік өкімет билігін ұйымдастыруда егемен болып табылатындығына негіз берді. Қазіргі Қазақстанның өкілді органдарының дамуының алғашқы кезеңі болып саналатын жергілікті кеңестер жүйесін реформалау нақ осы кезеңнен басталады, - деп жазады ғалым Л.Т. Жанузакова [1, 26 б.]. Бұл уақыт кезеңінде саяси жүйеге, кеңестер жүйесіне өзгерістер енгізген ҚазССР Конституциясына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы 10-ға жуық заңдар

қабылданды. Бұл заңдармен жергілікті өкілді органдардың ұйымдастырылуы мен қызмет етуіне байланысты келесідей басты өзгертулер мен толықтырулар енгізілді:

1) барлық деңгейдегі жергілікті кеңесте үшін 1 жыл ішінде өткізілетін сессия шақырылымы бір ортақ жүйеге келтірілді. Нақты айтсақ, жергілікті кеңестердің сессиялары бұрынғыдай облыстық, аудандық, қалалық, қаладағы аудандық советтер үшін жылына кемінде 4 рет, ал қалғандары үшін жылына кемінде 6 рет емес барлығына бірдей жылына кемінде төрт рет шақырылатын болды;

2) халық депутаттарының кеңестері өкілетті (өкілді) орган мәртебесін иеленді. Өзгертулерге дейін халық депутаттарының кеңестері мемлекеттік өкімет органдарының біртұтас жүйесін құраса, ендігі жерде олар мемлекеттік өкіметтің өкілеттігі, яғни өкілді органдары жүйесін құрайтын болды;

3) өкілді органдардың, айта кететіні барлық деңгейдегі кеңестердің өкілеттік мерзімі 5 жыл болып орнықты. Оған дейін жергілікті кеңестердің өкілеттік мерзімі екі жылды құрайтын еді;

а) тиісті халық депутаттарының жергілікті кеңестерімен сайланатын кеңестердің төрағалары лауазымы енгізілді;

б) кеңестердің президиумдары құрылды. Алайда ол барлық деңгейдегі кеңестерде құрылған жоқ. Жергілікті кеңестердің президиумдары қалалық (аудандық бағыныстағы қалалар), поселкелік, селолық, ауылдық советтерде құрылмады;

4) жергілікті кеңестерге сайлау жүйесі өзгерді, нақты айтсақ:

а) депутаттар сайлауының бір мандатты сайлау округі бойынша өткізілетіндігі бекітілді;

б) депутаттарды сайлаудың тікелей емес жолдары енгізілді. Қоғамдық ұйымдардың өкілеттігін қамтамасыз ету мақсатымен Қазақ ССР халық депутаттарының төрттен бір бөлігі қоғамдық ұйымдардан, олардың съездерінде, конференцияларында не республикалық органдарының пленумдарында оның делегаттарымен не қатысушыларымен сайланатын болды;

в) депутаттыққа кандидаттар ұсыну жолдары кеңейді және кандидаттардың санына шек қойылмайтын болды. Кандидаттарды ұсыну құқығы оған дейінгідей нақты бір қоғамдық ұйымдарға емес, жалпы қоғамдық ұйымдарға, еңбек ұжымдарына, жоғары және арнаулы орта оқу орындарының студенттері мен оқушылары ұжымдарына, әскери қызметшілер жиналысына, ең бастысы сайлаушылар жиналыстарына берілді;

5) халық депутаттарының кеңестерінің төрағасы лауазымы мен президиумның құрылуына орай тиісті жергілікті кеңестердің жұмысын ұйымдастыру атқару комитеттерінен алынып, облыстық, аудандық, қалалық, қаладағы аудандық деңгейде кеңестердің президиумына, қалған деңгейлерде тиісті кеңестердің төрағаларына көшті. Кейінірек Қазақ ССР Конституциясына өзгертулер мен толықтырулар енгізу туралы 15.02.1991 жылғы заң бойынша халық депутаттары жергілікті кеңестерінің жұмысын ұйымдастыру өкілеттігі кеңестердің төрағаларына берілді.

б) қызметі депутаттық мандатты атқарумен сыйыспайтын адамдар шегі анықталды. Олардың саны – шамамен 10 болды:

- министрлер советінің құрамына кіретін адамдар;
- кеңестердің атқару комитеттерінің құрамына кіретін адамдар (осы органдардың төрағаларынан басқалары);
- ведомстволардың басшылары;
- министрліктердің, мемлекеттік комитеттер мен ведомстволардың басшыларының орынбасарлары;
- жергілікті кеңестердің атқару комитеттері бөлімдерінің, басқармаларының, басқа да бөлімшелерінің басшылары мен олардың орынбасарлары;
- судьялар мен мемлекеттік арбитрлер.

Бұл аталған тұлғалар өздерін тағайындаған, сайлаған немесе өзі есепті болатын кеңестерге депутат бола алмайтын болды.

7) халық депутаттарының кеңестері сайлайтын немесе тағайындайтын лауазымды адамдар өз қызметтерін екі мерзімнен астам атқара алмайтындығы бекітілді;

8) Қазақ ССР Президентіне халық депутаттарының облыстық және Алматы қалалық кеңестерінің төрағаларын атқаратын қызметінен мерзімінен бұрын босату құқығы берілді;

Аталмыш заң жергілікті мемлекеттік басқару жүйесіне жергілікті кеңестерді енгізе отырып оның аумақтық негізін анықтады. Заңға сәйкес, жергілікті өзін-өзі басқарудың ауыл, село, поселке, қала, қаладағы аудан, аудан аумағында жүзеге асырылатындығы бекітілді [3, 205 б.]. Тиісінше бұл ереже кеңестердің жергілікті өзін-өзі басқару органы ретінде жоғарыда түзілген әкімшілік-аумақтық бірліктерде ғана қызмет еткенін көрсетеді. Байқап отырғанымыздай, қосарлық сипатын облыстық кеңестер иеленген жоқ. Себебі, олар жергілікті өзін-өзі басқару жүйесіне кірген жоқ. Заң бойынша «облыстық кеңестер мемлекеттік өкіметтің өкілетті органы болып табылады, ол өз аумағындағы аудандық және қалалық кеңестердің жұмысын біріктіріп, үйлестіріп отырады, аумақтық қоғамдық өзін-өзі басқару органдарымен өзара іс-қимылын олар аудандық, қалалық, қаладағы аудандық, поселкелік, селолық және ауылдық Кеңестер арқылы жүзеге асырады» деп реттелді [4].

1991 жылы 10 желтоқсанда Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасының атауы Қазақстан Республикасы болып өзгертілді. 6 күннен кейін еліміздің тәуелсіздігін паш еткен «Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігі» туралы ҚР-ның бірінші конституциялық заңы қабылданды. ҚазақКСР-ң атауы өзгертіліп, мемлекеттік тәуелсіздік туралы заңның қабылданылуымен Қазақстанда жергілікті өкілді органның дамуының бірінші кезеңі аяқталып, келесі – екінші кезеңі басталды. Жоғарыда баяндалғандардан байқағанымыз, бірінші кезең өкілді билік жүйесінің формальдық тұрғыда даму кемеліне жетіп, оның құлдырауының басталуы кезеңі болды. Саяси жүйені демократияландырудың, билік құрылымын реформалаудың, билікті орталықсыздандыру мен өкілді халық билігін ұйымдастырудың сапалы түрде жаңа, алғашқы құқықтық негіздері осы кезеңде жасалды, келесі кезеңдерде олар жетілдіріліп, дамытылды.

Қазақстанда жергілікті өкілді органдардың дамуының екінші кезеңінің алғашқы тұсында – 1992 жылы кезек-кезегімен үш акт қабылданды. Оның екеуі бір күнде – 1992 жылы 13 қаңтарда қабылданған «Жергілікті өзін-өзі басқару және Қазақ ССР халық депутаттарының жергілікті Советтері туралы» 15 ақпан 1991 жылғы заңға өзгертулер мен толықтырулар енгізу туралы заң мен «Өтпелі кезеңде Қазақ КСР Конституциясының (Негізгі заңының) жекелеген нормаларын тоқтату туралы» заң еді, сәл кейінірек араға бір ай салмай (7 ақпанда) үшінші акт – «Экономикалық реформа жағдайында Қазақстан Республикасында мемлекеттік басқару органдарының қызметі мен ұйымдастырылуын жетілдіру туралы» ҚР Президентінің жарлығы қабылданды. «Жергілікті өзін-өзі басқару және Қазақ ССР халық депутаттарының жергілікті Советтері туралы» 15 ақпан 1991 жылғы заңға өзгертулер мен толықтырулар енгізу туралы заңның Қазақстанда жергілікті өкілді органның мәртебесінің нақтыланып, дамуына қосқан үлес зор болды. Жергілікті жерлерде атқару билігі реформаланып, нәтижесінде оған дейін қызмет етіп келген кеңестердің атқару комитеттері таратылып жаңа институт – жергілікті әкім, жергілікті әкімнің орынбасарлары лауазымдары енгізіліп, жергілікті әкімшілік алқасы, әкімшілік органдары құрылды. Заң бойынша жергілікті атқарушы орган ретінде әкім танылды. Әкім кеңестің қарауындағы мәселелер бойынша тиісті кеңестің бақылауында болатын облыс, аудан, қала, қаладағы аудан аумағындағы атқарушы және өкімші орган мәртебесін иеленеді [5, 3-6 б.]. 1992 жылдың 13 қаңтарында тағы да бір тарихи құжат – «Өтпелі кезеңде Қазақ КСР Конституциясының (Негізгі заңының) жекелеген нормаларын тоқтату туралы» ҚР заңы қабылданды. Бұл заң өтпелі кезеңде мемлекеттік өкімет пен басқарудың жергілікті органдары жүйесі мен өкілеттігінің өзгеруіне байланысты қабылданған болатын.

Бұл заң халық депутаттары жергілікті кеңестерінің атқарушы және өкімші органдарды құруын белгілейтін, жергілікті кеңестердің өз аумағында мемлекеттік, шаруашылық, әлеуметтік-мәдени құрылысқа басшылық жасауын реттейтін Конституция нормаларының күшін тоқтатып, халық депутаттары жергілікті кеңестерінің атқару комитеттері туралы 7 баптан тұратын толықтай 1 тараудың күшін жойды. Бұл өз кезегінде жергілікті кеңестердің өкілеттіктерінің азая, шектеле бастағанын көрсетеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Жанузакова Л.Т. Конституционно-правовые проблемы организации и деятельности местных представительных органов в Республике Казахстан. Дисс... докт. юр. наук.: 12.01.02. - Алматы, 2004. - 319 с.
2. Местное управление в Республике Казахстан: попытка создания национальной модели. Ювица Н.В. д-р экон. наук, профессор, академик РАЕ, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Нур-Султан (Астана), Республика Казахстан e-mail: juwmet@yandex.ru <file:///C:/Users/User/Downloads/156-251-1-SM.pdf>
3. Сафинов К.Б. Правительство Республики Казахстан на переходном этапе / Под ред. Зиманова С.З. - Алматы: Юрист, 2002. - 548 с.
4. Қазақстан Республикасының жергілікті өкілді және атқарушы органдары туралы Күшін жойған Қазақстан Республикасының Заңы 1993 жылғы 10 желтоқсан N 4100. (Күші жойылды) - Қазақстан Республикасының 2001.05.08. N 198 Заңымен. ~ Z010198 // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z930004100>
5. Копабаев О.К. Конституционный закон: понятие и предмет регулирования // Конституция Республики Казахстан и актуальные проблемы юридической науки: материалы международной научно - практической конференции. - Алматы, 1997. - С. 3-6.

УДК 342.56

Байсалова Г.Т.¹, Жаманбай Ж. А.²

¹Қонаев университеті

e-mail: gulzira_06041967@mail.ru

²Қонаев университетінің 2 курс магистранты

Алматы қ., Қазақстан Республикасы

e-mail: zhayik_0203@mail.ru

ҚҰҚЫҚТЫҚ МЕМЛЕКЕТ ҚҰРУДАҒЫ СОТ БИЛІГІНІҢ РӨЛІ

Андатпа. Осы еңбекте де сот адам құқықтары мен бостандықтарын қорғау органы ретінде қаралады. Өйткені аталмыш қызмет, әсіресе құқықтық мемлекет құру шарттарында (жағдайларында) сот органдарының барлық қызметтерінде басым болуы тиіс. Нақ осы сот дауларды шешу арқылы заңдылық режимін қолдайды және нығайтады, билік (өкімет) және басқару органдарын заң белгіленген құзыреттері аясынан шығармай ұстап отырады. Қоғамның судьяларға және олардың құқықтық санасының ықпалы мен сот органдары қызметінің қоғамдық қатынастарға кері ықпалы, автордың пікірі бойынша тек экономикалық жағдайға ғана емес, сонымен бірге әр мемлекеттің саяси дамуына да байланысты болады. Судьялар сайланатын және алмастырылатын елдерде саяси комбинациялар мен әлеуметтік органдың ықпалы салдарының болмай қоймайтын жалпы жұртқа танылған жәйт.

Зерттеушілер теория жүзінде соттардың тәуелсіздігі, саяси тұрақтылықпен, адам құқықтарына деген құрметпен және аталмыш мемлекеттің демократиялық институттарының тіршілік қабылетімен тығыз байланысты екендігін бірауыздан қолдайды. Тұлғаның құқықтары мен бостандықтарын қорғау мақсатында, мемлекет ең алдымен ішкі рәсімдер мен механизмдерді пайдаланады және адам құқықтары мен бостандықтарын мемлекет ішіндегі қорғау құрылымының қаншалықты дамығандығынан қарай, олардың қызыметінің тиімділігі де соған қатысты болады.

Кілт сөздер: Қазақстан Республикасы, қоғам, құқықтық мемлекет, азаматтық қоғам, Конституция, заң, билік, халық, сот, сот жүйесі, судья.

РОЛЬ СУДЕБНОЙ ВЛАСТИ В ПОСТРОЕНИИ ПРАВОВОГО ГОСУДАРСТВА

Аннотация. В этом труде суд рассматривается как орган защиты прав и свобод человека. Ведь данная деятельность должна преобладать во всех службах судебных органов, особенно в условиях создания правового государства. Именно суд поддерживает и укрепляет режим законности путем разрешения споров, поддерживает органы власти и управления в пределах установленных законом компетенций. Влияние общества на судей и их правосознание и негативное влияние деятельности судебных органов на общественные отношения, по мнению автора, зависит не только от экономической ситуации, но и от политического развития каждого государства. В странах, где избираются и заменяются судьи, общепризнано, что последствия влияния политических комбинаций и социальной среды неизбежны.

Исследователи единодушно поддерживают, что теоретически независимость судов тесно связана с политической стабильностью, уважением к правам человека и жизненной силой демократических институтов данного государства. В целях защиты прав и свобод человека, государство в первую очередь использует внутренние процедуры и механизмы, и в зависимости от того, насколько развита структура внутригосударственной защиты прав и свобод человека, от этого зависит и эффективность их деятельности.

Ключевые слова: Республика Казахстан, общество, правовое государство, гражданское общество, Конституция, закон, власть, народ, суд, судебная система, судья.

THE ROLE OF THE JUDICIARY IN CREATING A RULE OF LAW

Abstract. In this work, the court is considered as an organ for the protection of human rights and freedoms. After all, this activity should prevail in all judicial services, especially in the context of the creation of a State governed by the rule of law. It is the court that supports and strengthens the rule of law by resolving disputes, and supports authorities and management within the limits of the competencies established by law. The influence of society on judges and their legal awareness and the negative impact of the activities of judicial bodies on public relations, according to the author, depends not only on the economic situation, but also on the political development of each state. In countries where judges are elected and replaced, it is generally recognized that the effects of political combinations and the social environment are inevitable.

Researchers unanimously support that, theoretically, the independence of the courts is closely linked to political stability, respect for human rights and the vitality of democratic institutions in a given State. In order to protect human rights and freedoms, the State primarily uses internal procedures and mechanisms, and depending on how well the structure of domestic protection of human rights and freedoms is developed, the effectiveness of their activities depends on this.

Key words: Republic of Kazakhstan, society, rule of law, civil society, Constitution, Law, power, people, Court, judicial system, judge.

Азаматтық қоғамның негізгі белгілері экономика, саясат және рухани болмыс арқылы ерекшеленеді.

Қазақстан Республикасының 2010 жылдан 2020 жылға дейінгі кезеңге арналған құқықтық саясат тұжырымдамасында былай делінген: «Қазақстанның сот жүйесі тұтас алғанда азаматтардың құқықтары мен бостандығының, ұйымдар мен мемлекеттің заңмен қорғалатын мүдделерінің сотта тиімді қорғалуын қамтамасыз етудің қажеттіліктеріне сай келеді [1].

Сот-құқық жүйесін дамыту сабақтастық және кезеңділік негізінде жүзеге асырылады және мынадай бағыттарды көздейді.

Оны дамытудың негізгі арқауы соттар мен судьяларды мамандандыру, оның ішінде ювеналдық соттарды дамыту, қылмыстық істерді қарайтын мамандандырылған соттар құру болып табылады, келешекте салық соттары және басқа да мамандандырылған соттар құрылуы мүмкін.

Алдағы уақытта қазіргі әкімшілік соттар базасында әкімшілік құқық бұзушылықтар туралы істерді жалпы құзырлы соттардың ведомстволық бағынысына беретін, жариялық құқықтық дауларды қарайтын әкімшілік әділет жүйесін құру қажет.

Сот жүйесінің жетілдіру нәтижесінде түрлі сот инстанциялары функцияларының қосарлануы жойылуға тиіс.

Негізгі заңға сәйкес судья сот төрелігін жүзеге асыру кезінде тәуелсіз және тек Конституция мен заңға бағынады. Сот актісі соттағы дауласушы тараптар арасында жаңа жанжалдарды тудырмай, дау-дамайды барынша шектеуі тиіс.

Сот жүйесінің даму перспективасы сотқа дейінгі іс жүргізудегі сот бақылауының шегін кезең-кезеңімен кеңейту мүмкіндігімен де байланысты болмақ.

Аралық және төрелік соттар жүйелері дамитын болады.

Қоғам сот билігінің қызметін толық, объективті және бейтарап жария етілуіне мүдделі. Осы мақсатта халықтың сот қызметі туралы ақпаратқа барынша қол жеткізуін ұсыну арқылы сот жүйесінің ашықтығы мен айқындылығы деңгейін арттыру қажет.

Сот ақпаратын тіркеудің заманға сай құралдарын енгізу сот ісінде бәсекелестік принципін іске асыруға ықпал етеді. Сот жүйесін жоспарлы түрде ақпараттандыру сот төрелігін іске асыру процесінде жедел ақпараттық-құқықтық қолдауды қамтамасыз етуге, істерді қарау тәртібін жеңілдетуге және мерзімдерін қысқартуға, сот шешімінің орындалу тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді.

Сот кадрларын іріктеу тәртібін одан әрі жетілдіру жөніндегі шаралар қажет, бұл ретте судьялардың кәсібилігі мен биік адамгершілік қасиеттері - сапалы судьялар корпусын қалыптастырудың негізі болып табылатындықтан, судьяға үміткерлерге қойылатын біліктілік талаптарын қатаңдату мәселесі өзекті болып табылады. Сот қауымдастығының өз тарапынан да судьялардың Судья әдеби кодексінің талаптарын сақтауына қатаң бақылау, жол берілген барлық жөнсіздіктерге барабар әрі шұғыл әрекет етуі қажет.

Судья тәуелсіздігі кепілдіктерін орнықтыру үшін соттарды қаржыландыру және судьяларды тұрғын үймен қамтамасыз ету «сот төрелігін толық әрі тәуелсіз жүзеге асыру мүмкіндігін қамтамасыз етуге тиіс» дейтін Конституция талаптарының толыққанды іске асырылуы маңызды мәселе болып қала беруде, бұл мемлекеттің қаржылық мүмкіндіктерін ескере отырып, судьялардың әлеуметтік қорғалуы және соттардың материалдық-техникалық қамтамасыз етілуі деңгейін кезең-кезеңмен көтеруді көздейді.

Сонымен қатар сот төрелігін іске асыруға араласқаны үшін, сотқа құрмет көрсетпегені үшін кінәлі адамдар заңда белгіленген жауапқа тартылуға тиіс.

Сот ісін жүргізудің аяқтау сатысы сот актілерін орындау болып табылады, сондықтан олардың мүлтіксіз орындалуын қамтамасыз ететін шаралар қабылдануы қажет. Осыған байланысты мемлекеттік сот орындалуымен қатар жеке сот орындаушыларының институтын енгізу – сот ісін жүргізудің тиімділігін арттырудың маңызды шарасы. Сот

шешімдерін орындаудың аралас моделі шеңберінде мемлекеттік сот орындаушылары мемлекеттен өндіріп алу жөніндегі құжаттарды мәжбүрлеп орындату құқығына ие болуға тиіс.

Сот актілерін мүлтіксіз орындауға, оның ішінде сот шешімін орындаудан бас тартқаны үшін жауапкершілікті күшейту, борышкерлерге қатысты шектеу шараларын қолдануды одан әрі кеңейту, атқарушылық іс жүргізуге іс жүргізушілік сот бақылауын күшейту арқылы қол жеткізу қажет» [1].

Құқықтық мемлекеттің қазіргі заманғы жаңаша түміндірмесі, құқықтық мемлекетте адамның орын алатынына негізделді, ол тумысынған бастап еркін және басқалармен тең, міне, сондықтан да құқық қоғамдық қатынастардың реттеушісі ретінде, басқа емес, барлығы үшін ресми бірдей еркіндік өлшемі (шамасы) болып табылады. Құқықтық мемлекетте заң үстемдігі, адамның негізгі құқықтары мен бостандықтарын баяндылығы, тұлғаның құқыққа қайшы емес мүдделерін қорғау, мемлекет пен азаматтардың өзара жауапкершілігі, қоғамды биліктердің озбырлығынан (өктемдігінен) қорғауға қамтамасыз етіледі. Онда тежемелік пен тепе-теңдіктің толыққанды жүйесі жұмыс істеуі тиіс. Бұл арада әділ сот құрметті рөл атқарады, әділ сот жанжалдары басуға және әрбір нақты жағдайда заңдылықты сақтауға қабілетті. Құқықтық мемлекеттегі субъектілердің құқықтары мен міндеттері Конституция және заңдар арқылы белгіленеді. Кез келген қазіргі заманғы мемлекетте ең маңыздысы адам және азамат құқықтарының 1789 жылғы әйгілі Декларациясында, сондай-ақ осы елдердің Конституцияларында негізгі құқықтар мен бостандықтар болып табылады. Әлемдегі өзге мемлекеттермен терезесі тең өмір сүруге мүмкіндік алу – кез келген ұлттың ұлы мұраты. Биыл егеменді ел болып, Тәуелсіздік алғанымызға 33 жыл толды. Осы ретте біз Тәуелсіздік атты қастерлі ұғымның Қазақ еліне бергенін тізбектеп көрдік. 1986 жылғы Кеңес Одағының іргесін шайқалтқан Желтоқсан оқиғасынан түп-тура бес жылдан кейін Қазақ елі өзінің Тәуелсіздік туралы декларациясын жариялады. Біз Тәуелсіздіктің 30 жылдығының ірі 30 серпілісін былайша сабақтадық. 30 жыл деген тарих үшін аса көп уақыт емес. Осы жылдар ішінде еліміз басынан үш дағдарысты өткерген екен. Аталған қиын-қыстау кезеңдер еліміздің шыдамдылығы мен төзімділігін қайрап, бүгіндері біздің Еуразиялық экономикалық кеңістікті құру секілді бірқатар басым батыл қадамдармен алға жетелеуде [2].

Құқықтық мемлекетте соттың беделді, билік жүргізуші, дербес, шын тәуелсіз болу тиіс және соттан адамдар бюрократиялық мекемені емес олардың құқықтарының нақты кепілін, адамдар мүдделерінің сенімді қорғаушысын көрулері керек, «Әркім өз құқықтары мен еркіндіктерін соттың қорғауына құқылы», - дейді Қазақстан Республикасы Конституциясының 13-бабы [3].

Сапалық жағынан жаңа құрылым қалыптастырудың негізін салған Қазақстан Республикасының Конституциясы құқықтық мемлекетті тарихи тәжірибе мен ілгерішіл саяси-құқықтық сананың шоғырланған кескіні ретінде қабылдады.

Қазақстан Республикасы Конституциясының 1-бабында жарияланған: «Қазақстан Республикасы өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады; мемлекеттің ең жоғары (биік) құндылықтары – адам және адамның өмірі, құқықтары, адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары» деген ереже қоғам дамуының преспективалы бағыты ретінде қаралады[3].

Қазақстан Республикасының 1995 жылғы Конституциясы адам құқықтары мен бостандықтарына деген таптық тәсілді (әдістемені) теріске шығара отырып, идеологиялық алуан түрлілік пен жеке меншікті тани отырып, елеулі дәрежеде нарықтық экономикалы елдердің тәжірибесіне сүйенеді және олардың озық жетістіктерін қабылдайды. Конституцияда Декларацияда жалпыға бірдей құқықтар мен бостандықтар ғана бекітіліп қойған жоқ, сонымен бірге олардың көпшілігі жаңа жағдайларға қолдануға жарамды түрде нақтыланды. Бұл жеке меншікке, көппартиялық жүйені бекітуге, шын мәнінде тең және жалпыға бірдей сайлауларды өткізу мен демократияның көптеген өзге де мәселелеріне

қатысты. Қысқасы, идеологиялық күрес пен таптық тәсіл-жалпы адамзат құндылықтарымен, жаңа нысандармен және адам құқықтарын халықаралық қорғау әдістерімен ауыстырылды [3].

Республикада күшті және тәуелсіз сот жүйесін бекітуде, 1994 жылы басталған құқықтық реформаның мемлекеттік бағдарламасы ауқымында көп істер тындырылды. Құқықтық реформа бағдарламасының негізгі қағидаттары қабылданған нормативтік-құқықтық актілерден нақты көрініс тапты.

Құқықтық реформаны жүзеге асыру және елде жаңа заңдар базасын құру үшін, әрине, 1993 жылы 28 қаңтарда Қазақстанның өтпелі кезең Конституциясын қабылдауы үлкен рөл атқарғаны шүбәсіз.

Көптеген авторлар өз зерттеулерінде адамның қоғаммен қатынастарындағы жанжалдарды шешетін әлеуметтік институт ретінде тану арқылы «сот» ұғымының мәнін түсінуді басты мәселе етіп қояды. Нақты жағдайда құқықтық норманы қолдана отырып, сот психологиялық аспектіде лайықты жүріс-тұрыстың үлгісі жалпыға бірдей заңға бағынудың адамгершілік психологиялық бағдарын қалыптастырады. Ал, құқықтық аспектідегі сот-құқықтық қорғаумен және заңмен қорғалатын мүдделер туралы жүгінулер мен талаптарды қарау және шешуді тікелей жүзеге асыратын мемлекеттік билік жүргізуші орган, сол арқылы сот Конституциялық құқықтық тәртіпті қамтамасыз етеді.

Біздің ойымызша, қазіргі заманғы талаптарымен санасу арқылы билікті бөлісу позициясы тұрғысынан құқықтық мемлекеттің мәселелерін зерттеу де аса маңызды мәселелердің бірі. Салыстырмалы үш дербес биліктердің қатар әрекет жасау оларды бір-біріне қарсы қоюы мүмкін, ал ішкі жанжалдар мемлекеттік басқаруға кері әсер етуі ықтимал.

Биліктің барлық тармақтарын өзара теңгеруге (теңестіруге) қол жеткізу, бір биліктің екінші билікке өктемдігі жою, конституциялық құрылым дағдарысын болдырмау күн тәртібінде өзекті проблемалар. Ғалымдардың зерттеулері соларды шешуге бағатталулары тиіс.

Сот билігінің құқықтық мемлекеттегі рөлі туралы мәселеге үңіле отырып, оның қазіргі кездегі адам құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету көзқарасы тұрғысынан мына жәйтті атап өту керек, Қазақстан Республикасының Конституциясында жариаларынған құқықтық мен бостандықтар, қаншама жетілдірілсе де лайықты сот қорғауынсыз өздерін кепілдемдіре алмайды.

«Билікті бөлісу жүйесінде сот билігін ерекше дербес және тең билік ретінде қабылдамауға (түйсінуге) бұдан сәл бұрынғы дәстүрлер кедергі жасайды, онда сот ең алдымен құқық қорғау органдары кешенінің буыны ретінде қаралды және сол стандарттық тізбеде прокуратурамен, мемлекеттік қауіпсіздік орғаымен және ішкі істер органымен қатар аталынды», - деп Б.Н. Топарнин дұрыс жазып отыр [4, 134 б.]. Тіпті Ресей Федерациясы сот реформасының тұжырымдамасында да соттар құқық қорғау органдары аталынып отыр және оларды реформалау бағыттары да, құқық қорғау органдарымен сабақтастырылған.

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың референдум қорытындысы бойынша Қазақстан халқына жасаған үндеуінде: «Конституциялық реформа бүкіл құқық саласын жаңғыртуға жол ашады. Парламент пен Үкімет Конституцияға енгізілген өзгерістерге сай Заңнамаға тиісті өзгертулер енгізуі қажет. Қазақстанда тиімді құқық қорғау және сот жүйесін құруға мүмкіндік беретін реформалар әзірленуге тиіс. Мұны әлемдік тәжірибені ескере отырып жүзеге асырған жөн».

«Біз адам құқығы мен бостандығын қорғау жүйесін кешенді түрде күшейтуге негізделген бағдарымызды жалғастыра береміз. Құқықтық реформа аясында Конституциялық сот қайта құрылады. Оның қаулыларына жедел әрекет ету тетігін енгізу қажет. Сонда азаматтарымыз осы аса маңызды институт қызметінің пайдасын сезіне алады. Жаңа, Әділетті Қазақстанда полицейлердің озбырлығына, біліксіз прокурорлар мен біржақты судьяларға жол берілмейді. Қоғам құқық қорғау және сот жүйесінің шын мәнінде өзгергенін қалайды», - деп атап көрсетті [5].

Бүгінгі күннің міндеті - соңғы жылдардағы сот реформасының жетістіктерін бекіту және оны ілгері дамыту.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының 2010 жылдан 2020 жылға дейінгі кезеңге арналған құқықтық саясат тұжырымдамасы туралы Қазақстан Республикасы Президентінің 2009 жылғы 24 тамыздағы N 858 Жарлығы. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U090000858_
2. Серік Жұмабаев. «30 жылдың 30 жетістігі». 20 тамыз, 2021 ж. <https://almaty-akshamy.kz/30-zhildi%D2%A2-30-zhet%D0%86s86>
3. Қазақстан Республикасының Конституциясы. Конституция 1995 жылы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданды. (2022 жылға өзгерістер мен толықтырулар мен) https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000_
4. Европейское право. Учебник / Топорнин Б.Н. - М.: Юристъ, 1998. - 456 с. <http://lawlibrary.ru/izdanie23446.html>
5. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың референдум қорытындысы бойынша Қазақстан халқына жасаған үндеуі. 2022 ж. https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart_tokaevtyн-referendum-korytyndysy-boyyynsha-kazakstan-halkyna-zhasagan-undeui-65537

УДК 347.19

***Бегазова Г. Ж., Өмірәлі Ж. Ө.**

Қонаев Университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

*e-mail: gulnafisa_86@mail.ru

КОРПОРАТИВТІК ҚАТЫНАСТАР СУБЪЕКТІСІ РЕТІНДЕ ТОЛЫҚ СЕРІКТЕСТІК ҚЫЗМЕТІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. Мақалада корпоративтік қатынастың субъектісі ретінде қарасырылып отырған шаруашылық серіктестіктерінің ішіндегі тарихы терең, ең ежелден қолданысқа түсіп келе жатқан толық серіктестік қызметін басқарудың, ұйымдастырудың ерекшеліктері сараланады. Өзектілігі: Қазақстан Республикасы Президенті Қ.К.Тоқаевтың осы жылғы жолдауында нақтылап тоқталған ел экономикасының өсуіне тікелей өз әсерін тигізетін кәсіпкерлік саланы қолдау мәселелерін көтерген болатын, осыған сәйкес, зерттеу нәтижесінде нарықтық экономика саласында кәсіпкерлік құқықтық қатынастардың дамуды, жаңашылдықты, елеулі өзгерісті қажет ететіндігі байқауға болады, оның ішінде шаруашылық серіктестік түрлерінің, нақтыласақ толық серіктестіктердің қызметтерінің ерекшелігі қарастырылған. Қазіргі таңда көптеген дау туындатып отырған, серіктестік қатысушыларының өз мүліктерімен салынған салымдарына сәйкес, құрылтайшының хабар-ошарсыз кетті деп жариялау, өлді деп жариялау немес қайтыс болу жағдайындағы кәсіпкерлік саладағы құқықмирасқорлық ұғымының қолданылу ерекшелігі баяндалған. Жалпы, шаруашылық серіктестіктерінің ішіндегі толық серіктестікте заңды тұлға ретінде құрылу барысында өзіне тән басқа серіктестіктермен салыстырғанда өзгешелік бар. Нақтылап кетсек, толық серіктестік құрылтайшылары ретінде бірнеше заңды тұлғалардың қатысуы және басқа серіктестік мүшесі бола алмауында. Атап өткендей, шаруашылық серіктестік қызметінің, оның ұйымдастырылу жағдайы, басқа серіктестіктерден толық

серіктестік қызметтерінің ерекшелігі, құрылу жағдайы, қайта құрылу деңгейі, түскен пайданы бөлісу, кәсіпкерлік қызметті тоқтату немесе банкроттық жағдайдағы құрылтайшылардың жауапкершілік деңгейін анықтайтын мәселелер талқыланады. Мақалада толық серіктестіктің заңды тұлға ретіндегі ерекшелігі, құрылу барысындағы құрылтайшылардың салатын салымдарына қарай дауысқа түсу ерекшеліктері, серіктестіктен шығу барысындағы өз үлесін анықтау, үлес бойынша жауапкершіліктің салмақтылығы, сонымен қатар, өзге қатысушылардың үлестерін сатып алу басымдылығындағы ерекшеліктері сараланады. Сонымен қатар, құрылтайшыларының құқықтары мен міндеттерінің ерекшелігі, басқа серіктестіктермен салыстырмалы талдау жасау арқылы, қызметті ұйымдастыру жағдайы, салымдарды салу мен соларға сәйкес жалпы жауапкершілікпен бірге жеке өз мүлкімен жауап беру ерекшеліктері талқыланған.

Кілт сөздер: серіктестік, кәсіпкерлік, коммерциялық ұйымдар, құрылтайшылар, құрылтай құжаты.

ОСОБЕННОСТИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПОЛНОГО ТОВАРИЩЕСТВА КАК СУБЪЕКТА КОРПОРАТИВНЫХ ОТНОШЕНИЙ

Аннотация. В статье анализируются особенности организации, управления деятельностью полного товарищества, история которого имеет глубокую, древнюю историю среди хозяйственных товариществ, рассматриваемых как субъект корпоративных отношений. Актуальность: в Послании Президента Республики Казахстан К. К. Токаева в этом году были подняты вопросы поддержки предпринимательской сферы, которые оказывают непосредственное влияние на рост экономики страны, в соответствии с чем, в результате исследования можно заметить, что предпринимательские правоотношения в сфере рыночной экономики требуют развития, новизны, значительных изменений, в том числе видов хозяйственных товариществ, в частности деятельности полных товариществ. Изложена специфика применения понятия правопреемства в сфере предпринимательства в случае объявления безвестно отсутствующим, объявления умершим или смерти учредителя в соответствии с вкладами участников товарищества со своим имуществом, которые в настоящее время вызывают многочисленные споры. В целом, полное товарищество внутри хозяйственных товариществ имеет свою специфику по сравнению с другими товариществами, присущую ему при создании в качестве юридического лица. Уточним, что в качестве учредителей полного товарищества участвуют несколько юридических лиц и не могут быть членами другого товарищества. Обсуждаются вопросы деятельности хозяйственного товарищества, условия его организации, особенности деятельности полного товарищества от других товариществ, условия создания, уровень реорганизации, распределение прибыли, уровень ответственности учредителей в случае прекращения предпринимательской деятельности или банкротства. В статье ранжируются особенности полного товарищества как юридического лица, особенности голосования в зависимости от вкладов учредителей при его создании, определение своей доли при выходе из товарищества, весомость ответственности по доле, а также особенности в приоритете приобретения долей других участников. Кроме того, обсуждались особенности прав и обязанностей учредителей, условия организации деятельности путем сравнительного анализа с другими товариществами, особенности вложения вкладов и ответственности за них совместно с общим имуществом.

Ключевые слова: товарищество, предпринимательство, коммерческие организации, учредители, учредительный документ.

FEATURES OF THE ACTIVITY OF A FULL PARTNERSHIP AS A SUBJECT OF CORPORATE RELATIONS

Abstract. The article analyzes the features of the organization and management of the activities of a full partnership, the history of which has a deep, ancient history among business partnerships considered as a subject of corporate relations. Relevance: in the Message of the President of the Republic of Kazakhstan K. K. Tokaev, the issues of supporting the entrepreneurial sphere were raised, which have a direct impact on the growth of the country's economy, according to which, as a result of the study, it can be noted that entrepreneurial legal relations in the field of market economy require development, novelty, significant changes, including types of business partnerships, in particular the activities of general partnerships. The specifics of the application of the concept of succession in the field of entrepreneurship in the case of the announcement of the missing, the announcement of the deceased or the death of the founder in accordance with the contributions of the participants of the partnership with their property, which currently cause numerous disputes, are outlined. In general, a general partnership within business partnerships has its own specifics in comparison with other partnerships inherent in it when it is created as a legal entity. Let us clarify that several legal entities participate as founders of a full partnership and cannot be members of another partnership. The issues of the activity of a business partnership, the conditions of its organization, the specifics of the activity of a full partnership from other partnerships, the conditions of creation, the level of reorganization, profit distribution, the level of responsibility of the founders in the event of termination of entrepreneurial activity or bankruptcy are discussed. The article ranks the features of a full partnership as a legal entity, the features of voting depending on the contributions of the founders when it was created, the determination of its share when leaving the partnership, the weight of responsibility for the share, as well as the features in the priority of acquiring shares of other participants. In addition, the specifics of the rights and obligations of the founders, the conditions for organizing activities through comparative analysis with other partnerships, the specifics of investing deposits and responsibility for them together with common property were discussed.

Key words: partnership, entrepreneurship, commercial organizations, founders, founding document.

Қазақстан Республикасы тәуелсіз мемлекет болып жарияланғаннан бастап, қоғамдық, экономикалық, әлеуметтік салалардың барлығы едәуір өзгерістерге ұшырады. Соның бірегейі десекте болатын кәсіпкерлік құқықтық қатынастарды атауға болады. Кәсіпкерлік қатынастардың дамуы мемлекеттің өркендеуінде ел экономикасының нарықтық қатынастардағы орнын ерекшелеуге өз үлесін қоспай қоймайды. Кәсіпкерлік саланың дамуына тікелей әсер ететін бұл заңды тұлғалардың түрлерінің ерекшеліктеріне қарай, өз қызметін жүзеге асырудағы тиімділігі.

Тақырыпты зерттеу барысында, шаруашылық серіктестіктердің өз қызметін ұйымдастыру, жүзеге асыру жағдайын қарастыруда корпоративтік құқық саласының қатысушы ретінде ерекшеліктерін кездестірдік. Бұл жағдайда корпоративтік құқық саласына тоқталып кетсек.

Жалпы, корпоративтік құқықты екі мағынада түсіндіруге болады. Кең мағынада, корпоративтік құқық дегеніміз – шаруашылық субъектілерін құру және қызмет ету тәртібін реттейтін, олардың құқықтық мәртебесін анықтайтын құқықтық нормалардың жиынтығы. Тар мағынада, корпоративтік құқық дегеніміз – коммерциялық ұйымның әкімшілігі немесе меншік иесі бекіткен, сол ұйымның ішкі құқықтық қатынастарын реттеуге бағытталған ережелер жүйесін білдіреді [1, 67 б.]. Бұдан корпоративтік құқыққа келесідей анықтама беруге болады: корпоративтік құқық дегеніміз – шаруашылық субъектілерін құру және олардың қызмет етуімен байланысты туындайтын қоғамдық қатынастарды жеке-басқарушылық әдістер негізінде құқықтық реттеуге бағытталған құқықтық нормалардың

жиынтығы. Корпоративтік құқықты еңбек ұжымының еркін білдіретін, ұйымның қызметін реттеуге бағытталған, тұлғалар мен капиталды біріктіруге негізделген, компаниялар мен ұйымдарда бекітілген ережелер жүйесі деп түсіндіруге болады. Тұлғалар мен капиталдың бірлестігі болып табылатын кез келген компания қандай да бір қызмет түрін іске асыру үшін өздерінің жұмысын неғұрлым тиімді ұйымдастыру және алға қойылған мақсаттар мен міндеттерге жету мақсатында ішкі тәртіп ережелерін бекітуге құқылы.

Корпоративтік құқықтың анықтамасынан көріп отырғанымыздай, корпоративтік құқықтың құқықтық нормаларының негізгі үш мақсаты бар: біріншіден, шаруашылық субъектілерінің құқықтық мәртебесін анықтау және бекіту; екіншіден, шаруашылық субъектілерін құру тәртібін анықтау; үшіншіден, шаруашылық субъектілерінің қызмет ету тәртібін анықтау.

Осындай түсініктемелерден келіп, шаруашылық серіктестіктердің қай түрін қарастырсақ та, оның ішінде толық серіктестік қызметін ұйымдастыру, мәртебесін анықтау, жүргізілу және қызмет ету тәртібін белгілеу жағдайларынан корпоративтік құқық субъектісі ретінде толықтай реттелетінін айта аламыз.

Қазақстан заңнамасы кәсіпкерлікті жүргізудің ұйымдастырушылық және құқықтық формаларының кең спектрін ұсынады. Кәсіпкерлер арасында дәстүрлі түрде танымал шаруашылық серіктестіктер, акционерлік қоғамдар.

Елімізде 1998 жылдың 10 шілдесінде қабылданған заңнамаға сәйкес шаруашылық серіктестіктердің бес түрін жекелеп көрсетті. Олар жауапкершілігі шектеулі серіктестік, қосымша жауапкершілігі шектеулі, сенім серіктестігі, толық серіктестігі және акционерлік қоғам. Кейіннен акционерлік қоғамды серіктестіктен толық ажыратып алып, жеке мәртебе берілді.

Қазіргі кезеңде, Қазақстандық азаматтық заңнама шаруашылық серіктестіктердің жекелеген төрт түрін қарастырады: жауапкершілігі шектеулі серіктестік, қосымша жауапкершілігі шектеулі, сенім серіктестігі, толық серіктестігі.

Сондай-ақ, жеке кәсіпкерлік мәртебесінде қызметті жүзеге асыру кең таралған. Толық серіктестік-қолданыстағы заңнама шеңберінде бірлескен қаржылық және коммерциялық қызметпен айналысу үшін шаруашылық негізде кәсіпкерлердің бірлестігі.

Сонымен қатар, Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінде отандық кәсіпкерлерге серіктестіктер құру арқылы коммерциялық қызметпен айналысуға мүмкіндік беретін ережелер бар. Бұл түрдегі кәсіпкерліктің ұйымдық-құқықтық нысаны екі түрде ұсынылған: серіктестіктер толық және сенім болып табылады. Бүгінгі күнде көптеп нарықтық қатынастарға түсіп жатқан шаруашылық серіктестіктердің бір түрі - толық серіктестік.

Толық серіктестік дегеніміз - мүлкі жеткіліксіз болған жағдайда қатысушылары серіктестіктің міндеттемелері бойынша өзіне тиесілі барлық мүлкімен ортақ жауапкершілікте болатын серіктестік толық серіктестік деп танылады[1].

Қазақстан Республикасының азаматтық кодексі толық серіктестікті шаруашылық бірлестігі ретінде анықтайды, оның құрылтайшылары қол қойылған шартқа сәйкес кәсіпкерлік қызметті жүзеге асырады және туындаған міндеттемелер үшін жеке жауап береді. Қатысушы қаралып отырған үлгідегі бір ғана серіктестіктің құрамында бола алады.

Негізгі бөлім

Толық серіктестік талаптарда көзделгендей өз салымынан бөлек, қосымша мүлкімен жауап беретіндігі анық болғанымен, корпорациялармен салыстырғанда толығымен ішкі құқықтық қатынасты жүзеге асыра алмайды екен. Олар тек сыртқы қатынастарды қалыптасыра алады екен.

Серіктестік жеке сенімді қатынастарға негізделеді: егер бір қатысушы серіктестіктің атынан мәміле жасаса, мүліктік жауапкершілік басқа қатысушыға жүктеледі. Сондықтан толық серіктестік отбасылық кәсіпкерлік

ретінде дамып келеді. Егер толық серіктестікке оны ұйымдастырушылардың бәрі жеке адам ретінде кіретін болса, белгілі бір жауапкершілікті жағдайға кезіккенде (мәселен банкротқа ұшырағанда), өмірге қажетті күнделікті заттарды қоспағанда, басқа да жеке мүліктерін, атап айтқанда: көлік, саяжай, жиһаз, қылқалам туындысы, зергерлік бұйымдар, басқа да құнды мүліктерді есепке алады. Әдетте толық серіктестікті заңды тұлғалар, ірі кәсіпорындар құрайды.

Кәсіпкерлік қызметтің бұл құқықтық нысаны заңды тұлға құруды көздейді. Осылайша, толық серіктестіктің ресми атауы болуы керек.

Бұл бірлестіктің құрылтайшылары жеке кәсіпкерлер мен коммерциялық фирмалар бола алады. Негізгі құрылтай құжаты барлық қатысушылар үшін қол қойылуы міндетті құрылтай шарты болып саналады. Құрылтай шартында көрсетілетін нақты мәліметтер:

- құрылатын ұйымның атауы;
- ол орналасқан мекен-жай;
- қызмет қандай тәртіппен жүзеге асырылады;
- жалпы жарналардың шамасы;
- қатысушылардың әрқайсысының үлестік жарнасының шамасы;
- кіру жарнасын төлеу уақыты;
- осы келісімді бұзғаны үшін жауапкершілік шаралары [2, 35-36 б.б.].

Қатысушы серіктестік пен оның қатысушыларына зиян келтіретіндей өз міндеттемелерін орындамаған жағдайда, басқа қатысушылар зиянды өтеттіруге құқылы, ал елеулі залал келтірсе – сот тәртібімен серіктестіктен шығарып жіберуге.

Толық серіктестіктегі тұлғалық элементтің маңызды болу міндеттемесі шаруашылық серіктестіктер туралы жарлықпен регламенттелетін үлестен айыру рәсімінде көрініс табады.

Осыған байланысты толық серіктестіктің ерекшелігі төмендігіден тұрады: жарлық мағынасына да сәйкес, үлестен айыру кез-келегін нысанда және кімнің пайдасына берілетініне қарамастан (басқа қатысушыға немесе үшінші тұлғаға), қалған барлық қатысушылардың келісімімен ғана мүмкін болады. Сонымен қатар, әрекет қабілетсіз деп мойындалған немесе хабар-ошарсыз жоғалған, не қатысушы әрекеттілігінен шектелген (егер серіктестік тоқтатылмаса) қатысушы қамқоршысының серіктестік қызметіне қатысуына барлық қатысушылардың келісімі талап етіледі. Барлық қатысушылардың келісімінсіз серіктестікке жаңа қатысушыларды қабылдау да мүмкін емес.

Жалпы, бұл заңды тұлғаның ерекшелігінің бірі жоғарыда айтып кеткендей құрылтай шартына сәйкес қатысушыларында екендігін көрсетеді. Бұл серіктестікке түсуден бұрын өзі кәсіпкерлікпен айналысқан коммерциялық ұйымдар мен жеке кәсіпкерлердің қатыса алуында.

Құрылтай шартына сәйкес заңды тұлға құрылады, жалпы жұмысты жүзеге асыру тәртібі шешіледі, осы заңды тұлғаның мүлкінің болу шарттары келісіледі. адамдар, сондай-ақ серіктестіктер өз қызметін жүзеге асыратын жағдайлар.

Сонымен қатар, келісім-шарт пайда мен шығындар бөлінетін жағдайларды анықтауға арналған. Келісімде серіктестікке қабылдау және одан шығу рәсімі қалай өтетіні де көрсетіледі.

Мұндай бірлестікті құрудың негізгі шарты-оған кемінде екі қатысушының болуы. Қатысушылардың құқықтары мен міндеттерін құрылтай шарты, сонымен қатар, әр қатысушы салатын негізгі жинақ капитал болып табылатын ортақ салымға салған салымдары арқылы анықтай алады екен.

Толық серіктестік құрылтайшылары бір шешімге келу барысында, құрылтайшылардың кеңестегі бір орны бір дауыс болып есептеледі, кейбір жағдайларда

құрылтай құжаттарында құрылтайшылардың толық дауысының болуы қарастырылмаған болса, көпшілік дауысқа сала отырып, шешім қабылдай алады екен.

Сонымен қатар, әрбір қатысушы келесідей құқықтарға ие бола алады:

- мөлшері салым шамасына мөлшерлес кіріс алу;
- заңды тұлғаның барлық істеріне қатысу;
- серіктестіктің жұмысы, оның қаржылық жағдайы және құрылтай құжаттары туралы мәліметтер алу;
- алынған пайданы бөлуге қатысты мәліметтер алу;
- қайта ұйымдастырудан кейін қалған мүлік;
- оған ыңғайлы кез келген уақытта бірлестіктен шығу[3].

Бұл бірлестіктің мақсаты әртүрлі салалардағы кәсіпкерлік қызметті жеңілдету болып табылады. Жалпы капиталдың арқасында құрылған заңды тұлға кез-келген жолдастардан гөрі бизнесті әлдеқайда жақсы жүргізе алады.

Клиенттердің серіктестікке деген сенімі осындай кәсіпкерліктің жекелеген өкілдеріне қарағанда жоғары. Серіктестіктің қызметі келесідей салаларды қамтуы мүмкін: құрылысқа, жаңа технологиялардың дамуына, өнеркәсіптік ауқымда киім тігуге және т.б. байланысты болуы мүмкін.

Бірлестікті оны құрған барлық серіктестер басқарады, егер құрылтай құжатында өзгеше қарастырылмаса. Барлық қатысушылар бір дауысқа ие және басқалардың атынан әрекет етуге құқылы. Шартта барлық істерді бірлесіп жүргізу алдын ала келісілген жағдайлар ерекше жағдай болып табылады.

Бұл жағдайда шешім қабылдауды талап ететін келесі мәмілені жасау кезінде барлық серіктестіктерден кеңес жиналады.

Көпшілік атынан іс жүргізу кезінде осы тәсілді қолданатын әр қатысушының басқалардың қолы қойылған сенімхат болуы керек. Егер мүшелердің біреуіне сенім артқан жағдайда, оның өкілеттігі соттың шешімі бойынша тоқтатылуы мүмкін, ол туралы құрылтай шартына тиісті жазба енгізіледі.

Осылайша, серіктестіктің басқару органдары қалыптастырылмағандықтан, көп жағдайда қатысушылар жалпы атынан әрекет ете береді екен.

Толық серіктестіктің қызметін жүзеге асыру барысында артықшылықтары да, кемшіліктері де бар.

Сонымен, құқықтық форманың артықшылықтары:

Қосымша қаражат. Бірлестікке жаңа мүшелерді қабылдаудың арқасында ол кәсіпкерлік қызметті одан әрі дамыту үшін пайдаланылуы мүмкін көптеген қосымша қаражат алады. Сенім. Әлеуетті несие берушілер мұндай ұйымға фирмаларға қарағанда көбірек сенеді. Тәуекел, бірақ өте маңызды кемшілік-жалпы қарызды өз қалтасынан төлеу қажеттілігі. Серіктестер әрқашан ортақ мүлікпен ғана емес, жеке меншігімен де тәуекелге барады.

Мұндай серіктестіктен шығу шектелмеген. Бірлестіктен кеткен қатысушыға ол талап ете алатын бірлескен мүліктің сол бөлігінің бағалау шамасына тең өтемақы төленеді. Тараптардың келісімі бойынша өтемақы меншікті заттай алумен алмастырылуы мүмкін [4, 176 б.].

Мысалы, құрылтайшы жеке көлікті, компьютерлік, тұрмыстық және ауылшаруашылық техникаларын талап ете алады. Тиісті сома шығу туралы шешім қабылданғаннан кейін бірден жасалатын теңгерім негізінде айқындалады.

Құрылтайшы қайтыс болған жағдайда оның мүлкі мұрагерлерге беріледі. Бұл ретте соңғылары оның барлық қатысушыларының рұқсатынсыз ұйымның мүшесі бола алмайды. Құрылтайшылар саны азайған сайын, жиналмалы капиталдың мөлшері артады. Құрылтай құжатында көрсетілген жағдайлар ерекше жағдай болып табылады.

Толық серіктестіктің бір немесе бірнеше мүшесі шыққаннан кейін онда бір ғана қатысушы қалған жағдайларда, бұл заңдарға қайшы келеді, мұндай кәсіпорын не меншіктің

басқа нысанына қайта ұйымдастырылуға не таратылуға тиіс. Қайта ұйымдастыру жағдайында бұл әрекеттерге қалған соңғы қатысушыға алты ай беріледі. Сонымен қатар, бұл опция серіктестікті кез-келген басқа меншік түріне айналдыруға мүмкіндік береді. Қалған жағдайларда серіктестікті тек шаруашылық қоғамы немесе өндірістік кооператив ретінде қайта құруға болады[3].

Жоюға келетін болсақ, қарастырылған нұсқаны жалпы қабылданған стандарттардан жалғыз айырмашылық деп санауға болады. Қалған жағдайларда серіктестік тарату жалпы негіздерде жүргізіледі, яғни ол ерікті, мәжбүрлі немесе баламалы болуы мүмкін.

Қортындылай келе, толық серіктестіктің корпоративтік қатынастардың субъектісі ретінде қарастыра отырып, бұл заңды тұлғаның жоғарыда мәліметтерде берілгендей қатысушыларының ерекшелігі, басқа серіктестіктер сияқты бір құрылтайшымен шектелмеуі, серіктестік қызметіндегі жауапкершіліктің толықтығымен бірге қосымша жүруінде екендігін байқауға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Азаматтық Кодексі (Жалпы бөлім) (2024.05.01. берілген өзгерістер мен толықтырулармен)
2. Карагусов Ф.С. Корпоративтік құқық негіздері және Қазақстан Республикасының корпоративтік заңнамасы. Екінші басылым, толықтырылған. Алматы: Бастау, 2011. 378 Б.
3. Шаруашылық серіктестіктері туралы» Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 2 мамырдағы № 2255 Заңы (2021.24.11. берілген өзгерістер мен толықтыруларымен)
4. Азаматтық құқық субъектілері / Жауапты ред. М.К.Сулейменов. – Алматы: КазГЮУ жеке құқық ҒЗИ. 2004. –270 Б.

УДК 621

Болатбеков А. Ғ.

Қонаев университетінің магистранты,
Алматы қ., Қазақстан Республикасы
e-mail: bolatbekov-aslan@mail.ru

ЦИФРЛЫҚ АКТИВТЕР МҰРАГЕРЛІК ОБЪЕКТІЛЕРІ РЕТІНДЕ

Андатпа. Қазіргі «цифрлық құқық» дәуірінде цифрлық мұрагерлік құқықтарды мұра қалдырушыдан мұрагерлерге беру ерекше маңызды болып табылады. Заманауи әлем бір орында тұрмайтындығына және үнемі ілгерілеп келе жатқандығына байланысты күн сайын жаңа эзирлемелер пайда болуда, бұл болашақта даулардың туындауын болдырмау мақсатында заңнамаға өзгерістер мен толықтырулар енгізу үшін оларды тұрақты мониторингтеу қажеттілігіне алып келеді. Шынында да, бүгінгі таңда ақпарат пен әртүрлі мазмұнды бөлісуге мүмкіндік беретін әртүрлі цифрлық платформаларсыз өмірімізді елестету қиын. Мұндай дамудың жарқын мысалдарының бірі - цифрлық активтер. Цифрлық активтерді, оның ішінде әлеуметтік желілердің аккаунттарын мұрагерлікке беру мәселесі өзекті бола түсуде.

Өйткені, әлеуметтік желілер біздің өмірімізге соншалықты тығыз кіріп, олардың құндылығы күннен күнге артуда. Цифрлық активтерге әлеуметтік желілердегі аккаунттар, пошта жәшіктері, криптовалюта, электронды фотосуреттер мен бейне файлдар, ойындар

ішіндегі виртуалды мүлік, электронды ақша және төлем жүйелері және тағы басқалар кіреді. Сайып келгенде, мұрагерлер мен өсиет орындаушыларына цифрлық активтерге қол жеткізу айтарлықтай қиын болуда екенін мақалада көрсетілген.

Цифрлық актив - бұл айырбастаудың цифрлық құралы, есеп айырысу бірлігі, есепке алу, құнды сақтау құралы бола алатын және экономикалық немесе өзге де материалдық, экономикалық емес құндылықты білдіретін мүлікке немесе азаматтық құқықтардың өзге де объектілеріне құқықты куәландыратын ақпараттық жүйедегі цифрлық жазба.

Кілт сөздер: цифрлық құқық, цифрлық активтер, мұрагерлік тәртіп, мұра, цифрлық өсиет, мүліктік құқықтар.

ЦИФРОВЫЕ АКТИВЫ КАК ОБЪЕКТЫ НАСЛЕДСТВА

Аннотация. В современную эпоху «цифрового права» передача цифровых прав на наследство от завещателя к наследникам приобретает особое значение. В связи с тем, что современный мир не стоит на месте и постоянно движется вперед, каждый день появляются новые разработки, что приводит к необходимости постоянного мониторинга законодательства во избежание споров в будущем. Действительно, сегодня трудно представить нашу жизнь без различных цифровых платформ, которые позволяют нам обмениваться информацией и различным контентом. Одним из ярких примеров такого развития являются цифровые активы. Вопрос наследования цифровых активов, в том числе аккаунтов в социальных сетях, становится все более актуальным.

Ведь социальные сети настолько плотно вошли в нашу жизнь, что их ценность возрастает с каждым днем. Цифровые активы включают учетные записи в социальных сетях, почтовые ящики, криптовалюту, электронные фото- и видеофайлы, виртуальную собственность в играх, электронные деньги и платежные системы и многое другое. В данной статье указывается, что в конечном итоге наследникам и исполнителям становится все труднее получить доступ к цифровым активам.

Цифровой актив – это цифровая запись в информационной системе, удостоверяющая право на имущество или иные объекты гражданских прав, которая может быть цифровым средством обмена, расчетной единицей, средством бухгалтерского учета, средством хранения стоимости и представлять экономическую ценность. или другая материальная, неэкономическая ценность.

Ключевые слова: цифровое право, цифровые активы, наследование, наследство, цифровое завещание, права собственности.

DIGITAL ASSETS AS INHERITANCE OBJECTS

Abstract. In today's era of "digital law", the transfer of digital inheritance rights from the testator to the heirs is especially important. Due to the fact that the modern world does not stand still and is constantly advancing, new developments appear every day, which leads to the need for constant monitoring of legislation in order to avoid disputes in the future. Indeed, today it is difficult to imagine our life without various digital platforms that allow us to share information and various content. One of the clear examples of such development is digital assets. The issue of inheritance of digital assets, including social network accounts, is becoming more and more relevant.

After all, social networks are so tightly integrated into our lives that their value is increasing day by day. Digital assets include social media accounts, mailboxes, cryptocurrency, electronic photo and video files, virtual property within games, electronic money and payment systems and more. Ultimately, it is becoming increasingly difficult for heirs and executors to access digital assets.

A digital asset is a digital record in an information system that certifies the right to property or other objects of civil rights, which can be a digital means of exchange, a settlement unit, a means of accounting, a means of storing value and representing economic or other material, non-economic value.

Key words: digital law, digital assets, succession, legacy, digital will, property rights.

Цифрлық актив - бұл айырбастаудың цифрлық құралы, есеп айырысу бірлігі, есепке алу, құнды сақтау құралы бола алатын және экономикалық немесе өзге де материалдық, экономикалық емес құндылықты білдіретін мүлікке немесе азаматтық құқықтардың өзге де объектілеріне құқықты куәландыратын ақпараттық жүйедегі цифрлық жазба.

Цифрлық активтер - бұл виртуалды мүлікке (мүліктік құқықтарға) және виртуалды жеке мүліктік емес игіліктерге мен мүліктік құқықтарға бөлуге болатын көптеген объектілер.

Виртуалды мүлікке (мүліктік құқықтарға) цифрлық кеңістікте күнделікті өзара әрекеттесетін барлық нәрсе жатады. Мысалы: әлеуметтік желілердегі аккаунттар, фотосуреттер, бейне және аудио жазбалар, криптовалюта, электрондық жәшік (пошта), бейне ойындардағы мүлік, файлдар, электрондық бағалы қағаздар, электрондық төлем құралдары, электрондық кітаптар және материалдық түрде көрсетілмейтін өзге де объектілер.

Виртуалды жеке мүліктік емес игіліктер мен мүліктік құқықтарға даралау құралдарына құқықтар (домендік атаулар, логиндер және басқалар), лауазымдарға айрықша құқықтар (ой мәлімдемелері, твиттер және т. б., әдебиет, ғылым немесе өнер туындысы ретінде танылмаған), авторлық құқықтар жатады.

Олардың өзге материалдық құқықтардан айырмашылығы, мұрагерлер мен өсиет орындаушыларына цифрлық активтерге қол жеткізу айтарлықтай қиын және күрделі. Өз жұмысында И.Л.Бачило «цифрлық активтер азаматтық құқықтар объектілері ретінде» цифрлық активтерге балама атаулар ұсынған, атап айтсақ, интернет - мүлік, интернет-құндылықтар және цифрлық заттар, бұл терминнің мәнін толық көрсетеді. «Цифрлық активтер» ұғымы басқа шындықта бар қарапайым адамға өте күрделі және түсініксіз нәрсе сияқты сезінуі мүмкін.

Цифрлық активтердің авторлық құқық иесі оларды виртуалды кеңістікте иелене алады, қолдана алады және басқара алады, содан кейін барып материалдық игіліктер алады. Интернеттегі сәйкестендіру компоненттері мұрагерліктің дәстүрлі формаларына сәйкес келмейді және көбінесе дәстүрлі мұрагерлік құқық институттарымен қайшы келеді. Мысалы, күн сайын ондаған мың адам бейне ойындарда «мүлікті» сатып алады (танктер, ұшақтар, кейіпкерлерді айдау және т. б.) және оларды нақты ақшаға сатып алады және көбінесе ойындардағы «жинаған» шоттарын үлкен ақшалай қаражатқа сатады, бұл цифрлық (виртуалды) мүліктің бар екендігі айқын және де адам үшін экономикалық құндылық. Прецеденттерде соттар пайдаланушының есептік жазбасы туралы келісім әдетте бастапқы шот иесінің мұрагерлеріне ауысады деп шешті. Мұрагерлер шоттың жай-күйін, мысалы, шоттар бойынша берешекті өтеу немесе төлем алынатын мүшеліктің күшін жою үшін тексере алуы керек. Алайда, бұл есептік жазбаны белсенді түрде пайдалану құқығын емес тек пассивтік құқықты белгілейді.

Сондай-ақ, мұрагерлер марқұмның чаттары мен электрондық пошталар сияқты байланыс мазмұнына қол жеткізе ала ма, жоқ па, ол өзінің соңғы ерік-жігерін тіркемеген болса, түсініксіз. Бір жағынан, мұрагерлік құқық провайдерді ашылмаған хаттар сияқты мұрагерлерге электрондық поштаны беруге міндеттейді. Алайда, екінші жағынан, мұндай беру байланыс құпиясы мен ақпаратты қорғау туралы ережелерді бұзуы мүмкін.

Біз «цифрлық активтердің» «меншік иесі» Қазақстан Республикасының «меншік» ұғымына қатысты заңнамасын реттеудің қыр – сырына байланысты құқық иесі деп санаймыз.

Мысалы, қазіргі уақытта цифрлық құқықтар ұғымы Ресей Федерациясының Азаматтық кодексінде, 2019 жылдың 1 қазанынан бастап, РФ Азаматтық кодексінің 141.1-бабына сәйкес, цифрлық құқықтар заңда аталған міндетті және басқа құқықтар ретінде танылады, олардың мазмұны мен шарттары заңда белгіленген белгілерге сәйкес келетін жүйелер ақпараттық ережелерге сәйкес анықталады.

Осылайша, Ресей Федерациясы цифрлық кеңістіктегі адам құқықтарын жеке қолданыстағы және бөлек реттелетін құқықтар ретінде тани отырып, әлемдік қоғамдастықта қалыптасқан цифрлық құқықтарды (digital rights) бекітті.

Сонымен қатар, Е.С.Афанасьев өзінің «цифрлық құқықтардың мұрагері» атты еңбегінде Ресей Федерациясының заңнамасында цифрлық құқықтар ұғымы тар зерттелгенін және оған цифрлық құқықтарға кеңірек тізім кіретін шет елдердің заңнамасына қарағанда жеткіліксіз екендігін көрсетті.

Қазақстан Республикасының заңнамасында цифрлық құқықтар ұғымы бекітілмеген, осыған байланысты оларды ықтимал реттеу мәселелері және мұндай болмауға байланысты мәселелер туындайды.

2020 жылғы 25 маусымда ҚР бірқатар заңдарына түзетулер енгізілді. Осылайша, ҚР Азаматтық кодексінің 115 — бабы «цифрлық актив» ұғымымен бұл айналымы ҚР нормативтік – құқықтық актілерімен толықтырылып, «Астана» халықаралық қаржы орталығының (бұдан әрі-АХҚО) актілерімен реттелетін материалдық игіліктің (мүліктің) түрі екені айқындалды.

Суретте бейнеленгендей, цифрлық активтер ҚР Ақпараттандыру туралы Заңының 33-бабы 1-пунктіне сәйкес келесідей бөлінеді:

1) Қамтамасыз етілген цифрлық активтер – бұл құқықтардың көлемін эмитент белгілейді (Whiteraper сипаттамасы, құжат). Тауарлармен, жұмыстармен немесе қызметтермен қамтамасыз етілуі керек. Мүліктің тізбесі мен көлемін эмитент дербес анықтайды

2) Қамтамасыз етілмеген цифрлық активтер – мемлекет аумағында айналысқа тыйым салынады. АХҚО аумағында ғана рұқсат етілген, бұл блокчейн жүйесіне қатысуға және консенсусты сақтауға арналған белгілер болып табылады; мұндай активтер ештеңемен қамтамасыз етілмейді және көбінесе олардың эмитенті (цифрлық активтерді шығаратын тұлға) белгісіз. Қамтамасыз етілмеген цифрлық активтерге (эфериум, биткоин) сияқты цифрлық активтердің түрлері кіреді.

Қазақстанда қамтамасыз етілмеген цифрлық активтердің айналымына (сатып алу, сақтау, сату) тыйым салынған, бірақ қазіргі уақытта бұл норманы бұзғаны үшін әкімшілік немесе қылмыстық жауапкершілік қарастырылмаған Жоғарыда айтылғандардың негізінде («актив» ұғымының өте кең мазмұнын ескере отырып) «цифрлық актив» түсінігі міндетті түрде заңды түрде қосылмаған электрондық нысаны мен экономикалық мәні бар әртүрлі объектілерді қамтуы мүмкін азаматтық құқықтар объектілерінің қатарына жатады.

Жалпы цифрландыру аясында цифрлық активтер қоғамдық өмірдің барлық салаларында көбірек тамыр жайып келеді. Бұл өз кезегінде оларды нақты құқықтық реттеу қажеттілігін тудырады. Бірақ әлемнің көптеген елдерінің ұлттық заңнамаларына цифрлық құқықтар мен активтердің біртіндеп енгізілуіне және оларды маңызды мүліктік құндылықтар ретінде қарастыруға қарамастан, мұндай құқықтық регламенттің жеткіліксіздігіне және өзекті құқық қолдану тәжірибесінің болмауына байланысты бірқатар мәселелер пайда болуда, олардың ішінде цифрлық валюталар мен криптовалюталар сияқты объектілердің мұрагерлік нюанстары, шоттар бар. әлеуметтік медиа және домендік атаулар бар.

Аталған объектілердің мұрагерлігін реттеудің қолданыстағы құқықтық тетіктері және осы саладағы қазіргі мәселелер бүкіл әлемде талқылануда. Бүгінгі таңда азаматтық айналымның тұрақтылығын және цифрлық активтермен байланысты құқықтық қатынастардың заңдылығын қамтамасыз ету, меншік құқығын қорғау және цифрлық

мәмілелерге қатысушыларға кепілдіктер беру жөніндегі міндеттер алдыңғы орында десек қателеспейміз. Бұл ретте мұндай құқықтық қатынастарды реттеу мәселесі, жаңа электрондық форматтарда болса да, нотариат институтының тікелей функциясы болып қала береді, нотариат цифрлық активтермен байланысты міндеттемелер мен өзге де қатынастарды ресімдеу үшін талап етілетін шешімдерді сараптамалық пысықтауға барынша белсенді қатысуы тиіс.

Швейцария мысалындағы криптовалюталардың мұрасы. Еуропалық нотариаттық зерттеулер институтының төрағасы, Халықаралық Нотариат Одағының Бас кеңесшісі, нотариус Г. Лозанна (Швейцария) Бессо Лоран цифрлық өмір салтына көшудің жалпы тенденциясы аясында жастар онлайн банктік шоттарды пайдалануды және сатып алуларын смартфондар, цифрлық валюталар және басқа да жаңа қаржы құралдарының, соның ішінде криптовалютаның көмегімен төлеуді көбірек таңдайтынына назар аударады. Соңғысы электрондық платформаларда сақталған виртуалды активтерден тұрады және оларды қолдану кезінде заңды ақшаны пайдалануды қажет етпейді. Бірақ бұл ретте криптовалюталарды электрондық валюталар деп санауға болмайды, өйткені бірде-бір шет мемлекет оларды заңды төлем құралы ретінде әлі мойындамайды, дегенмен сарапшының есептеуі бойынша әлемде қолданылатын криптовалюталардың саны 40-тан асады.

Елде криптовалютаны иеленуге және пайдалануға тыйым салынуы мүмкін, сәйкесінше мұндай объектіні мұрагерлікке алу қылмыстық құқық саласындағы мәселелерді тудырады – мысалы, мұрагер үшін криптовалюта мен қылмыстық жауапкершілікті тәркілеу мүмкіндігі. Соңғысын Бессо Лоран «кінәсіз жаза жоқ» қағидатын ұстана отырып, артық деп санайды – кінә жеке сипатта болады және оны мұрагерлікке беру мүмкін емес. Бірақ егер мұрагер криптовалютаға иелік етсе және оны қылмыстық тыйымға қарсы саналы түрде қолданса, онда ол қылмыстық құқық бұзушылық үшін кінәлі болып саналады және тиісті жазаға тартылады.

Беларусь мысалындағы криптовалюталардың мұрасы. Беларусь Нотариаттық палатасының Минск қалалық нотариаттық округінің нотариусы М.Королева криптовалюталардың мұрагерлік мәселелеріне назар аударды. Беларусь заңнамасында цифрлық құқықтарды реттейтін көптеген құқықтық нормалар бар, бірақ нотариустарда криптовалюта мұрагерлігімен прецеденттер әлі болған жоқ, дегенмен сарапшылар ықтимал проблемаларды болжап, оларды шешу жолдарын әзірлеуде. Проблемалық сәттердің ішінде сарапшы cryptocurrency - ге меншік проблемаларын атап өтті-мұндай меншік иесіздендірілген, меншік иесі ешқандай тізілімде жоқ, мұрагерлік құқығына кіру үшін талап етілсе де, мүлікті Растауды кез-келген түрде алуға болмайды - cryptocurrency иелену және басқару мүмкіндігі тек арнайы электрондық cryptocurrency әмиянының нөмірін иеленуге және құпия сөздің болуына байланысты. оған.

Германия мысалындағы онлайн-шоттардың мұрасы. Германияда әмбебап мұра принципі қолданылады яғни мұрагер барлық заңды құқықтар мен міндеттемелерді, сондай-ақ мұра қалдырушының активтерін қабылдайды. Цифрлық активтер туралы ақпаратты қамтитын сақтау құралына иелік ету немесе сақтау құралына қол жеткізу құқығы да материалдық активтерге қол жеткізу және пайдалану ережелеріне жатады. Бірақ Мұрагер тиісті сақтау құралдарына қол жеткізуге байланысты бірқатар мәселелерге тап болуы мүмкін-мысалы, егер провайдер Мұрагер мен мұрагердің тұрғылықты жерінің юрисдикциясына бағынбайтын шетелдік ұйым болса. Сондықтан иесі қайтыс болған жағдайда онлайн-шоттарға кіруді қамтамасыз ету процесін алдын-ала ойластыру қажет.

Қазіргі уақытта көптеген заңды тұлғалар бизнесті дамыту үшін онлайн-шоттарды пайдаланатындықтан, мұндай шоттар үлкен мүліктік құндылыққа ие болуы мүмкін. Осыған байланысты шот иесі қайтыс болған жағдайда олардың мұрагерлік мәселесі ерекше маңызға ие болады.

Цифрлық мұраны жоспарлау кезінде сарапшы цифрлық активтерге кімнің қол жеткізуі керектігін алдын-ала шешіп, осындай қол жетімділікті қамтамасыз етуді ұсынады.

Германияның Федералды Нотариаттық палатасы президентінің халықаралық ынтымақтастықтың құқықтық мәселелері жөніндегі кеңесшісі В. Корманн шоттарға қол жетімділікті ұсыну туралы шешімді нотариуста сендіруге болатын өсиетте көрсетуге болады деп санайды. Сондай – ақ, цифрлық активтерге билік ету ерекшеліктерін тіркеу керек-мысалы, шот иесі қайтыс болғаннан кейін қандай шоттар немесе деректер жойылуы керек және т. б.

Франция мысалындағы цифрлық мүлік мұрасы. Азаматтардың құқықтарын қорғаудың негізгі аспектісі-құқық иесінің еркіне негізделген материалдық емес активтерді қорғау. Мұнда адвокаттың негізгі міндеттері-цифрлық мүліктің құрамын белгілеу, оның құқықтық мәртебесін анықтау және біліктілігі.

Бұл жерде аайта кететін мәселе - цифрлық мүлік дегеніміз-электрондық файлдар, әлеуметтік желілердегі аккаунттар, ICD иелерінің шоттары бойынша есептік жазбалардың цифрлық кітабы, электрондық түрдегі сауда фирмасының материалдық емес активтері, интернеттегі отбасылық блог, краудфандингке арналған интернет-платформа, Заттар интернеті, үш өлшемді модель, компанияның жарғылық капиталы және криптовалюта т.б.

Париж нотариусы В. Эшану мүлікті цифрлық кеңістікте үш аспект бойынша қарастырады – корпоративтік салада немесе кеңірек-экономика саласында, жылжымайтын мүлік саласында және отбасылық салада. Бұл ретте цифрлық мүліктің құрамына мынадай элементтер кіреді: адамның цифрлық дербес деректері; тұлғаның цифрлық құжаттары; осы тұлғаға қатысты бар цифрлық деректер (оның цифрлық ізі); құқық иелену құқық субъектісі таныған цифрлық деректерге тән жеке құқықтар. Осылайша, цифрлық мүлік тұрақты құндылығына байланысты қорғалуы қажет құқықтар мен әрекеттерді қамтитын жеке тұлғаға немесе ұйымға қатысты цифрлық деректер жиынтығынан тұрады.

Ресей мысалындағы цифрлық активтер мұрасы. 2019 жылы Азаматтық кодексте цифрлық құқықтарды реттеуге арналған 141.1-бап пайда болды. Сонымен қатар, цифрлық құқықтар Ресей Федерациясының Азаматтық кодексінің 128-бабында аталған азаматтық құқықтар объектілерінің тізіміне енгізілді.

Сондай ақ қарастырылып отырған тақырыпты түсіну үшін қажетті ұғымдар мен нормалар:

1. «Ақпарат, ақпараттық технологиялар және ақпаратты қорғау туралы» 2006 жылғы 27 шілдедегі № 149-ФЗ Федералдық заңы (мысалы, «ақпараттық жүйе», «домендік атау» және т. б. ұғымдарының анықтамалары);

2. «Цифрлық қаржы активтері, цифрлық валюта және Ресей Федерациясының жекелеген заңнамалық актілеріне өзгерістер енгізу туралы» 2020 жылғы 31 шілдедегі № 259-ФЗ Федералдық Заңында (цифрлық қаржымен байланысты құқықтық қатынастарды реттеуге бағытталған нормалар мен анықтамалар бар);

3. Ресей Федерациясының 1993 жылғы 11 ақпандағы № 4462-І Нотариат туралы заңнамасының негіздері (атап айтқанда, нотариустардың электрондық құжаттарды құру және қабылдау, сондай-ақ электрондық құжаттарды қағаз тасығыштағы құжаттарға және керісінше түрлендіру мүмкіндігі қарастырылған).

Соңғы жылдары цифрлық құқықтар мен активтер мәселелері бойынша сот тәжірибесі да белсенді қалыптасуда-атап айтқанда, 2018 жылдан бастап соттар бірнеше рет биткоин криптовалютасын конкурстық массаға қабылдады, осылайша оны мүлік деп таныды.

Қазіргі адамның өмірін әлеуметтік желілер мен интернетсіз елестету қиын. Көптеген адамдар уақытының көп бөлігін виртуалды әлемде өткізеді. «Аккаунт», «мессенджер», «электрондық пошта» сияқты сөздер қазіргі адамның сөздік қорына енген және енді жаңа және белгісіз нәрсе емес. «Bitcoin», «Web-сайттар», әлеуметтік желілердегі беттер, «YouTube» арналары сияқты интернет-ресурстар олардың иелеріне айтарлықтай пайда әкелуі мүмкін [2]. Алайда, мұра қалдырушы сатып алған электрондық кітаптар мен аудиовизуалды туындыларға қол жеткізу мұра қалдырушының шотына кіруді талап етеді.

Егер қайтыс болған адамның паролі жоғалса, онда сұрақ туындайды: оның иесінің шотында не болады? Бұл жағдайда заң шығарушы осы құқықтық қатынастарды және қазіргі уақытта құқықтық қатынастардың осы ерекшелігіне сәйкес жасалған құқық нормаларын реттеген жоқ.

Бұл құқықтық қатынастар «аккаунт» тек жеке ұғым болғандықтан күрделене түседі, өйткені мұра қалдырушы басқа адамдармен хат алмасуы мүмкін, ал мұрагер хат алмасуға жіберілген жағдайда хат алмасудың құпиясы бұзылуы мүмкін. Сондай-ақ, пайдаланушы «Yandex Money» және «WebMoney» сияқты қызметтерге тіркелген кезде, ол өз атына шотты тіркейді және барлық қаржылық операцияларды өз атынан жүргізеді, ал егер мұрагер осы шотқа қол жеткізе алса, онда ол барлық қаржылық операцияларды өз атынан емес, өз атынан орындай алады. мұра қалдырушының аты-жөні, бұл қолайсыз.

«Яндекс ақша» сияқты іздеу жүйесі мұрагерге мұра қалдырушының шотына кіруге мүмкіндік бермейді, тек электрондық ақша қаражатын ұсынады. Сонымен қатар, мәселе өзекті болып қала береді: мұрагер бұл қаражатты қалай алады және нотариус қауындық электронды ақшаны қалай іздейді? Қазіргі уақытта нотариустарда тек бірыңғай ақпараттық жүйе аясында банктік шоттарды іздеу мүмкіндігі бар. Өкінішке орай, интернет-активтерді іздеудің әмбебап жүйесі әлі әзірленбеген, мұра қалдырушының интернет-әмиянын таба алатын жүйе жоқ. Қазіргі уақытта мұра қалдырушының шотының жай-күйі туралы банктерге сұрау салу жүйесі ғана бар [4].

Қазақстанда қазіргі уақытта цифрлық активтерді мұрагерлікке алу тәжірибесі қалыптаспаған, бірақ шетелдік тәжірибеде «Apple» компаниясы тірі қалған жұбайынан сот шешімін талап еткен жағдай кеңінен танымал болды [5]. Мысалы, Германияда Жоғарғы Сот 2018 жылғы 12 шілдедегі шешімінде III ZR 183/17 әлеуметтік желі иесіне апатта қайтыс болған ұлының аккаунтына ата-анасына рұқсат беруді міндеттеді. Германияның жоғарғы соты оның әлеуметтік желідегі хат-хабарларын құпия деп санамады және өз шешімінде бұл жағдайда хат-хабарлардың құпиясы бұзылмайтынын көрсетті.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Бурибаев Е.А., Хамзина Ж.А. Обеспечение принципа равноправия в трудовых отношениях. Современные проблемы науки и образования. Т.3 – М.:Издательский дом Академии Естествознания. 2018. – 80с
2. Уваров В.Н. Трудовое право Республики Казахстан учебник / В.Н. Уваров, Н.В. Уварова-Патенко.- 2-е изд.- Алматы, 2019. 243с
3. Хамзин А.Ш., Хамзина Ж.А. Трудовое право Казахстана. Общая часть: учебник. – Алматы. Издательство LEM, 2018. – 208с.
4. Қазақстан Республикасының Еңбек Кодексі 2015 жылғы 23 қарашадағы № 414-V ҚРЗ. 01.01.2024 ж. жаңартылған) // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K150000041>
5. Аралбаева А.А., Курманалиева Э.Б., Бекенова А.Б., Тасыбаева С.К., Сюрикпаева А.О. Қазақстан Республикасының еңбек құқығы: оқу құралы /— Тараз : Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати, 2022. — 237 с.
6. Апахаев Н.Ж., Тлеуов Т.М. Қазақстан Республикасының еңбек құқығы. Оқулық: «Жеті жарғы» баспасы. Алматы. – 2018. -234 б.

УДК 349.4

***Дауылбаев К. Б., Байжуманова Ж.Қ.**
Университета Кунаева, г. Алматы, Республика Казахстан
*e-mail: daubak@mail.ru

ЖЕР ЗАҢНАМАСЫН БҰЗҒАНЫ ҮШІН ӘКІМШІЛІК-ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘЖБҮРЛЕУ ШАРАЛАРЫН ІСКЕ АСЫРУДЫ ШЕТЕЛДІК ТӘЖІРИБЕ ЖӘНЕ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ РЕТТЕУ

Андатпа. Бұл мақалада "жер құқық бұзушылық" және "жер-құқықтық жауапкершілік" ұғымдарын түсіндіру мәселелері қарастырылған. "Жер құқық бұзушылық" және "жер-құқықтық жауапкершілік" ұғымдарына анықтамалар берілген, оларды бекіту ұсынылады. Автор жер заңнамасын бұзғаны үшін тәртіптік, әкімшілік, қылмыстық, азаматтық және жер-құқықтық жауапкершілік сияқты құқықтық жауапкершіліктің түрлерін қарастырады. Жер заңнамасын бұзғаны үшін заңды жауапкершіліктің ерекшеліктері талданады. Мақала сот практикасына сілтемелермен расталған. Жер учаскесін меншіктен мәжбүрлеп алып қоюдың заңдылығы мәселесі бойынша ҚР БҚ нормаларының ҚР Конституциясының ережелеріне сәйкестігі мәселесі қаралуда. Жер заңнамасының нормаларын бұзғаны үшін жауапкершілікті жинақтау мәселесі қарастырылуда. Жер учаскесін меншіктен мәжбүрлеп алып қоюдың заңдылығы мәселесі бойынша ҚР Азаматтық кодексіне өзгерістер енгізу ұсынылады. Сабақтас құқық бұзушылықтар үшін жауапкершілікті ажырату мәселесі бойынша, ҚР ҚК-не өзгерістер енгізу ұсынылады.

Кілт сөздер: жер азаматтық-құқықтық жауапкершілік жер заңнамасын бұзғаны үшін әкімшілік және қылмыстық жауапкершілік жер-құқықтық жауапкершілік жер учаскесін алып қою жердің бүлінуі

ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ И МЕЖДУНАРОДНОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ПРИМЕНЕНИЯ АДМИНИСТРАТИВНО-ПРАВОВЫХ МЕР ПРИМЕНЕНИЯ ЗА НАРУШЕНИЕ ЗЕМЕЛЬНОГО ЗАКОНА

Аннотация. В данной статье рассмотрены проблемы толкования понятий «земельного правонарушения» и «земельно-правовой ответственности». Даны определения понятиям «земельного правонарушения» и «земельно-правовой ответственности», предлагается их закрепление. Автор рассматриваются такие виды юридической ответственности за нарушение земельного законодательства, как дисциплинарная, административная, уголовная, гражданская и земельно-правовая ответственность. Проанализированы особенности юридической ответственности за нарушение земельного законодательства. Статья подкреплена ссылками на судебную практику. Рассматривается вопрос соответствия норм ЗК РК положениям Конституции РК по вопросу правомерности принудительного изъятия из собственности земельного участка. Рассматривается проблема кумуляции ответственности за нарушение норм земельного законодательства. Предлагается внести изменения в ГК РК по вопросу правомерности принудительного изъятия из собственности земельного участка. Предлагается внести изменения в КоАП РК, УК РК по вопросу разграничения ответственности за смежные правонарушения.

Ключевые слова: земля гражданско-правовая ответственность административная и уголовная ответственность за нарушение земельного законодательства земельно-правовая ответственность изъятие земельного участка порча земель

FOREIGN EXPERIENCE AND INTERNATIONAL REGULATION OF IMPLEMENTATION OF ADMINISTRATIVE-LEGAL ENFORCEMENT MEASURES FOR VIOLATION OF LAND LAW

Abstract. This article discusses the problems of interpretation of the concepts of “land offense” and “land legal liability”. Definitions are given to the concepts of “land offense” and “land legal liability”, and their consolidation is proposed. The author examines such types of legal liability for violation of land legislation as disciplinary, administrative, criminal, civil and land legal liability. The features of legal liability for violation of land legislation are analyzed. The article is supported by references to judicial practice. The issue of compliance of the norms of the Land Code of the Republic of Kazakhstan with the provisions of the Constitution of the Republic of Kazakhstan on the issue of the legality of the forced withdrawal of a land plot from ownership is being considered. It is proposed to make changes to the Civil Code of the Republic of Kazakhstan on the issue of the legality of the forced withdrawal of a land plot from ownership. It is proposed to make changes to the Code of Administrative Offenses of the Republic of Kazakhstan and the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan on the issue of delimitation of responsibility for related offenses.

Key words: Land, civil liability, administrative and criminal liability for violation of land legislation land legal liability seizure of land damage to lands

Қазақстанда жер заңнамасы, кез-келген басқа заң сияқты, әйелдердің құқықтарына нұқсан келтірмейді және оған қатысты кемсітушілік бар екенін атап өткен жөн. Мәселен, мысалы, ҚР Жер кодексінің 101-бабына сәйкес азаматтарға шаруа немесе фермер қожалығын жүргізу үшін жер учаскесін алуға тең құқықтар беріледі. Жер учаскесінің 101-бабының 1-бөлігіне сәйкес шаруа немесе фермер қожалығын жүргізу үшін арнайы ауыл шаруашылығы білімі мен біліктілігі бар, ауыл шаруашылығында практикалық жұмыс тәжірибесі бар және осы ауданда, қалада, ауылда, тұратын жеке еңбек учаскесі негізінде шаруашылық жүргізетін азаматтар пайдаланылады " [1]. Көріп отырғаныңыздай, артықшылық құқығы бір немесе басқа жынысқа жату принципіне негізделмеген. Керісінше, ауылдық жерлерде тұратын адамдар жер қатынастарында артықшылыққа ие және ауылшаруашылық қызметімен айналысуына байланысты осы салада білімі бар, оның ішінде әйелдер де бар. Сонымен қатар, мұндай жер учаскелерін сатып алудың басым құқығы берілген жер учаскесінде қызметін кемінде бес жыл жүзеге асыратын ерлер де, әйелдерде болуы мүмкін [1].

Қазақстанда ерлер мен әйелдердің теңдігі де қамтамасыз етіледі және ауыл шаруашылығы несиелері мен қарыздарын алу, сондай-ақ шағын және орта бизнесті қолдау жөніндегі мемлекеттік бағдарламаларға қатысу. Ауылдық жерлерде әйелдер кәсіпкерлігі "Ауыл шаруашылығын қаржылай қолдау қоры" АҚ-ның 16 Кредиттеу және микрокредиттеу бағдарламасын іске асыру арқылы ілгерілеуде. Мұны орындау туралы ҚР баяндамасында ұсынылған статистикалық деректер растайды "Әйелдерге қатысты кемсітушіліктің барлық нысандарын жою туралы конвенция" [2]: "2012-2017 жылдар аралығында Қор ауылдық жерлерде 81,3 млрд. теңге сомаға 31712 кредит берді, оның ішінде кәсіпкер әйелдерге 25,1 млрд.теңге сомасына 10164 кредит (жалпы санының 32%). Қор қаржыландырған микрокредиттік ұйымдар 5,7 млрд. теңге сомасына 7525 түпкілікті қарыз алушыға кредит берді, оның ішінде әйелдерге 1,3 млрд.теңге сомасына 1984 қарыз (27%) берілді" [3].

Басқаша айтқанда, Қазақстанда әйелдердің жер саласындағы кіріс қызметіне қатысу мүмкіндігі үшін төмен пайыздық мөлшерлемен микроқаржыландыру және микрокредиттеу қызметтеріне қолжетімділігі қамтамасыз етілетіні анық.

Жоғарыда айтылғандардан Қазақстан Республикасы Жер құқығының барлық субъектілері үшін құқықтар мен тең мүмкіндіктерді қамтамасыз ету жөніндегі ратификациялаған халықаралық конвенциялар сақталатыны шығады.

Конвенция Халықаралық еңбек ұйымының (ХЕҰ) қатысты қызығушылық тудыратын тағы бір № 169 "тәуелсіз елдерде тайпалық өмір салтын ұстанатын байырғы халықтар мен халықтар туралы" Конвенциясы жер құқықтық қатынастары болып табылады [4].

Айта кетейік, Халықаралық еңбек ұйымы халықаралық деңгейде

бірінші деңгей байырғы халықтардың мәселелеріне бет бұрды. ХЕҰ жергілікті халықтардың әлеуметтік және экономикалық құқықтары туралы екі халықаралық құжат әзірледі. Оларға мыналармен қолданыстағы 107-Конвенция жатады

1957 ж. және 1991 жылдан бастап күшіне енген 169 Конвенция. ХЕҰ оларды ратификациялаған 107 және 169 елдің (28 ел) Конвенция нормаларының орындалуын бақылауды жүзеге асырады. Қазіргі уақытта 169-Конвенция 107-Конвенцияны бұрын ратификациялағандардан басқа елдер үшін ратификациялау үшін жабық. Әзірге 28 елдің 169-ы Конвенцияға 14 мемлекет қосылды. 169-Конвенцияда жер қатынастарына және байырғы тұрғындардың дәстүрлі тұрғылықты жерлердегі жер мен жерді пайдалану құқығын қамтамасыз етуге көп көңіл бөлінеді. 169 Конвенцияға қол қойылған жағдайда мемлекет жергілікті халықтарға қатысты оларға меншік құқығын тануға байланысты міндеттемелерді өзіне алады олар иеленген және иеленетін жерлер, сондай-ақ жергілікті халықтармен Жер мәселелері бойынша дауларды шешу тәртібін заңнамалық деңгейде белгілеу жөніндегі міндеттемелер. Бұл туралы қаралып отырған Конвенцияның 14 бабында айтылған:

1. Тиісті халықтар дәстүрлі түрде иеленетін жерлерге меншік құқығы мен меншік құқығын мойындайды. Сонымен қатар, қажет болған жағдайда, бұл халықтарға тек олар ғана емес, сонымен бірге олардың өмірлік және дәстүрлі қызметін жүзеге асыру үшін дәстүрлі қол жетімділігі бар жерлерді пайдалану құқығына кепілдік беру үшін шаралар қолданылады. Көшпелі халықтар мен ауыспалы егіншілікпен айналысатын халықтардың жағдайына ерекше назар аударылады.

2. Қажет болған жағдайда үкіметтер тиісті халықтар дәстүрлі түрде алып жатқан жерлердің шекараларын анықтау және олардың меншік және меншік құқықтарын тиімді қорғауға кепілдік беру үшін шаралар қолданады.

3. Ұлттық құқықтық жүйе шеңберінде тиісті халықтар тарапынан жерге қатысты дауларды шешудің қажетті рәсімдері белгіленеді "[4].

Әлемнің көптеген елдері үшін байырғы тұрғындарға жер құқығын қамтамасыз ету мәселелері

халықтар өзекті болып табылады. Мәселен, кейбір елдерде, мысалы, Канада, АҚШ, байырғы халықтарға Конвенция нормаларына сәйкес жоғалған жерлердің орнына басқа аумақтар берілді. Бірақ осы уақытқа дейін көптеген халықтар үшін бұрын ата-бабалары иеленген жерлерге құқықтарды заңды түрде бекіту проблема болып қала береді. Осыған байланысты елдердің конвенцияға қосылуы 169 және оның нормаларын орындау елдерге көптеген байырғы мәселелер мен мәселелерді шешуге мүмкіндік береді.

Әлемнің көптеген елдері үшін байырғы тұрғындарға жер құқығын қамтамасыз ету мәселелері халықтар өзекті болып табылады. Мәселен, кейбір елдерде, мысалы, Канада, АҚШ, халықтарға Конвенция нормаларына сәйкес жоғалған жерлердің орнына басқа аумақтар берілді. Бірақ осы уақытқа дейін көптеген халықтар үшін бұрын ата-бабалары иеленген жерлерге құқықтарды заңды түрде бекіту проблема болып қала береді. Осыған байланысты елдердің конвенцияға қосылуы және оның нормаларын орындау көптеген елдерге байырғы мәселелерді шешуге мүмкіндік береді.

1-баптың 2-тармағына назар аудару маңызды деп санаймыз, оған сәйкес: "халықтардың өздері олардың байырғы тұрғындарға жататындығын көрсету

немесе тайпалық өмір салтын жүргізетін топтарды айқындау үшін осы Конвенцияның ережелері қолданылатын негізгі критерий ретінде қарастырылады " [4].

Басқаша айтқанда, Қазақстан аумағында тұратын халық өзінің байырғы немесе тайпалық өмір салтын ұстанатындар қатарына жататынын өзі анықтай алады.

Қазақстан Республикасы 140-тан астам түрлі этникалық топтар мен ұлттар тұратын біртұтас құрылымы бар көпұлтты мемлекет болып табылады. Алайда, ата-бабалары ежелгі заманнан бері осы аумақта өмір сүрген және көшпелі өмір салтын ұстанған қазақтар байырғы халық екенін атап өтеміз. Сондықтан 169-Конвенцияның нормалары қолданылатын субъектілерге қазақтардан басқа Қазақстанның ұлттары жатпайды.

Ресей Федерациясында барлық әкімшілік құқық бұзушылықтар жер қатынастарын келесі топтарға бөлуге болады.

1. Жер учаскелерін пайдалануға байланысты құқық бұзушылықтар. Мұндай құқық бұзушылықтарға "жерді қалпына келтіру жөніндегі міндеттерді орындамау, жерді жақсарту және топырақты қорғау жөніндегі міндетті іс-шаралар" [5], "жер учаскелерін мақсатты емес мақсатта пайдалану және жерді мақсатты мақсатта пайдалануға жарамды күйге келтіру жөніндегі міндеттерді орындамау" [5] жатады.

2. Жерге байланысты экологиялық құқық бұзушылықтар. Оларға мыналар жатады: "Пестицидтермен және агрохимикаттармен жұмыс істеу ережелерін бұзу" [5], "жердің бүлінуі" [5], "су қорғау аймақтарында жер учаскелері мен ормандарды пайдалану режимін бұзу" [5].

3. Меншік құқығына және басқаларға қол сұғатын құқық бұзушылықтар жер учаскесіне құқықтар. Оларға мыналар жатады: "жер учаскесін өз бетінше иемдену" [5], "арнайы белгілерді жою немесе бүлдіру" [5], "пайдалы қазбалардың пайда болу алаңдарын өз бетінше игеру" [5], "орман учаскелерін өз бетінше иемдену" [5], "жерді, жер қойнауын, орман учаскесін немесе су учаскесін пайдалану құқығын өз бетінше беру нысан" [5].

4. Жер қатынастарын мемлекеттік реттеуге байланысты құқық бұзушылықтар. Мұндай құқық бұзушылықтарға: "жер немесе орман учаскелерін не су объектілерін беру тәртібін бұзу" [5], "жылжымайтын мүлікке құқықтарды немесе онымен жасалатын мәмілелерді мемлекеттік тіркеу тәртібін сақтамау" [5] жатады.

Ресей Федерациясындағы әкімшілік жауапкершілікті құқықтық реттеудің осы ерекшеліктерімен қатар мемлекеттің федералды құрылымы жер заңнамасын бұзғаны үшін әкімшілік мәжбүрлеу шараларын қолдануға әсер етеді.

Жер құқығы саласындағы ресейлік зерттеушілер жер заңнамасын бұзғаны үшін әкімшілік жауапкершілік пен әкімшілік мәжбүрлеуді құқықтық реттеуге байланысты бірқатар мәселелерді атап өтті. Айта кетейік, бірқатар проблемалар біздің еліміздегі тиісті қатынастарды құқықтық реттеу проблемаларына ұқсас. Сонымен, мысалы, С.П. Кузнецова мынаны атап өтті: "әкімшілік жауапкершілікке қатысты ішкі бірлікпен сипатталатын жер қатынастары әкімшілік құқық бұзушылықтардың басқа да көптеген құрамдарында "бұлыңғыр" болды" [6]. С.П. Кузнецова адамдарды әкімшілік жауапкершілікке тарту мәселелерін құқықтық реттеу қанағаттанарлықсыз деп бағаланады [6]. Ресейлік ғалымдар атап өткендей, жоғарыда айтылғандардан басқа, әкімшілік практикаға тартудың құқық қолдану практикасының мәселелері жер заңнамасын бұзғаны үшін жауапкершілік. Сонымен, зерттеуші В. В. Авхимович былай деп жазады: "Ресей Федерациясының Азаматтық кодексінің 285 – бабында көрсетілген санкциялық нормаларды қолданудың күрделілігі [7] - заңнаманы бұза отырып пайдаланылатын жер учаскесін алу.

Аталған құрам бойынша құқық бұзушылықтардың жолын кесу үшін әрбір нақты жер учаскесінің жай-күйін сапалы бағалау қажет, бұл жиі мүмкін емес. Біріншіден, жер учаскелерін ұтымды пайдаланудың арнайы бекітілген ережелері қолданыстағы заңнамамен бекітілмеген. Екіншіден, жерді қорғау саласындағы заңнамалық бекітілген талаптар 285-баптың ережелерімен байланысты емес РФ АЗАМАТТЫҚ КОДЕКСІ " [8].

Жер заңнамасының әкімшілік құқық бұзушылықтары туралы істер бойынша іс жүргізуге байланысты проблемаларға назар аударғым келеді

РФ. Бұл проблемалар мемлекеттік тілде жалпыланған

РФ Экономикалық даму министрлігінің Федералды мемлекеттік тіркеу, кадастр және картография қызметі ұсынған 2017 жылы РФ жерлердің жағдайы мен пайдаланылуы туралы (Ұлттық) есеп [9].

Жоғарыда аталған баяндаманың статистикалық деректеріне сәйкес " жер заңнамасының анықталған бұзушылықтарының жалпы санының 56% - ы жер учаскелерінің құқық иеленушілерінің жерді жақсарту, қорғау және топырақты жел, су эрозиясынан қорғау және басқа да процестер мен қоршаған ортаға теріс әсердің алдын алу, жер учаскелерінің сүреппен толып кетуі жөніндегі белгіленген талаптар мен міндетті іс-шараларды сақтамауына байланысты бұзушылықтар болып табылады, бұта өсімдіктер. 20% ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді ауыл шаруашылығы өндірісі үшін пайдаланбауға байланысты құқық бұзушылықтар болды"[9]. Осылайша, Ресейдегі жер құқықбұзушылықтары үшін әкімшілік-құқықтық мәжбүрлеумен байланысты қатынастарды құқықтық реттеуді талдау көптеген проблемалар қазақстандықтарға ұқсас екенін көрсетті. Алайда, Ресей Федерациясындағы жағдай Федеративті мемлекетте федералдық деңгейде және федерация субъектілерінің деңгейінде нормативтік құқықтық актілердің үлкен қабатының өсуімен қиындайды. Бұл кейде оларды іс жүзінде қолдануға байланысты қиындықтарға әкеледі. Ресей Федерациясында да, Қазақстанда да жер заңнамасын құқық бұзушыларды әкімшілік жауапкершілікке тарту рәсімдерін жеңілдету қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Кодексі. Қазақстан Республикасының Жер Кодексі: бекітілген. 2003 жылғы 20 маусым, № 442-II (14.07.2020 ж. жағдай бойынша өзгерістер мен толықтырулармен) <https://online.zakon.kz> 20.07.2020
2. БҰҰ Бас Ассамблеясының қарары. Әйелдерге қатысты кемсітушіліктің барлық нысандарын жою туралы Конвенция: утв. 1979 жылғы 18 желтоқсан, 34/180 <https://online.zakon.kz> 20.09.2019
3. 18 бапқа сәйкес Қазақстанның бесінші мерзімді баяндамасы 2018 жылы ұсынылуға тиіс конвенциялар. Ұйым Комитеті Біріккен Ұлттар Ұйымының Әйелдерге қатысты кемсітушілікті жою жөніндегі <https://undocs.org/pdf?symbol=ru/CEDAW/C/KAZ/5> 13.11.2019
4. Халықаралық Еңбек Ұйымының Конвенциялары. Тәуелсіз елдерде тайпалық өмір салтын жүргізетін байырғы халықтар мен халықтар туралы: утв. 1989 жылғы 27 маусым, № 169 <http://docs.cntd.ru/document/901737850> 13.11.2019
- 5.105 Кодекс РФ. Об административных правонарушениях: утв. 30 декабря 2001 года, № 195-ФЗ (с изменениями и дополнениями по состоянию на 31.07.2020 г.) <https://online.zakon.kz> 08.08.2020
6. Кузнецова С.П. Административная ответственность за земельные правонарушения // Территория науки. – 2017. – № 4. – С. 161-166.
7. Кодекс Российской Федерации. Гражданский кодекс РФ: утв. 30 ноября 1994 года, № 51-ФЗ с изменениями и дополнениями по состоянию на 31.07.2020 г.) 08.08.2020
8. Авхимович В.В. Проблемы правоприменения норм юридической ответственности за нарушение земельного законодательства // Международный научно-исследовательский журнал. – 2016. – № 4(47). – Ч. 7. – С. 142-144.
9. Государственный (национальный) доклад о состоянии и использовании земель в РФ в 2017 году, опубликованный Федеральной службой государственной регистрации, кадастра и картографии Министерства экономического развития РФ <https://rosreestr.ru/site/activity/gosudarstvennyy-natsionalnyy-doklad-o-sostoyanii-i-ispolzovanii-zemel-rossiyskoy-federatsii/> 13.01.2020

УДК 343.98

Ильясова Б. Қ., *Турмаханова Ж. Е.

Қонаев университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

*e-mail: zhturmahanova@gmail.com

**КОМПЬЮТЕРЛІК АҚПАРАТ САЛАСЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ
КИБЕРҚЫЛМЫС ҮШІН ҚЫЛМЫСТЫҚ ЖАУАПКЕРШІЛІК: ӨЗЕКТІЛІГІ ЖӘНЕ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕЛУ МӘСЕЛЕЛЕРІ**

Андатпа. Мақаланың тақырыбы – компьютерлік ақпарат саласындағы халықаралық киберқылмыс үшін қылмыстық жауапкершілік: өзектілігі және халықаралық құқықтық реттелу мәселелері. Мақаланың өзектілігі Әлемде ақпараттық қоғамның қалыптасуы мен дамуымен байланысты. Себебі, қазіргі өмір компьютерлік технологиялар мен ақпараттық технологиялар, сонымен қатар телекоммуникациялық инфрақұрылымның халықпен жаппай қолданылуна негізделген. Әлемнің барлық елдеріндегі компьютерлік қылмыс проблемалары, олардың географиялық жағдайына қарамастан, қылмыстың осы түрімен күресу үшін құқық қорғау органдарының көп күш бөлу қажеттілігін тудырады. Бұл мәселе тек құқық қорғау органдарының қызметкерлеріне ғана емес, сонымен қатар арнайы қызметтердің, банк қауіпсіздігі қызметтерінің қызметкерлеріне, информатика саласындағы мамандар мен сарапшыларға, оқу және ғылыми-зерттеу мекемелерінің өкілдеріне, соның ішінде компьютерлік вирустар, компьютерлік техника және бағдарламалық қамтамасыз ету бойынша сарапшыларға қатысты. Халықаралық компьютерлік қылмыстарды жасау фактілері кеңінен таралуда. Компьютерлік алаяқтық, қылмыстық жолмен алынған қаражатты «жылыстату» кезінде компьютерлік техниканы пайдалану, компьютерлік вирустардың таралуы, хакерлердің (компьютерлік желіге рұқсатсыз кіруді жүзеге асыратын адамдардың) халықаралық ақпараттық жүйелерге енуі және ақпаратты ұрлау ерекше алаңдаушылық туғызады.

Әлемнің көптеген елдерінде қылмыстық қызметте ақпараттық технологияларды қолдану мен жетілдірудің артуы байқалады, бұл осы қылмыстық көріністі үнемі зерттеу қажеттілігін тудырады, өйткені компьютерлік технологиялардың дамуы қылмыс жасау кезінде осы жетістіктерді пайдалануға әкеледі.

Кілт сөздер: халықаралық киберқылмыс, халықаралық қылмыстық құқық бұзушылық, халықаралық компьютерлік қылмыстар, халықаралық компьютерлік алаяқтық, халықаралық киберқылмыстық тәжірбие, киберсоғыс, ақпараттандыру, ақпараттық қауіпсіздік, трансұлттық киберқылмыстық ұйым.

**УГОЛОВНАЯ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ ЗА МЕЖДУНАРОДНЫЕ
КИБЕРПРЕСТУПНОСТИ В ОБЛАСТИ КОМПЬЮТЕРНОЙ ИНФОРМАЦИИ:
АКТУАЛЬНОСТЬ И ПРОБЛЕМЫ МЕЖДУНАРОДНОГО ПРАВОВОГО
РЕГУЛИРОВАНИЯ**

Аннотация. Тема статьи уголовная ответственность за международные киберпреступности в области компьютерной информации: актуальность и проблемы международного правового регулирования. Актуальность статьи связана со становлением и развитием информационного общества в мире. Это связано с тем, что современная жизнь основана на массовом использовании с населением компьютерных технологий и информационных технологий, а также телекоммуникационной инфраструктуры. Проблемы компьютерной преступности во всех странах мира, независимо от их географического положения, вызывают необходимость выделения правоохранительными органами большей

силы для борьбы с этим видом преступности. Однако, этот вопрос касается не только сотрудников правоохранительных органов, но и сотрудников спецслужб, служб безопасности банка, специалистов и экспертов в области информатики, представителей учебных и научно-исследовательских учреждений, в том числе экспертов по компьютерным вирусам, компьютерной технике и программному обеспечению.

Широко распространены факты совершения международных компьютерных преступлений. Особую озабоченность вызывают компьютерное мошенничество, использование компьютерной техники при «отмывании» средств, полученных преступным путем, распространение компьютерных вирусов, проникновение хакеров (лиц, осуществляющих несанкционированный доступ к компьютерной сети) в международные информационные системы и кража информации.

Во многих странах мира наблюдается рост использования и совершенствования информационных технологий в преступной деятельности, что вызывает необходимость постоянного изучения этой криминальной картины, поскольку развитие компьютерных технологий приводит к использованию этих достижений при совершении преступлений.

Ключевые слова: международная киберпреступность, международные уголовные правонарушения, международные компьютерные преступления, международное компьютерное мошенничество, международная практика киберпреступности, кибервойна, информатизация, информационная безопасность, транснациональная киберпреступная организация.

CRIMINAL LIABILITY FOR INTERNATIONAL CYBERCRIME IN THE FIELD OF COMPUTER INFORMATION: RELEVANCE AND PROBLEMS OF INTERNATIONAL LEGAL REGULATION

Abstract. The topic of the article is criminal liability for international cybercrime in the field of computer information: the relevance and problems of international legal regulation. The relevance of the article is related to the formation and development of the information society in the world. This is due to the fact that modern life is based on the mass use of computer technologies and information technologies, as well as telecommunications infrastructure, with the population. The problems of computer crime in all countries of the world, regardless of their geographical location, make it necessary for law enforcement agencies to allocate more force to combat this type of crime. However, this issue concerns not only law enforcement officers, but also employees of special services, security services of the bank, specialists and experts in the field of computer science, representatives of educational and research institutions, including experts on computer viruses, computer technology and software.

The facts of international computer crimes are widespread. Of particular concern are computer fraud, the use of computer technology in the "laundering" of funds obtained by criminal means, the spread of computer viruses, the penetration of hackers (persons carrying out unauthorized access to a computer network) into international information systems and information theft.

In many countries of the world, there is an increase in the use and improvement of information technologies in criminal activities, which necessitates the constant study of this criminal picture, since the development of computer technology leads to the use of these achievements in the commission of crimes.

Key words: international cybercrime, international criminal offenses, international computer crimes, international computer fraud, international cybercrime practice, cyberwarfare, informatization, information security, transnational cybercrime organization.

Компьютерлік ақпарат саласындағы қылмыс немесе киберқылмыс деп адамдардың қылмыстық мақсатта ақпараттық және телекоммуникациялық технологияларды,

компьютерлер мен компьютерлік желілерді пайдаланатын заңсыз, заңсыз әрекеттер болып саналады.

Экономиканың көптеген салаларын, банк саласын, мемлекеттік басқару саласын ақпараттандырудың едәуір дәрежесі, сондай-ақ құнды әкімшілік-шаруашылық, экономикалық ақпарат, жеке деректер электрондық нысанда өңделетін және сақталатын жоғары интеллектуалды компьютерлік технологиялардың қарқынды дамуы ғылыми-техникалық прогрестің адамдардың өміріне тигізетін теріс салдарын бейтараптандыруға арналған барабар және тиімді шараларды әзірлеу қажеттілігін негіздейді; мұндай әсердің бір көрінісі компьютерлік қылмыс ретінде танылуы жөн.

Меніңше, ядролық қару жарысының шыңында әлемдік тепе-теңдік "өзара жойылу кепілдігін" қамтамасыз етті. Бүгінгі таңда кибер қарудың рөлі бірдей. Алайда, оның салыстырмалы түрде аз құны қазіргі заманғы кибершабуылдарға ие елдердің тізімін едәуір кеңейтті және бұл кез-келген уақытта жаһандық тұрақсыздыққа әкелуі мүмкін.

Мәселен, 2011 жылы «Нортон» компаниясының статистикасына сәйкес 2010 жылы киберкеңістіктегі қауіптер саны айтарлықтай өсті, олардың құрбандары әлемде 431 миллион адам болды: секундына 14 адам киберқылмыстың құрбаны болды, күніне бір миллион адам құрбан болды. Бүгінгі таңда киберқылмыс әлемдегі миллиондаған адамдарға, сондай-ақ барлық елдердегі жеке кәсіпкерлер мен үкіметтердің сансыз санына әсер ететін электрондық алаяқтық, жеке басын ұрлау және зияткерлік меншік құқығын жоғалту саласында жылына триллион доллардан асатын бизнеске айналды. Бұл расында көптеген адамдарды, ойлауынша мүмкін емес статистика мен сандар болып қалуы әбден мүмкін, алайда, өкінішке орай 2020 жыл мен 2023 жылдар аралығындағы статистикаға мән беретін болсақ, халықаралық киберқылмыстың күрт өсуі байқалуда.

Мысалы, 2021 жылы бүкіл әлем бойынша кибершабуылдардың саны 2020 жылмен салыстырғанда 125% - ға өсті, ал кибершабуылдардың көбеюі 2022 жылы бизнес пен жеке тұлғаларға қауіп төндіруді жалғастыруда.

Жүргізілген ғылыми зерттеулер соңғы жылдары қылмысқа қарсы күрестегі халықаралық ынтымақтастықтың сипаты, түсінігі мен мақсаттары айтарлықтай өзгеріске ұшырағанын көрсетеді.

Қазіргі уақытта мұндай ынтымақтастықтың қажеттілігі ұлттық құқық қорғау органдарының басқа мемлекеттердің аумағында дәлелдемелер алуға, заңда көзделген қылмыстық іс жүргізу функцияларын іске асыруды және сот төрелігін жүзеге асыруды қамтамасыз етудегі практикалық қызметінің қажеттіліктерімен айқындалады.

Ол, бір жағынан, халықаралық-құқықтық нормалармен, екінші жағынан, мазмұны мен қолданылуы қалыптасып отырған әлеуметтік-экономикалық және криминогендік жағдаймен айқындалатын ұлттық қылмыстық және қылмыстық іс жүргізу заңнамасының нұсқамаларымен реттеледі.

Қазіргі кезде қылмысқа қарсы күрестегі халықаралық ынтымақтастық халықаралық және мемлекетішілік құқық нормаларымен реттелетін жеке тұлғаның, қоғамның, мемлекеттің және әлемдік қоғамдастықтың мүдделерін халықаралық және трансұлттық қылмыстардан қорғау жөніндегі әртүрлі елдердің келісілген қызметі болып табылады. Қылмысқа қарсы күрестегі халықаралық ынтымақтастық тәжірибесі, бір жағынан, компьютерлік ақпарат саласындағы қылмыстардың көрінісі мен кең таралуын, екінші жағынан, дәлелдемелер алудың жаңа әдістерінің рөлі мен осы қызметте жоғары технологияларды қолдану перспективасының артуын көрсетеді.

Компьютерлік ақпарат саласындағы қылмыстардың едәуір бөлігі жер шарының барлық континенттеріне енетін жаһандық компьютерлік желілерді қолдану арқылы жасалатынын ескере отырып, соңғы онжылдықтарда әртүрлі елдердің заңнамалық және құқық қолдану практикасы үшін осы жаңа қылмыс түріне қарсы күресте халықаралық ынтымақтастық белсенді дамып келеді. 1986 жылдың өзінде-ақ Парижде Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымының сарапшылар тобы компьютерлік қылмыстың

криминологиялық анықтамасын берді, берілген анықтамаға сәйкес компьютерлік қылмыс деп деректерді автоматтандырылған өңдеуге және (немесе) беруге әсер ететін кез келген заңсыз, этикаға жат немесе шешілмеген мінез-құлық түсініледі.

Сонымен қоса, Жол картасын іске асыру аясында БАҚ-та 2 мыңнан астам ақпараттық материалдар мен жарияланымдар жарияланды. Киберқылмысқа қарсы күрес орталығының да, оның аумақтық бөлімшелерінің де штат саны артты.

Сонымен қатар, онлайн-кредиттерді ресімдеу рәсімін қатаңдату мақсатында міндетті биометрия және ЭЦҚ пайдалану енгізілді.

Жүргізіліп жатқан жұмыстың маңызды аспектісі Қаржы нарығын реттеу және дамыту агенттігімен заңсыз онлайн-кредиттер туралы ақпарат алмасу бойынша меморандум жасасу болды.

Нәтижесінде, бұл шаралар айтарлықтай нәтижелерге әкелді.

Ел өңірлерінде мұндай кәсіпшен айналысатын қылмыстық топтар ұсталды.

Мысалы, Алматы қаласы Бостандық ауданының № 2 аудандық соты 8 жылға бас бостандығынан айыруға «Қарбанак/Кобольт» трансұлттық киберқылмыс ұйымының екі қатысушысын соттады.

Алматы қаласы прокуратурасының арнайы прокурорлары 2016-2017 жылдар аралығындағы кезеңде жекелеген адамдар ақпараттық жүйелерді бұзу арқылы екі қазақстандық банктен 2 млрд. теңгеден астам ұрлап, тағы 8 млрд. теңге ұрламақ болғанын анықтады.

Қылмыскерлер 250 төлем картасын ашты, оларға зиянды бағдарламаны пайдаланып банктерден ақшалай қаражатты аударды.

Кейіннен карталар еуропаға әкелінді (Ресей, Германия, Чехия, Эстония, Испания, Швейцария, Словакия, Польша, Нидерланды, Литва, Бельгия, Франция), онда картадағы ақша қаражаттары шетелдік банкоматтар арқылы қолма-қол ақшаға айналды.

Бұл қылмыстық ұйымның қалған мүшелері халықаралық іздеуде.

Айта кету керек, Карбанак/Кобольт-бұл бүкіл әлемдегі банктердің шабуылымен айналысатын трансұлттық қылмыстық ұйым, оның есебінде әлемнің 40 еліндегі 100-ден астам банкті тонау істері бар.

Сонымен, қаржы нарығының қатысушылары, құқық қорғау органдары, провайдерлер мен байланыс операторлары, жүйелік интеграторлар, антивирустық бағдарламалық жасақтама жасаушылар және ақпараттық қауіпсіздік саласында жұмыс істейтін басқа компаниялар арасында жүйелі ақпарат алмасу үшін олар жүйелі жұмыс жасауы керек. Ақпарат алмасуға қатысушылар өздері анықтаған қауіптер мен оларға жасалған шабуылдар туралы хабарлауы, ал жоғарыда аталған органдар осы тәуекелдерге қарсы тұру бойынша ұсыныстар беруі керек. Бұл қаржы саласында туындайтын қауіп-қатерлерге жедел ден қоюға, олардың таралуына жол бермеуге, қаржы ұйымдары мен олардың клиенттерінің шығындарын барынша азайтуға көмектеседі.

Жоғарыда аталған ұйымдардың қызметі аясында прокуратура қадағалауды жүзеге асыруда ерекше рөл атқарады. Сол себепті прокуратура қызметкерлерінің ақпараттық-компьютерлік технологиялар саласындағы қадағалаушы органдардың/ұйымдардың белгілі бір әрекеттерінің заңдылығын тексеру үшін арнайы білімдері, дағдылары болуы керек.

Прокуратура құрылымының шеңберінде, оның ішінде Алматы қаласы прокуратурасында өздерінің барлық білімдері мен дағдыларын киберқылмыстарға қарсы іс-қимыл мен қадағалауға бағыттайтын жеке бөлімше жоқ. Мысалы, Израильде 2015 жылдан бері үш негізгі қызмет түрімен айналысатын киберқылмыс істері бөлімі бар: киберқылмыс және радиоэлектрондық барлау саласындағы мемлекеттік прокуратурада ұйымдастыру жұмысы (SIGINT), киберқылмыс және ақпарат жинауға байланысты қылмыстар саласындағы қылмыстық істерді жүргізу, залалдың алдын алу және жою бойынша балама қадағалау саласындағы іс-қимылдарды жүзеге асыру.

Шет елдердегі киберқылмыстар туралы заңнама ұлттық деңгейде ХХ ғасырдың 70-80 жылдарында пысықталды. Киберқылмыстар үшін қылмыстық жауапкершілікті белгілеген алғашқы федералды заң 1977 жылы Америка Құрама Штаттарында қабылданды. 1984 жылдың қазан айында осы Заңның жаңа редакциясы пайда болды: жаңа акт «Компьютерлік алаяқтық және теріс пайдалану туралы раң» деп аталды. Содан бері бұл заңға 1989, 1994, 1996, 2001, 2002 және 2008 жылдары бірнеше рет өзгертулер енгізілді. Бұл заң жобалары компьютерлерді пайдаланумен байланысты қылмыстар жазасыз қалуы мүмкін деген алаңдаушылыққа жауап ретінде қабылданды, өйткені бұл заңдар қабылданғанға дейін компьютерлік қылмыстар «пошта және жеделхат алаяқтық» ретінде заңмен қудаланды және бұл жасалған әрекеттің дұрыс біліктілігі мәселесін тудырды.

2015 жылы АҚШ президенті Барак Обама күшейтілген санкциялармен жаңа заң жобасын әзірлеуді ұсынды. Қазір АҚШ Конгресінде киберқылмыс туралы Заңның жаңа жобасы қарастырылуда, ол компьютерлік ақпарат саласындағы қылмыстар үшін қатан қылмыстық жазалау шараларын қарастырады. Мысалы, бір бөлімде «экономикалық тыңшылық», яғни коммерциялық ұйымдардың зияткерлік меншігін ұрлау үшін қылмыстық жауапкершілік туралы жазылған. Мұндай қылмыс үшін 15 жылдан 20 жылға дейін бас бостандығынан айыру жазасы қарастырылады. Ал егер қылмыскер қоғамдық маңызы бар инфрақұрылымды қамтамасыз ету жүйесін бұзса, ол 30 жылға бас бостандығынан айыру жазасын алуы мүмкін [1,769 б].

Ұлыбританияда 1990 жылы Ұлыбритания Парламенті «Компьютерлерді теріс пайдалану туралы заң» деп аталатын алғашқы осындай заңнамалық актіні қабылдады. 2000 жылғы «Терроризм туралы» заңда да киберқылмыс мәселесі қарастырылған [2, 672 б].

Ресей, Жапония, Қытай, Франция, Германия, Испания, Италия, Нидерланды және әлемнің басқа елдерінің Қылмыстық Кодексінде де осындай қылмыстар үшін қылмыстық жауапкершілікті көздейтін арнайы ережелер бар.

Ирландияда 1991 жылы қабылданған «Қылмыстық залал туралы» арнайы акт бар. ТМД елдерінің көпшілігінде ұқсас қылмыстық заңдар бар, бұл ретте киберқылмыс деп танылған әрекеттер тізімі осы елдерде ішінара бірдей болып келеді, дегенмен бұл мемлекеттердің кейбіреулері, атап айтқанда Әзірбайжан, өздерінің ішкі киберқылмыс туралы заңнамасына айтарлықтай өзгерістер енгізді, ал басқаларында бұл нормалар сол күйінде қалды.

Киберқылмыспен күресудің ең дамыған тетіктерін Еуропалық Одақ елдері әзірледі. Қылмыстық заңнамада мұндай әрекеттерді қылмыстық жауапкершілікке тартудың екі тенденциясы бар. Бірінші жағдайда, бұл әрекеттер жеке-жеке жасалған қылмыстар ретінде анықталады, екінші жағдайда олар бұрыннан бар дәстүрлі «компьютерлік емес» қылмыстардың құрамын толықтырады, мысалы, Италияның қылмыстық кодексіндегідей. Бұл елдердің заңдарында киберқылмыстардың жіктелуінде күрт айырмашылық жоқ. Көптеген елдер өздерінің ішкі саяси, экономикалық, әлеуметтік және басқа да тұрақтылығын нығайту үшін жауапкершілікті көздейтін материалдық нормаларға қарағанда, мұндай қылмыстарды алдын алуды ұйымдастыруға көп көңіл бөледі.

Ақпараттық технологиялардың дамуы әсіресе әскери салаға әсер етті. Тарих бойында жаңа технологиялар соғыста төңкерістер жасады. Компьютерлер мен интернет экономиканы өзгертті және күшті мемлекеттердің әскерлеріне үлкен артықшылықтар берді. Мысалы, осындай артықшылықтардың бірі-барлау мәліметтерін жинау және нысанаға шабуыл жасау үшін бүкіл әлем бойынша қашықтан басқарылатын ұшақтарды жіберу мүмкіндігі [3].

Осылайша «кибер соғыс» деп аталатын жаңа құбылыс пайда болды. Кибер соғыс-бұл физикалық емес, электронды түрде жүзеге асырылатын соғыс қимылдарының жиынтығы, мұнда ақпарат қару ретінде әрекет етеді, ал компьютерлер мен интернет соғыс құралдары болып табылады. Кибер соғыс жүргізудің мақсаттары мен міндеттері бойынша ақпараттық кеңістіктегі әскери іс-қимылдар шабуылдар мен тыңшылық түрінде болуы

мүмкін, ал шабуылдардың өзі вандализм, диверсия, үгіт-насихат, жүйенің істен шығуы, инфрақұрылымның жұмысына араласу, интернетті пайдаланушыларды қорқыту және т.б. түрінде болуы мүмкін. Мысалы, кибер құралдармен әуе қорғанысына араласу арқылы одан әрі әуе шабуылы жеңілдетіледі [4, 335 б].

Мысалы, АҚШ-та белсенді кибер – соғыс қимылдарын жүргізу және стратегиялық маңызы бар маңызды инфрақұрылым объектілерінің кибершабуыл қаупінен қорғау үшін арнайы киберком құрылды. Бұл мекеменің міндеттері: «киберком қорғаныс министрлігінің компьютерлік желілерін басқару және қорғау бойынша іс-шараларды жоспарлайды, үйлестіреді, біріктіреді, синхрондайды және жүргізеді; киберкеңістікте әскери операциялардың толық спектрін дайындайды және жүзеге асырады, АҚШ пен оның одақтастарының киберкеңістікте әрекет ету еркіндігін қамтамасыз етеді және жаудың ұқсас әрекеттеріне кедергі келтіреді» [5].

Сонымен қатар, Ресейде де кибер әскерлердің арнайы отряды да құрылды. Олар ресми түрде ақпараттық операциялар әскерлері деп аталады және олар Ресей Федерациясының Қорғаныс Министрлігі шеңберінде жұмыс істейді. Қытайда мемлекеттік қызметте аптасына 7 күн және тәулігіне 24 сағат Ұлттық ақпараттық қауіпсіздікті қорғаумен айналысатын 20 мыңнан астам хакерлер бар. Мұндай ұйымдастырушылық әрекеттерді Иран, Израиль, Жапония, Үндістан, Оңтүстік Корея, Ұлыбритания, Еуропа елдері де жүзеге асырады [6, 101 б]. Мұндай органдардың жұмысының тиімділігі туралы нақты ештеңе жоқ, өйткені мұндай мекемелер ақпараттық ортаны қорғап қана қоймай, өз қызметі туралы да ақпаратты таратпайды. Сондықтан олардың кибершабуылдарға қарсы жетістіктері туралы статистиканы табу қиын, алайда оны талдау олардың қызметінің тиімділігін бағалауға мүмкіндік берер еді.

Ұлттық Киберқауіпсіздік Индексіне сәйкес Польшада ең күшті киберқауіпсіздік бар.

NCSI елдің киберқауіптердің алдын алу және киберқауіптермен күресу қабілетін өлшейді. 2023 жылдың желтоқсан айындағы жағдай бойынша ең жоғары балл жинаған 5 ел: Польша (90,83 балл), Эстония (85,53 балл), Украина (80,83 балл), Латвия (79,17 балл), Ұлыбритания (75 балл).

2021 жылы Азия ұйымдары бүкіл әлем бойынша ең көп шабуылға ұшырады. 2021 жылы континенттер бойынша ұйымдарға жасалған шабуылдардың пайызы келесідей: Азия (26%), Еуропа (24%), Солтүстік Америка (23%), Таяу Шығыс Және Африка (14%), Латын Америкасы (13%).

Киберқылмыс-күрделі және ауқымды құбылыс; мобильді құрылғылардың, Wi-Fi желілерінің таралуы және Интернеттің ашықтығы кибершабуылдар, киберқылмыс және кибервиктимизацияның көбеюіне әкелді. Киберқылмыстан қорғау жеке қорғаныс шараларын қабылдаудан басталады, содан кейін ұйымдық, қоғамдық, корпоративтік, Ұлттық, әскери және халықаралық деңгейлерге таралады. Барлық деңгейдегі киберқауіпсіздікті жан-жақты қорғау кибершабуылдарды азайтуға, алдын алуға және баяулатуға мүмкіндік береді. Технологияның өзі жеткіліксіз, киберқылмыспен күресудің техникалық шешімдерімен үйлесу үшін оқыту, хабардарлық, әлеуметтік аспектілер, мәдениет, заңдар, қудалау және халықаралық ынтымақтастық сияқты басқа салаларды біріктіру қажет. Ұлттық киберқылмыс басқармасын құру, киберқылмыскерлерді қудалаудағы халықаралық ынтымақтастық, қудалау туралы заңдарды қатаңдату, қосымша ғылыми зерттеулер және киберқауіпсіздік индустриясының қатысуы жақсартуды қажет ететін кейбір салалар ғана болып есептеуге жөн-ді.

Қорыта келгенде, күрделі мәселелер бойынша ілгерілеуге консенсус бар жерде көрсетілген жетістіктер көмектесе алады. Эксперименттер интернационалдық күшті және сот ынтымақтастығы әртүрлі мүдделерді көздейтін және киберқылмыстарды тергеуге және тергеуге қатысты практикалық білімі жоқ мемлекеттер арасындағы екіжақты өзара іс-қимылдың негізгі аспектілерін қарастырады. Іс жүзінде көпжақты ынтымақтастық пен

консенсус режимі кеңейе береді және қосымша жұмыс уақытында халықаралық құқықтық шешімдерді одан әрі түсінуге жол ашады деп күтілуде.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Palmer C. C. Ethical Hacking // IBM Systems Journal. 2001. Vol. 40. № 3. P. 769–780
2. Уголовное право зарубежных стран: Общая и Особенная часть / Под ред. Н. Е. Крыловой. М. : Юрайт. 2015. 1054 с.
3. Cyberwar: War in the Fifth Domain»-Economist, Июль 25, 2010. URL: <https://www.economist.com/briefing/2010/07/01/war-in-the-fifth-domain>
4. Волеводз А. Г. Противодействие компьютерным преступлениям : правовые основы международного сотрудничества. М. : Юрлитинформ, 2001. 496 с.
5. U.S. Department of Defense, Cyber Command Fact Sheet, May 21, 2010.
6. Морозов Н. А. Борьба с компьютерной преступностью в Японии // Общество и право. 2014. С. 101–145.

УДК 341.01

***Мадиев М. Р.¹, Әбділда Д. Ә.²**

¹Магистрант 2-го курса Университета Кунаева,

² Университет Кунаева, г. Алматы, Республика Казахстан

*e-mail: mmadiev00@mail.ru

АНАЛИЗ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КОМИТЕТОВ ООН ЗА ПЕРИОД 2018-2022 ГГ. ПО ВОПРОСАМ ЗАЩИТЫ ПРАВ И СВОБОД ЧЕЛОВЕКА

Аннотация. Данная статья представляет собой анализ деятельности комитетов Организации Объединенных наций по вопросам защиты прав и свобод человека за период с 2018-2022 годы на примере Республики Казахстан. В вводной части статьи содержится информация об основных конвенциях, международных пактах и международных нормативно-правовых актах, регулирующих сферу защиты прав и свобод человека, и краткий обзор деятельности Верховного комиссара ООН по правам человека и других комитетов ООН. В основной части статьи рассматривается деятельность комитетов ООН в сфере защиты прав и свобод человека на примере Республики Казахстан, а именно: ратифицированные Республикой Казахстан нормативно-правовые акты, основные цели и мероприятия по их реализации в соответствии с международными обязательствами, которые приняла на себя Республика Казахстан, будучи участником Организации Объединенных наций, а также источники финансирования данных программ. В заключении данной статьи рассматриваются основные выводы по итогам анализа деятельности комитетов ООН в сфере защиты прав и свобод человека. Она также подчеркивает необходимость продолжения углубленного исследования в сфере защиты прав и свобод человека.

Ключевые слова: ООН, права человека, свободы человека, Верховный комиссар ООН по правам человека, Совет по правам человека, ограничения прав и свобод, реализация прав и свобод, обеспечение прав и свобод, международное право, глобальные проблемы.

**БҰҰ КОМИТЕТТЕРІНІҢ 2018-2022 ЖЫЛДАР КЕЗЕҢІНДЕГІ ҚЫЗМЕТІН
ТАЛДАУ. АДАМ ҚҰҚЫҚТАРЫН МЕН БОСТАНДЫҚТАРЫН ҚОРҒАУ
МӘСЕЛЕЛЕРІ ТУРАЛЫ**

Андатпа. Бұл мақалада Біріккен Ұлттар Ұйымының адам құқықтары мен бостандықтарын қорғау мәселелері жөніндегі комитеттерінің 2018-2022 жылдар кезеңіндегі қызметін Қазақстан Республикасының мысалында талдау болып табылады. Мақаланың кіріспе бөлімінде адам құқықтары мен бостандықтарын қорғау саласын реттейтін негізгі конвенциялар, халықаралық пактілер және халықаралық нормативтік-құқықтық актілер туралы ақпарат және БҰҰ-ның Адам құқықтары жөніндегі жоғарғы комиссарының және БҰҰ-ның басқа да комитеттерінің қызметіне қысқаша шолу қамтылады. Мақаланың негізгі бөлімінде БҰҰ комитеттерінің Қазақстан Республикасының мысалында адам құқықтары мен бостандықтарын қорғау саласындағы қызметі, атап айтқанда: Қазақстан Республикасы ратификациялаған нормативтік-құқықтық актілер, Біріккен Ұлттар Ұйымына қатысушы бола отырып, Қазақстан Республикасы өзіне қабылдаған халықаралық міндеттемелерге сәйкес оларды іске асыру жөніндегі негізгі мақсаттар мен іс-шаралар, сондай-ақ осы бағдарламаларды қаржыландыру көздері қаралады. Осы мақаланың қорытындысында Біріккен Ұлттар Ұйымының адам құқықтары мен бостандықтарын қорғау саласындағы комитеттерінің қызметін талдау қорытындылары бойынша негізгі қорытындылар қаралады. Ол сондай-ақ адам құқықтары мен бостандықтарын қорғау саласындағы терең зерттеулерді жалғастыру қажеттігін атап көрсетеді.

Кілт сөздер: БҰҰ, адам құқықтары, адам бостандықтары, БҰҰ Адам құқықтары жөніндегі Жоғарғы комиссары, Адам құқықтары жөніндегі кеңес, құқықтар мен бостандықтарды шектеу, құқықтар мен бостандықтарды іске асыру, құқықтар мен бостандықтарды қамтамасыз ету, халықаралық құқық, жаһандық проблемалар.

**ANALYSING THE ACTIVITIES OF UN COMMITTEES OVER THE PERIOD 2018-
2022. ON THE DEFENCE OF HUMAN RIGHTS AND FREEDOMS**

Abstract. This article is an analysis of the activities of the United Nations committees on the protection of human rights and freedoms for the period from 2018-2022 on the example of the Republic of Kazakhstan. The introductory part of the article contains information on the main conventions, international covenants and international legal acts regulating the sphere of protection of human rights and freedoms, and a brief overview of the activities of the UN High Commissioner for Human Rights and other UN committees. The main part of the article examines the activities of the UN committees in the sphere of protection of human rights and freedoms on the example of the Republic of Kazakhstan, namely: the normative legal acts ratified by the Republic of Kazakhstan, the main objectives and activities for their implementation in accordance with the international obligations assumed by the Republic of Kazakhstan as a member of the United Nations, as well as the sources of funding for these programmes. The conclusion of this article discusses the main conclusions of the analysis of the activities of the UN committees in the sphere of protection of human rights and freedoms. It also emphasises the need to continue in-depth research in the sphere of protection of human rights and freedoms.

Key words: UN, human rights, human freedoms, UN High Commissioner for Human Rights, Human Rights Council, restrictions on rights and freedoms, realisation of rights and freedoms, ensuring rights and freedoms, international law, global issues.

Каждое независимое государство имеет свою уникальную систему права, предназначенную для защиты прав и свобод человека. Она включает в себя международные, региональные и локальные нормативно-правовые акты. В контексте

защиты прав человека международное право определяет юридические обязательства государств-участников в сфере защиты прав и свобод человека и гражданина.

Основными нормативно-правовыми документами в области прав человека являются Устав ООН, ратифицированные международные договоры, Всеобщая декларация прав человека и конвенции по защите отдельных категорий прав человека, таких как право на гендерное равенство, экономические и политические права и свободы, право на защиту детей, беженцев и другие.

Международные нормативно-правовые акты устанавливают стандарты и принципы в сфере защиты прав и свобод человека. Часть международных нормативно-правовых актов имеет обязательный характер для государств-участников, в то время как другая часть лишь рекомендательный. Оба вида документов отражают универсальные ценности и уважение к правам и достоинству каждого человека. Международные нормативные акты заложили основу для регулирования вопросов по защите прав человека в системе международного права.

ООН выполняет свои функции по защите прав человека через Управление Верховного комиссара ООН по правам человека. В сферу деятельности управления входит:

- Создание и совершенствование стандартов в области прав человека,
- Международное сотрудничество стран-участниц
- Помощь в дипломатических миссиях,
- Поддержка механизмов по защите прав человека,
- Анализ состояния сферы защиты прав человека,
- Расследование нарушений прав человека,
- Проведение образовательных и информационных кампаний по повышению осведомленности о правах человека,
- Проведение специальных исследований ситуации в области прав человека по всему миру[1].

Управление Верховного комиссара ООН по правам человека (УВКПЧ) - это глобальная организация с отделениями в разных частях мира, включая Азиатско-Тихоокеанский регион, Африку, Америку, Европу, Центральную Азию, Северную Америку, Ближний Восток. Казахстан[2] является частью регионального отделения УВКПЧ в Центральной Азии.

Одной из основных задач УВКПЧ является сбор и анализ статистических данных, которые затем используются для формирования политики в области прав и свобод человека и оценки эффективности работы по их защите. Например, УВКПЧ организует процесс аккредитации правозащитных институтов. А на примере Казахстана, Комиссия по правам человека при Президенте Республики Казахстан имеет аккредитацию у ООН и относится к категории В.

УВКПЧ активно работает над улучшением системы права в области прав человека. Они сотрудничают с правительствами, международными судами и трибуналами, региональными и национальными механизмами по правам человека, проводят обучение и консультации для судей, прокуроров, адвокатов, правоохранительных органов и других специалистов в данной области, а также поддерживают разработку и ратификацию новых международных норм и стандартов по правам человека, участвуют в разрешении конфликтов и восстановлении мира в постконфликтных ситуациях, где права человека часто нарушаются.

Казахстан ратифицировал 11 международных договоров в области защиты прав человека:

- Международный пакт о гражданских и политических правах в 2006 году;
- Международный пакт об экономических, социальных и культурных правах в 2009 году;
- Конвенцию о правах ребёнка в 1994 году;

- Конвенцию о правах инвалидов в 2015 году;
- Конвенцию о стандартах демократических выборов, избирательных прав и свобод в 2007 году.
- Казахстан является членом Совета по правам человека ООН и осуществляет свою деятельность на международном уровне в следующих областях:
- повышение гендерного равенства и увеличение прав и возможностей женщин;
- отмена смертной казни;
- борьба со всеми видами нетерпимости;
- свобода религий и убеждений;
- обеспечение инклюзивного и всеобщего образования;
- уважение прав человека в условиях пандемии COVID-19[3];

Третьим механизмом по международному регулированию прав человека является Универсальный периодический обзор (УПО)- это механизм Совета по правам человека, обязывающий каждые четыре с половиной года проходить экспертную комиссию. Каждое государство должно регулярно отчитываться о мерах, принятых для улучшения ситуации и для устранения проблем, мешающих реализации прав человека; а также с целью постоянного совершенствования, получать рекомендации от государств-участников ООН на основе экспертных суждений множества заинтересованных сторон и данных предсессионных отчетов. Универсальный периодический обзор является уникальным процессом, так как он охватывает все права человека и всех государств без исключения. Он также способствует сотрудничеству и диалогу между государствами и другими участниками в области прав и свобод человека.

Учрежденный Генеральной Ассамблеей ООН Универсальный периодический обзор выполняет роль поддержки сферы защиты прав человека в каждой стране. Со времени первого периодического обзора в 2008 году все 193 государства-участника ООН прошли обзор три раза. Четвертый цикл обзора начался в ноябре 2022 года на 41-ой сессии Рабочей группы по УПО. Казахстан примет участие в четвертом цикле в 48 сессию предположительно в Октябре 2024 года. В ходе обзора каждое государство представляет национальный доклад о ситуации с правами человека на своей территории, а также получает рекомендации от других государств и международных организаций по улучшению соблюдения прав человека. УПО является уникальным механизмом, который позволяет охватить все аспекты прав человека, включая экономические, социальные и культурные права, а также права на развитие, мир и окружающую среду. УПО способствует диалогу и сотрудничеству между государствами, а также укреплению роли гражданского общества и национальных правозащитных институтов в защите и продвижении прав человека. УПО является одним из важнейших инструментов ООН для повышения уровня защиты прав человека во всем мире.

Универсальный периодический обзор состоит из трех документов:

- Национальный отчет рассматриваемого государства;
- Компиляция информации ООН
- Резюме заинтересованных сторон (содержащее информацию, представленную национальными правозащитными учреждениями, организациями гражданского общества и региональными правозащитными механизмами[4]).

В ООН также работают независимые эксперты в области прав человека, помогающие странам в вопросах прав человека – Специальные процедуры Совета по правам человека. Они состоят из 45 тематических и 14 страновых мандатов. Эти мандаты выбираются на 3 года с возможностью продления еще на один срок. К их компетенции относятся:

- Проведение исследований и анализа по различным темам в сфере защиты таких прав человека, как право на здоровье, право на образование, право на питание, право на жилище, право на развитие и т.д.
- Подготовка выступлений о ситуации в данной сфере в определенных странах или регионах. Эти доклады представляются Совету по правам человека, Генеральной Ассамблее ООН, а также другим органам и форумам ООН.
- Проведение визитов в страны по приглашению правительств или по собственной инициативе для наблюдения и дачи рекомендаций на месте, встречи с различными участниками, включая представителей власти, гражданского общества, жертв нарушений прав человека
- Подача срочных обращений к правительствам, требуя принять меры для защиты и восстановления прав человека. Такие обращения могут касаться случаев применения пыток, произвольных задержаний, насильственных исчезновений, угроз жизни и безопасности, дискриминации и т.д.
- Проведение диалога и сотрудничества между странами-участницами, правительствами, международными организациями и другими заинтересованными сторонами, для обмена информацией, мнениями и опытом по вопросам защиты прав человека, а также содействия реализации рекомендаций и мер по укреплению защиты прав человека.

В декабре 2023 года состоялся визит дипломатической миссии ООН в Казахстан.

В ней участвовали следующие агентства ООН[5]:

- Офис постоянного координатора ООН;
- Структура ООН по вопросам гендерного равенства и расширения прав женщин;
- Программа развития ООН;
- Фонд народонаселения ООН;
- Верховный комиссар ООН по делам беженцев.

В рамках международной программы «16 дней активных действий против гендерного насилия» послы ООН организовывали классные часы в школах и вузах Казахстана. Такой формат общения делегации ООН и учеников в школах и вузах является новаторским способом привлечь внимание молодых людей к проблеме гендерного насилия. Данная дипломатическая миссия была проведена при поддержке Министерства просвещения Республики Казахстан, Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан и Национальной комиссии по делам женщин и семейно-демографической политике при Президенте Республики Казахстан. Посредством таких дипломатических миссий, делегация ООН стремится достичь гендерного равенства и партнерства в интересах устойчивого развития.

В республике Казахстан реализуются 17 целей устойчивого развития в рамках сотрудничества с международной организацией ООН:

- Мир, справедливость и действенные институты;
- Сотрудничество в интересах устойчивого развития;
- Противодействие изменению климата;
- Охрана экосистем суши;
- Охрана морских экосистем;
- Ответственность в потреблении и производстве;
- Устойчивость городов и поселений;
- Сокращение неравенства;
- Промышленность, инновации и инфраструктура;
- Достойная занятость и экономическое развитие;
- Доступная и экологичная энергия;

- Вода и санитария;
- Равноправие полов;
- Качество образования;
- Здоровье и благосостояние;
- Искоренение голода;
- Искоренение бедности

Большая часть из этих целей имеет отношение к правам человека.

На данный момент ООН реализует 38 ключевых мероприятий через упомянутые выше цели[6]. Из данных мероприятий к правам человека относятся следующие:

- Содействие расширению экономических прав и возможностей афганских женщин через образование и профессиональную подготовку в Казахстане и Узбекистане;
- Содействие улучшению правоприменительной и судебной практики по борьбе с коррупцией и содействие формированию честности среди молодежи в Казахстане. Данное мероприятие также можно отнести к реализации защиты прав человека, поскольку экономические и иные права и свободы человека возможно осуществлять в государственной системе, где коррупция уменьшена до минимума;
- Оказание поддержки Казахстану в осуществлении Концепции семейной и гендерной политики с точки зрения гендерного равенства и расширения прав и возможностей всех женщин и девочек в Казахстане и преодолении последствий кризиса, связанного с пандемией COVID-19 в 2020-2022 годах;
- Повышение уровня защиты прав человека в сфере окружающей среды и борьбы с изменением климата в Центральной Азии, в том числе через содействие реализации Парижского соглашения и Целей устойчивого развития ООН;
- Поддержка участия гражданского общества в защиту и продвижение прав человека, в том числе через образование, диалог и сетевое взаимодействие;
- Содействие защите прав человека в ситуациях конфликта, насилия и нестабильности, в том числе через мониторинг, документирование, докладывание и реагирование на нарушения, а также через поддержку процессов мирного урегулирования и постконфликтного восстановления;

В 2021-2022 годах ООН выделила 50,5 миллионов долларов США на финансирование целей в Казахстане. Процентная доля финансирования по целям указана на Рисунке 1:

Рис.1. Процентная доля финансирования по целям устойчивого развития [7]

Партнерами по финансированию целей устойчивого развития ООН в Казахстане является множество организаций. Объем их финансирования в 2022 году указан в таблице 1:

Партнер по финансированию	Финансирование, млн USD
Правительство Казахстана	7,4
Глобальный экологический фонд (GEF)	4,9
Программа развития ООН	3,2
Европейский Союз	5,1
Азиатский банк развития	0,999
Республика Корея	0,573
Правительство Японии	0,78
Правительство США	2,2
ЮНИСЕФ	1,2
Федерация за всеобщий мир	1,7
ЮНЕСКО	0,5542
Объединённая программа ООН по ВИЧ/СПИД	0,5619
Адаптационный фонд	0,954
Продовольственная и сельскохозяйственная организация ООН	0,622
Европейская экономическая комиссия ООН	0,789
Международная организация по миграции	0,4285
Программа ООН по населённым пунктам	0,6611
ВОЗ	0,9616

Таблица 1. Объем финансирования целей ООН по устойчивому развитию в Казахстане

Мероприятия, проводимые в Казахстане в соответствии с целями устойчивого развития в стране, отражают деятельность ООН в сфере защиты прав человека. Они включают в себя экономические права и свободы, борьбу с гендерным неравенством, право на труд. Мероприятия, перечисленные выше, поддерживают органы власти Республики Казахстан, общественные организации страны, международные правозащитные организации.

В статье отмечается, что ООН ставит целью развитие сферы защиты прав и свобод человека в стране и добивается определенных результатов через укрепление международного сотрудничества, организацию финансирования, проведение исследований по нарушениям прав человека, а также через мониторинг и анализ ситуаций.

Механизмы Организации Объединенных Наций позволяют международному сотрудничеству отслеживать ситуацию в сфере защиты прав человека в любой точке мира, позволяют решать вопросы, с которыми страны-участники сталкиваются: экономические и политические кризисы, конфликты, нехватка ресурсов и другие. Такие сложности решаются благодаря сотрудничеству стран-участниц в том числе и через призму защиты прав и свобод человека. Такие механизмы способны работать только при международном сотрудничестве, взаимное финансирование программ, привлечение гражданского общества к проблемам защиты прав человека в отдельно взятой стране.

В заключение стоит отметить, что ООН реализует свои полномочия в сфере защиты прав человека через свои функции, такие как:

- Разработка международных стандартов, нормативно-правовых актов, программ финансирования
- Проведение анализа и мониторинга ситуации в сфере защиты прав человека, а также разработка механизмов устранения нарушений
- Укрепление международного сотрудничества через свои институты, такие как Совет по правам человека, Комитеты по правам человека
- Стремление к признанию прав и свобод человека по всему миру.

Вышеперечисленные функции являются неотъемлемой частью политики ООН, к которой прибегают все страны-участницы, разрабатывающие свои нормативно-правовые акты в данной сфере. Внутренняя политика любой страны, входящей в состав ООН, включает в себя вопросы защиты прав человека. Для осуществления такой политики создается правовая база как на уровне муниципалитетов, так и на уровне государства. С помощью локальных, местных законов могут решаться вопросы защиты трудовых, экономических прав, поддержки слабозащищенных слоев общества и меньшинств. На уровне государства же определяется единая политика страны и выстраивается иерархия законов и подзаконных актов, начиная с конституции и заканчивая указами должностных лиц.

Внутренняя политика отдельно взятой страны в сфере защиты прав человека является глубокой темой для отдельного исследования, ведь даже несмотря на единые стандарты ООН и международные законы, политика отдельно взятой страны-участницы может разделяться. Каждое государство имеет свои проблемы в этой сфере и цели ее развития могут отличаться в зависимости от политических, экономических, культурных, социальных, демографических, религиозных и других факторов.

Список использованной литературы:

1. "Верховный комиссар ООН по правам человека" Режим доступа: <https://www.un.org/ru/sections/issues-depth/human-rights/index.html>
2. Региональное отделение УВКПЧ для Центральной Азии.[Электронный ресурс]. Режим доступа:<https://www.ohchr.org/ru/countries/asia-pacific-region/ohchr-central-asia-regional-office>

3. "Совет по правам человека ООН: руководство." [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://www.ohchr.org/ru/hrbodies/hrc/pages/hrcindex.aspx>.

4. Универсальный периодический обзор (четвертый цикл): Информация и руководящие принципы для письменных докладов соответствующих заинтересованных сторон. Режим доступа: <https://web.dev.ohchr.un-icc.cloud/ru/hr-bodies/upr/upr-home>

5. Официальный сайт. главы дипмиссий и агентств ООН провели классные часы, посвященные борьбе с насилием, в школах и ВУЗах Казахстана. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://kazakhstan.un.org>

6. Официальное представительство ООН в Казахстане. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://kazakhstan.un.org/ru/sdgs>

7. Официальное представительство ООН в Казахстане. Цели устойчивого развития. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://kazakhstan.un.org/ru/sdgs>

УДК 34.096

***Мамыраим Ү.¹, Татарина Л.Ф.²**

¹ К. Сағадиев атындағы Халықаралық бизнес университетінің 2 курс магистранты,

² К. Сағадиев атындағы Халықаралық бизнес университеті,

Алматы қ., Қазақстан Республикасы

*e-mail: ulan.mamyraim@gmail.com

ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ АҚПАРАТТАНДЫРУ ЖӘНЕ БАЙЛАНЫС САЛАСЫНДАҒЫ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТАРҒА ҚАРСЫ ТҮРУДЫҢ КӨЗІ ЖӘНЕ ТӘСІЛІ РЕТІНДЕ

Андатпа. Мақала ақпараттандыру және байланыс саласындағы, оның ішінде жасанды интеллект қолдану арқылы жасалатын құқық бұзушылықтарға шолу мен талдауға арналған, оны құқыққа қарсы мақсаттарда да, осы құқық бұзушылықтарға қарсы күрес мақсатында да ықтимал пайдалану мысалдары келтірілген. Мақалада жасанды интеллекттің ақпараттандыру және байланыс саласындағы құқық бұзушылықтарға әсері талданады. Авторлар жасанды интеллект заңды тұлғаға ие болмаса да, оны фишинг, қызмет көрсетуден бас тарту шабуылдары, деректерді ұрлау және жалған ақпарат тарату сияқты түрлі қылмыстар жасау құралы ретінде пайдалануға болатындығын атап өтті. Сондай-ақ, автор цифрлық технологиялардың дамуы осы саладағы құқық бұзушылықтардың өсуіне әкелгенін атап өтті. Интернеттегі байланыс мүмкіндіктерін кеңейту интернеттегі заңсыз әрекеттердің өсуіне ықпал етеді, ал Интернеттің анонимділігі адамдарды нақты әлемде жасамайтын қылмыстар жасауға итермелейді. Авторлар құқық бұзушылық жасау үшін AI-ны қолданудың әртүрлі тәсілдерін егжей-тегжейлі сипаттайды. AI неғұрлым күрделі фишингтік URL мекенжайлары мен веб-сайттарды құру, парольдерді таңдау, адамдар туралы үлкен көлемдегі деректерді жинау және талдау, жалған жаңалықтар мақалалары мен әлеуметтік желілерді құру, банктік шоттардан ақша ұрлауды Автоматтандыру және т. б. үшін пайдаланылуы мүмкін. құқық қорғау органдары. Бұл қылмыстардың жаһандық сипаты заң шығарушы органдар арасындағы халықаралық ынтымақтастықты талап етеді.

Кілт сөздер: интернет, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар, ақпараттандыру және байланыс саласындағы құқық бұзушылықтар, нормативтік-құқықтық акт, жасанды интеллект, Машиналық оқыту, терең оқыту, цифрлық деректер.

ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ КАК ИСТОЧНИК И СПОСОБ ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ ПРАВОНАРУШЕНИЯМ В СФЕРЕ ИНФОРМАТИЗАЦИИ И СВЯЗИ

Аннотация. Статья посвящена обзору и анализу правонарушений в сфере информатизации и связи, в том числе совершаемых с применением искусственного интеллекта, приведены примеры его возможного использования как в противоправных целях, так и в целях борьбы с данными правонарушениями. В статье анализируется влияние искусственного интеллекта на правонарушения в сфере информатизации и связи. Авторы отмечают, что, хотя ИИ не обладает правосубъектностью, он может быть использован как инструмент для совершения различных преступлений, таких как фишинг, атаки типа «отказ в обслуживании», кража данных и распространение дезинформации. Также автор отмечает, что развитие цифровых технологий привело к росту правонарушений в этой сфере. Расширение возможностей онлайн-коммуникации способствует росту незаконной деятельности в Интернете, а анонимность, которую обеспечивает Интернет, побуждает людей к совершению преступлений, которые они не совершили бы в реальном мире. Авторы подробно описывают различные способы, с помощью которых ИИ может быть использован для совершения правонарушений. ИИ может использоваться для создания более сложных фишинговых URL-адресов и веб-сайтов, подбора паролей, сбора и анализа больших объемов данных о людях, создания фейковых новостных статей и социальных сетей, автоматизации кражи денег с банковских счетов и т.д. В данной работе отмечено, что правонарушения в сфере информатизации и связи создают новые вызовы для правоохранительных органов. Глобальный характер этих преступлений требует международного сотрудничества между законодательными органами.

Ключевые слова: интернет, информационно-коммуникационные технологии, правонарушения в сфере информатизации и связи, нормативно-правовой акт, искусственный интеллект, машинное обучение, глубокое обучение, цифровые данные.

ARTIFICIAL INTELLIGENCE AS A SOURCE AND METHOD OF COUNTERING OFFENSES IN THE FIELD OF INFORMATIZATION AND COMMUNICATIONS

Abstract. The article is devoted to the review and analysis of offenses in the field of informatization and communications, including those committed with the use of artificial intelligence, and provides examples of its possible use both for illegal purposes and in order to combat these offenses. The article analyzes the impact of artificial intelligence on offenses in the field of informatization and communications. The authors note that although AI does not have legal personality, it can be used as a tool to commit various crimes such as phishing, denial of service attacks, data theft and the spread of disinformation. The author also notes that the development of digital technologies has led to an increase in offenses in this area. The expansion of online communication opportunities contributes to the growth of illegal Internet activity, and the anonymity that the Internet provides encourages people to commit crimes that they would not commit in the real world. The authors describe in detail the various ways in which AI can be used to commit offenses. AI can be used to create more complex phishing URLs and websites, match passwords, collect and analyze large amounts of data about people, create fake news articles and social networks, automate the theft of money from bank accounts, etc. In this paper, it is noted that offenses in the field of informatization and communications create new challenges for law enforcement agencies. The global nature of these crimes requires international cooperation between legislative bodies.

Key words: Internet, information and communication technologies, offenses in the field of informatization and communications, regulatory act, artificial intelligence, machine learning, deep learning, digital data.

Развитие цифровых технологий привело нас к существенному росту правонарушений в сфере информатизации и связи, а простота доступа к интернет-сервисам поставила общество и государство перед новыми и серьезными вызовами. Сегодня люди все больше зависят от компьютерных систем, Интернета и беспроводных сетей (например, Bluetooth и Wi-Fi), о чем свидетельствует все более распространенная зависимость людей от интеллектуальных устройств, например, таких как смартфоны. Другими словами, сегодня люди в большей степени подвержены риску стать жертвами правонарушений в сфере информатизации и связи.

Расширение возможностей онлайн-коммуникации способствовало резкому росту незаконной деятельности в Интернете. Появление цифровых технологий повлияло на поведение отдельных лиц и общественный порядок. Эта цифровизация и предоставление существенных преимуществ расширяют возможности для совершения правонарушений в сфере информатизации и связи. Правонарушения в сфере информатизации и связи – это быстро распространяющиеся цифровые преступления, которые представляют серьезную угрозу национальной безопасности многих стран.

Диссоциативная анонимность и вытекающее из нее несоответствие между офлайн- и онлайн-поведением приводят к росту антиобщественного поведения в Интернете, девиантности, преступности и насилия. По сравнению с традиционными правонарушениями, правонарушения в сфере информатизации и связи обеспечивают большую степень защиты анонимности, поскольку злоумышленник может многими способами скрыть свою личность в Интернете, даже приняв новый виртуальный облик, посредством создания профиля с использованием фотографии и данных других людей, либо сгенерированных искусственным интеллектом. Такое раздвоение личностей в виртуальном мире означает, что правонарушители не испытывают поведенческих запретов в той же степени, как в случае совершения правонарушений в других случаях, отчасти из-за снижения чувства близости к жертве, что приводит к снижению чувства вины и страха возмездия. Правонарушители в сфере информатизации и связи также считают риск быть пойманными правоохранительными органами относительно низким, а любые последующие санкции незначительными. Отсутствие адекватного сдерживания побуждают отдельных лиц к совершению правонарушений в сфере информатизации и связи.

Информационные и коммуникационные технологии произвели революцию в нашем обществе, и искусственный интеллект, в частности, в настоящее время возглавляет такую революцию, играя центральную роль, способную существенно повлиять на ближайшее будущее человечества. Человечество стоит на пороге эры, когда расширение горизонтов применения искусственного интеллекта развязывает новую цифровую революцию.

Система искусственного интеллекта — это программная система, имитирующая на компьютере процесс мышления человека [1].

Небольшая область, в которой искусственный интеллект пока отстает - это то, где человеческий мозг обладает потенциалом многозадачности, абстрактного мышления, приобретенного эволюцией, исследователи сталкиваются с этими проблемами при разработке таких алгоритмов, которые могли бы стимулировать такое поведение машин. Там, где человеческий мозг превосходит в не контекстуальном распознавании образов, машины всегда зависят от контекста и могут работать в основном над конкретными проблемами. Несомненно, искусственный интеллект принес огромную пользу человечеству за последние несколько десятилетий, и он постепенно становится частью цифровых сервисов, которыми люди пользуются в повседневной жизни.

Искусственный интеллект не обладает правосубъектностью, так как на данный момент своего развития он может быть использован лишь как инструмент с помощью которого могут быть совершены правонарушения в сфере информатизации и связи.

К уголовной ответственности, в свою очередь, могут быть привлечены исключительно физические лица, на которых может быть возложена обязанность по выполнению или соблюдению правил [2].

Во всех правонарушениях в сфере информатизации и связи лицо совершающее незаконные действия использует компьютер либо для получения информации, либо для повреждения любых работающих программ. Правонарушения в сфере информатизации и связи могут совершаться лицами или группами, не обладающими достаточными техническими навыками. Равным образом, правонарушения могут совершаться чрезвычайно структурированными глобальными преступными группами, в состав которых входят квалифицированные разработчики и другие эксперты.

На данный момент искусственный интеллект эффективно используется правонарушителями для фишинга и доказал свою успешность. Одним из наиболее распространенных методов ведения фишинговой деятельности является мошенническая рассылка по электронной почте с использованием профилирования. Концепция профилирования широко изучается в бизнес-индустрии. Он основан на предыдущей истории покупок клиента, которая может оказаться полезной для злоумышленника. Этот вид программы искусственного интеллекта был назван чат-ботом.

Но перед этим стоит выделить наиболее распространённые виды правонарушении в сфере информатизации и связи:

1) Вредоносное программное обеспечение (ПО), включает в себя вредоносный код или вредоносное программное обеспечение и, по сути, представляет собой программу, которая тайно внедряется в систему с целью нарушения работы данных, в результате чего данные теряют свою целостность, конфиденциальность или доступность. Вредоносное ПО рассматривается как основная внешняя угроза для систем, поскольку оно может отрицательно повлиять на их работу вызвав масштабный ущерб и сбои в работе, и для устранения этой проблемы потребуются значительные усилия, а также самое важное время.

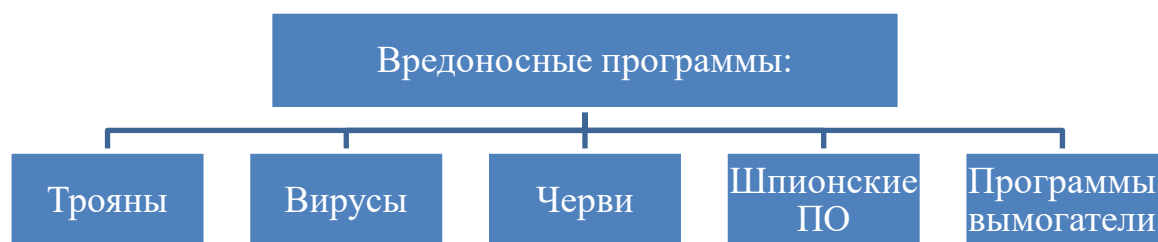

Схема – 1. Основные виды вредоносных программ.

Вредоносные программы бывают различных форм, включая трояны, вирусы, червей, шпионское ПО и программы-вымогатели (Схема - 1).

Трояны - этот тип вредоносного ПО также известен как троянский конь и включает в себя, казалось бы, легальный и безопасный файл, программу или фрагмент кода (но на самом деле это вредоносное ПО). Как правило, трояны поставляются в комплекте с аутентичным программным обеспечением и предназначены для слежки или кражи данных у жертв. Трояны выдают себя за подлинные файлы, и, таким образом, жертвы могут быть введены в заблуждение, чтобы щелкнуть, открыть или установить эти трояны (сами того не

подозревая). После установки многие трояны загружают другие вредоносные программы, чтобы шпионить за жертвой или причинять другой вред.

Вирусы могут подключаться к исполняемому коду или связываться с файлом, меняя его содержание, создавая вирусный файл с похожим именем, но с расширением. Этот файл также является приманкой, которая переносит вирус.

Черви. К ним относятся автономные программы распространяясь по сетям и компьютерам. Часто устанавливаемые с помощью вложений в электронную почту, черви рассылают свои копии всем контактам в списке адресов электронной почты зараженного компьютера. Обычно злоумышленники используют червей для перегрузки почтового сервера и проведения атаки типа «отказ в обслуживании».

Шпионское ПО - этот тип вредоносного ПО представляет собой программу, которую злоумышленники используют для сбора информации, касающейся пользователей, их систем или процедур просмотра веб-страниц, и отправки данных удаленному пользователю. Полученная информация может быть использована злоумышленником для шантажа пользователя. Кроме того, злоумышленник может загрузить и установить другие вредоносные программы из Интернета.

Программы-вымогатели - это очень распространенный метод атаки, позволяющий заблокировать или ограничить доступ пользователей к их системе. Он также может предписывать пользователям заплатить определенную сумму выкупа, используя методы онлайн-платежей, которые обычно предполагают использование виртуальных валют, таких как биткойны, прежде чем они смогут повторно получить доступ к своей системе или данным. Программа-вымогатель проникает в компьютерные сети; используя шифрование с помощью открытого ключа, программа-вымогатель шифрует файлы, и этот ключ шифрования остается на сервере правонарушителя в сфере информатизации и связи. Шифрование используется правонарушителями в сфере информатизации и связи для защиты данных, и владелец данных должен заплатить определенную сумму выкупа, чтобы получить секретный ключ.

2) Фишинг - это деятельность по передаче ложных сообщений с помощью, казалось бы, надежных электронных писем. Часто можно увидеть, что эти электронные письма демонстрируют легитимность, но на самом деле они ссылают получателя на вредоносный скрипт или файл. С помощью этого скрипта или файла злоумышленники могли получить доступ к устройству жертвы и получить контроль над ним. Следовательно, злоумышленник также мог вставлять вредоносные скрипты/файлы и извлекать конфиденциальные данные, такие как информация о пользователе, финансовые данные и т.д. На данный момент фишинг чаще всего используется для кражи конфиденциальных данных, таких как регистрационные данные жертвы и данные кредитной карты.

Злоумышленники используют методы «социальной инженерии», тщательно планируют атаку, исходя из особенностей конкретной жертвы. При этом мошенниками создано множество способов обмануть доверчивых пользователей интернет-ресурсов: фишинг, распространение вирусов, вымогательство и шантаж. Популярен такой метод, как создание вымышленной личности, с помощью которой злоумышленник выясняет персональные данные банковских карт жертвы, предлагает приобрести билеты в кино или театр на фишинговом сайте [3].

3) Отказ в обслуживании (DoS) и распределенный отказ в обслуживании (DDoS): DOS-атаки включают переполнение систем, серверов и/или сетей трафиком с целью перегрузки ресурсов и полосы пропускания, что приводит к отказу системы в удовлетворении действительных запросов. DoS-атаки могут выполняться одновременно различными компьютерами в одно и то же время, и это называется распределенной атакой типа «Отказ в обслуживании» (DDoS). Борьба с DDoS-атаками может быть очень сложной задачей, поскольку злоумышленники могут исходить с разных IP-адресов по всему миру, что очень затрудняет сетевым администраторам определение источника атаки.

4) Разбрасывание паролей - атаки методом грубой силы обычно включают атаки на одну учетную запись, при этом злоумышленник проверяет различные пароли в попытке получить доступ к учетной записи. Однако, как правило, современные протоколы защиты особенно в самых популярных социальных сетях способны идентифицировать такую активность и блокируют учетную запись после нескольких неудачных попыток входа в систему в течение короткого периода времени. Из-за того, что многие пользователи не придерживаются наилучших методов использования паролей, атаки методом разбрасывания паролей часто оказываются успешными.

Самый популярный пароль в 2022 был password, на втором месте 12345. Простые пароли – одна из ключевых проблем обеспечения информационной безопасности организаций. Пользователи не соблюдают базовые требования к безопасности паролей и правила их хранения из-за того, что недостаточно хорошо понимают необходимость соблюдения требований к защите своих аккаунтов. Многие люди используют в качестве паролей личные данные: имена детей или родственников, дни рождения, клички животных и другое [4].

Следовательно, злоумышленники, нацеленные на достаточно большое количество имен пользователей и использующие достаточно большой набор общих паролей, скорее всего, преуспеют в получении доступа к некоторым учетным записям.

Искусственный интеллект на данный момент используется именно для упрощения противоправных действий в части распространения.

Искусственный интеллект могут например использовать для следующих целей:

1) для синтезирования новых фишинговых URL-адресов, изучая шаблоны наиболее успешных фишинговых URL-адресов в прошлом. Цель состоит в разработке более сложных фишинговых URL-адресов, позволяющих избежать обнаружения с помощью искусственного интеллекта и повысить эффективность попыток фишинга. В прошлом злоумышленники использовали случайно сгенерированные сегменты для создания фишинговых URL-адресов;

а также для создания более реалистичных фишинговых писем и веб-сайтов, которые могут обмануть людей и заставить их раскрыть свои личные данные.

2) для подбора паролей с помощью искусственного интеллекта;

3) для сбора и анализа больших объемов данных о людях без их ведома или согласия;

4) для создания фейковых новостных статей и социальных сетей, которые могут быть использованы для распространения дезинформации;

5) для автоматизации кражи денег с банковских счетов, кредитных карт и других финансовых инструментов;

6) для создания реалистичных видео- и аудиозаписей, которые могут быть использованы для обмана людей;

7) для создания более сложных вредоносных программ, которые могут быть более трудно обнаружить и удалить, так как некоторые модели искусственного интеллекта могут создавать компьютерный код.

Правонарушения в сфере информатизации и связи подчеркивают необходимость разработки новых и расширения области применения имеющихся нормативно-правовых актов, направленных на защиту интересов каждого пользователя сети, общества и государства. А глобальный характер данных правонарушений в сфере информатизации и связи выявляет новые проблемы, связанные с юрисдикцией, суверенитетом и транснациональным расследованием, что требует международного сотрудничества между законодательными органами.

Стоит отметить, что модели искусственного интеллекта и машинного обучения, включая глубокое обучение, интегрируются в автоматизированные процессы принятия решений, которые извлекают уроки из конкретных данных и шаблонов, сокращая вмешательство человека.

Глубокое обучение, прогресс в области искусственного интеллекта, выполняет сложные функции, такие как распознавание звуков, анализ черт лица и распознавание образов в цифровых данных.

Как машинное, так и глубокое обучение - это основанные на компьютере подходы к обучению навыкам и концепциям, отличающиеся сложностью и производительностью. Машинное обучение предполагает автоматизацию создания аналитической модели, в то время как глубокое обучение обучает компьютеры независимо распознавать закономерности на различных уровнях обработки.

В связи с тем, что преступность растет пропорционально развитию общества, совершенствуясь, перенимая новейшие технологии, важно, чтобы и в правоохранительную систему внедрялись новейшие разработки, позволяющие не только раскрывать преступления, но и предотвращать их. В настоящее время многие развитые страны идут по пути модернизации предупреждения преступности, поставив цифровые технологии и искусственный интеллект на службу криминологии [5].

Органы следствия могут использовать машинное обучение в цифровых расследованиях для ускорения поиска и анализа цифровых доказательств, предоставляя надежные доказательства, приемлемые для судопроизводства.

Эти модели выявляют сложные структуры цифровых данных и помогают исследователям анализировать взаимосвязи данных. В цифровых исследованиях, требующих точных и сложных результатов, модели глубокого обучения анализируют особенности различных типов данных, таких как изображения, звуки, тексты, видео, аудиофайлы и онлайн-взаимодействия. Этот анализ основан на синтетических нейронных сетях и сложных алгоритмах.

Эти модели потенциально могут ускорить процесс анализа цифровых данных, улик, инцидентов и подозрительного поведения при различных преступлениях, помогая следователям прогнозировать будущие события, выявлять правонарушителей, определять источники коммуникации, проверять средства массовой информации и манипулировать ими, а также выявлять правонарушения в сфере информатизации и связи, такие как мошенничество, кража данных, несанкционированный доступ к персональной информации, терроризм и прочие.

Список использованной литературы:

1) З. И. Хисамова, И. Р. Бегишев. Уголовная ответственность и искусственный интеллект: теоретические и прикладные аспекты // Всероссийский криминологический журнал. 2019 год. Т.13, № 4. С. 568.

2) Суходолов А.П., Бычкова А.М. Искусственный интеллект в противодействии преступности, ее прогнозировании, предупреждении и эволюции // Всероссийский криминологический журнал. 2018 год. №6. С. 754.

3) Гончарова М.Н., Перевалов А.М. Геймбихнер В.Р. Интернет-мошенничество как угроза экономической безопасности // Умная цифровая экономика. 2022 год. №2. С. 118.

4) Зуфарова А.С., Бузыкова Ю.С., Плоткина А.В., Коваленко М.В. Реализация педагогического потенциала внедрения основ криптографии в школьном курсе информатики // Современное педагогическое образование. 2023 год. №6. С. 87.

5) Алпеева О.И., Бушуева А.В. Применение цифровых технологий и искусственного разума при предупреждении преступности // Вестник Пензенского государственного университета. 2021 год. №3 (35). С. 61.

УДК 347.65

Махметов Д. Б.

Қонаев Университетінің 2 курс магистранты,
Алматы қ., Қазақстан Республикасы
e-mail: as_asel.084@mail.ru

ЗАҢДЫ МҰРАГЕРДІҢ МҰРАДАҒЫ МІНДЕТТІ ҮЛЕСТІ АЛУ НЕГІЗДЕРІ

Аңдатпа. Қазіргі таңда мұрагерлік мәселелеріне заң ғылымы, тәжірибелі заңгерлер мен қарапайым азаматтар көп көңіл бөледі. Бұл, әсіресе мүліктік қатынастардың дамуы, соның ішінде азаматтың қайтыс болуына байланысты оған тиесілі болған мүліктердің мұра қалдырушының мұрагерлеріне ауысуымен байланысты.

Бірінші кезекте — мұра қалдырушының балалары, соның ішінде ол қайтыс болғаннан кейін тірі туған балалары, сондай-ақ мұра қалдырушының жұбайы (зайыбы) мен ата-анасы тең үлеспен алады.

Екінші кезекте - егер бірінші кезектегі мұрагерлер болмаса, мұрагер болу құқығын мұра қалдырушының бір әке, бір шешеден туған және әкесі немесе шешесі бөлек аға-інілер мен апа-қарындастары (сіңлілері), сондай-ақ оның әкесі жағынан да, апасы жағынан да атасы мен әжесі - тең үлеспен алады.

Үшінші кезекте — егер бірінші және екінші кезектегі мұрагерлер болмаса, мұрагер болу құқығын мұра қалдырушының әкесімен бірге туған ағалары мен апалары тең үлеспен алады.

Төртінші кезектегі — егер бұған дейінгі кезектегі мұрагерлер болмаса, мұрагерлер ретінде үшінші туыстық дәрежесіндегі туыстар — мұра қалдырушының арғы аталары мен әпкелері мұрагер болады және т.б

Егер заң бойынша мұрагер мұра ашылғанға дейін қайтыс болса, ашылатын мұрадағы оның үлесі ұсыну құқығы бойынша оның ұрпақтарынан ауысады. Қайтыс болған мұрагердің үлесі заң бойынша мұрагер ұсынған туыстығы бірдей дәрежедегі ұрпақтар арасында тең бөлінеді.

Осыған орай бұл мақалада ҚР-ның АҚ-нің 59 тарауы заңды мұрагерлік деген тарауының заң бойынша азаматтардың меншігін мұраға алудың жалпы сұрақтарына талдау жасалған.

Кілт сөздер: мұра, мұрагер, заң, міндетті үлес, мүлік, сот

**ОСНОВАНИЯ ПОЛУЧЕНИЯ НАСЛЕДНИКОМ ПО ЗАКОНУ
ОБЯЗАТЕЛЬНОЙ ДОЛИ В НАСЛЕДСТВЕ**

Аннотация. В наше время опытными юристами и простыми гражданами, так же в юридической науке уделяются большое внимание вопросам наследства. Особенно это касается развития имущественных отношений, в том числе передачи имущества, принадлежащего гражданину, наследникам завещателя.

В первую очередь в равных долях получают дети наследодателя, в том числе дети, родившиеся живыми после его смерти, а также супруг и родители наследодателя .

Во вторую очередь - при отсутствии наследников первой очереди - братья и сестры (сестры) умершего, рожденные от одних отца и матери, а также его бабушки и дедушки по отцовской и материнской линии - получают в равных долях.

В-третьих , если нет наследников первой и второй очереди, право наследования приобретают братья и сестры, рожденные вместе с отцом наследодателя, в равных долях.

В четвертой очереди — если по предыдущей линии наследников нет, так как наследниками являются родственники третьей степени кровного родства — прадеды и сестры завещателя и так далее.

Если наследник по закону умирает до открытия наследства, его доля в открываемом наследстве переходит к его потомкам по праву дарения. Доля умершего наследника делится поровну между потомками одной и той же степени родства, предложенной наследником.

Исходя из этого в данной статье анализируется глава 59 Гражданского кодекса Республики Казахстан, посвященная общим вопросам наследования имущества граждан по закону.

Ключевые слова: наследство, наследник, закон, обязательная доля, имущество, суд

GROUNDS FOR RECEIVING BY AN HEIR AN OBLIGATORY SHARE IN THE INHERITANCE

Abstract. Nowadays, experienced lawyers and ordinary citizens, as well as in legal science, pay great attention to inheritance issues. This is especially true for the development of property relations, including the transfer of property belonging to a citizen to the heirs of the testator.

First of all, the children of the testator, including children born alive after his death, as well as the spouse and parents of the testator, receive equal shares.

In the second place - in the absence of heirs in the first place - the brothers and sisters (sisters) of the deceased, born from the same father and mother, as well as his paternal and maternal grandparents - will receive in equal shares.

Thirdly, if there are no heirs of the first and second stages, the right of inheritance is acquired by brothers and sisters born together with the testator's father in equal shares.

In the fourth line - if there are no heirs on the previous line, since the heirs are relatives of the third degree of consanguinity - the testator's great-grandfathers and sisters, and so on.

If a legal heir dies before the opening of the inheritance, his share in the opened inheritance passes to his descendants by right of gift. The share of the deceased heir is divided equally among the descendants of the same degree of relationship proposed by the heir.

Based on this, this article analyzes Chapter 59 of the Civil Code of the Republic of Kazakhstan, which is devoted to general issues of inheriting property of citizens according to the law.

Key words: inheritance, heir, law, obligatory share, property, court

Заңды мұрагерлер қатарына кіретін тұлғалардың мұрагерлікке құқығы және олардың нақты жеке қасиетке ие адам (қасиет сөзі – мұра қалдырушының жақын туысы не еңбекке жарамсыз, мұра қалдырушының асырауында болған адам және мұра қалдырушымен бірге нақты мерзімге дейін бірге тұрған адам), ал оның объектісі заң бойынша мұрагерлік кезінде олардың әрқайсысына тиесілі болатын үлестің кемінде жартысына ие болып табылады бұл өсиеттің мазмұнына байланыссыз жүзеге асады; [1, 366 б].

Диденко айтуынша мұрадағы міндетті үлеске құқық мұраға мұқтаж адамдардың мүліктік мүддесін қорғау кепілділігі, ол өсиеттің мазмұнына қарамайтын нақты мұрагерлер категорияларына ауысады [2, 32 б.]. Міндетті үлеске құқығы бар адамдар:

- 1) мұра қалдырушының кәмелет жасқа толмаған балалары;
- 2) мұра қалдырушының еңбекке жарамсыз балалары;
- 3) мұра қалдырушының еңбекке жарамсыз жұбайы мен ата-аналары;

4) мұра қалдырушының кемінде бір жыл өзімен бірге тұрған еңбекке жарамсыз асырауындағы адамдар.

Жоғарыда айтып өткеніміздей, мұрадағы міндетті үлеске құқығы ҚР-ның АҚ-нің 1069 бабына сәйкес, мұра қалдырушының кәмелетке толмаған немесе еңбекке жарамсыз балалары, сондай-ақ оның еңбекке жарамсыз жұбайы мен ата-анасы, өсиеттің мазмұнына қарамастан, заң бойынша мұрагерлік кезінде олардың әрқайсысына тиесілі болатын үлестің (міндетті үлес) кемінде жартысын мұраға алады [3].

Мұндай үлеске құқығы бар мұрагер өсиет бойынша және заңды мұрагерлік бойынша мұрадан алатынның барлығы, оның ішінде әдеттегі үй жабдықтар мен үй-іші тұрмысына ұсталатын заттардан тұратын мүліктің құны және мұндай мұрагердің пайдасына белгіленген өсиеттік бас тартудың құны міндетті үлеске есептеледі.

Мұрадағы міндетті үлеске құқығы бар мұрагер үшін өсиетте белгіленген кез-келген шектеулер мен жүктеулер өзіне ауысатын мұраның міндетті үлесінен асатын бөлігіне қатысты жарамды болады.

ҚР-ның АҚ-нің 1067 бабында ұсыну құқығы бойынша мұрагерлікті жүзеге асыру ережесі көзделген. Егер заң бойынша мұрагер мұра ашылғанға дейін қайтыс болса, ашылатын мұрадағы оның үлесі ұсыну құқығы бойынша оның ұрпақтарынан ауысады. Қайтыс болған мұрагердің үлесі заң бойынша мұрагер ұсынған туыстығы бірдей дәрежедегі ұрпақтар арасында тең бөлінеді.

Ресейдің тәжірибиесінде де осы сияқты заң бойынша мұрагерлік тікелей өзінен тарайтын туыстық бойынша мұрагерлік жағдайында ұсыну құқығы туыстық дәрежеде шектелмей қолданылады, ал көлденең туыстық бойынша мұрагерлік жағдайында ұсыну құқығын тиісінше оның туған ағайындарын, апа - сіңлілерін (қарындастарын), ұсына отырып мұра қалдырушының жиендеріне оның туған немере ағасын немесе апасын ұсына отырып, немере аға-інілері мен апа-сіңлілері (қарындастары алады) деп Булаевский өз еңбегінде көрсеткен [4, 40б.].

Осы ереженің мәтінінде бір қатар сәйкессіздік пен қателіктерге жол берілгені байқалады. Біріншіден, баптың атауы ереженің мазмұнына сәйкес келмейтіні көрініп тұрғаны білінеді. Мысалы, мұра қалдырушының өзінен бұрын қайтыс болған баласынан қалған немере мұрагерлікке шақырылғанда, ол немереге ешқандай «ұсыну құқығы» берілмейді. Оған тиесілі мұрадағы үлестің иесі әкесі болар еді, бірақ ол мұра ашылғанға дейін қайтыс болғандықтан мұра қалдырушының немересі әкесінің өкілі іспетті мұраға шақырылады. Сондықтан ҚР-ның АҚ-нің 1067 бабын «Өкілділік құқығы бойынша мұрагерлік» деп атаған жөн болар еді.

ҚР-ның АҚ-нің 1067 бабының 2 тармағындағы «Мұра ашылғанға дейін немесе мұра қалдырушымен бір мезгілде қайтыс болған және осы Кодекстің 1045-бабына сәйкес мұра алу құқығын иелене алмайтын мұрагердің ұрпақтары ұсыну құқығы бойынша мұрагер болмайды» [3] делінген ереже қате. Ұсыну (өкілділік) құқығы бойынша мұрагерліктің негізгі мәні мен мақсаты заңды мұрагердің мұра қалдырушыдан бұрын қайтыс болған жағдайда оның үлесін ұрпақтарына өткізу азаматтық заңда орын тапқан әділеттілік қағидасының көрінісі. Мысалы, ағайынды екі адамның біреуі қайтыс болып артында баласы қалады. Енді екінші туғаны (бауыры) қайтыс болғанда, алғашқысынан қалған баласы әкесіне тиесілі мұра үлесін алуына құқылы болады. Аталмыш ереженің мәнін заң шығарушы басқаша белгілеген тәрізді. Мұнда «лайықсыз мұрагерге» қатысты шектеу қойылған болуы керек. Сондықтан ҚР-ның АҚ-нің 1067 бабындағы ережелердің мәтінін өзгертіп мына ережелерді енгізген орынды болар еді:

1. Мұра ашылғанға дейін қайтыс болған заңды мұрагердің үлесі осы Кодекстің 1061-бабының 2-тармағында, 1062-бабының 2-тармағында және 1063-бабының 2-тармағында көзделген жағдайларда өкілділік құқығы бойынша оның тиісті ұрпақтарына өтеді және олардың арасында тең бөлінеді.

2. Мұра ашылғанға дейін қайтыс болған лайықсыз осы Кодекстің 1045-бабына сәйкес мұра алу құқығын иелене алмайтын мұрагердің ұрпақтары өкілділік құқығы бойынша мұрагер болмайды.

Мұра қалдырушының кәмелет жасқа толмаған балалары барлық жағдайда мұраның міндетті үлесіне ие, яғни ол оқып жүргені немесе жұмыс істеп жүргеніне байланысты емес, сонымен қатар неке жасына жеткен жағдайда да міндетті үлеске ие бола алады. Мысалы, мұра қалдырушы өзінің пәтерін 2 тең үлесте ағасы мен әпкесіне өсиет етті. Пәтер жекешелендіру шартымен алынған. Оның мұрагерлік ететін бұдан басқа мүлкі жоқ. Мұраны ашу кезінде мұра қалдырушының елу сегіз жастағы әйелі мен кәмелет жастағы еңбекке жарамсыз баласы қалған. Бұл жағдайда міндетті үлес мұра қалдырушының баласы мен әйелінің пайдасына беріледі, өйткені ҚР-ның АҚ-нің баптарына сәйкес, бұл мұрагер 1 кезектегі болып табылады, ал мұра қалдырушының ағасы мен әпкесі 2 кезектегі мұрагерлер болып табылғандықтан, олар 1 кезектегі мұрагерлермен мұрагерлік құқықтық қатынаста болмайды.

Әйелінің міндетті үлесі үлестен саналады, әйелі мен баласы заңды мұрагерлері болғандықтан тең үлесте мұралық етеді.

Сонымен, әйелі $2/3$ үлестің $1/2$ алады, яғни $2/6$ немесе $1/3$ үлесіне ие бола алады. Мұралық мүліктің $1/2$ үлесіне өсиет бойынша мұрагерлік құқық туралы куәлік береді.

Мұрагердің мұрадағы міндетті үлесіне құқығы, мұраның ашылған күнінен бастап есептелетінін соттар ескеруі керек.

Мұра қалдырушыға ҚР-ның АҚ-нің 1069 бабымен өсиет ету еркіне мынадай тежеу көрсетілген: кәмелетке толмаған немесе еңбекке қабілетсіз балалары, оның ішінде асырап алған балалары, еңбекке қабілетсіз ері-зайыбы, ата-аналары (бала асырап алушылары) өсиеттің мазмұны қандай болса да, олардың әрқайсысы заң бойынша мұрагер болғанда өзіне тиісті мұраның кемінде жарты мөлшеріне ие болады (міндетті үлес).

Мұндай жағдайды заң мұрагердің міндетті үлеске құқығын оның мұра қалдырушымен бірге тұрғанымен және жалпы шаруашылықты бірге жүргізгенімен байланыстырмайды [3].

Егер міндетті үлеске құқығы бар мұрагер, мұра мүлікті заңда белгіленген тәртіппен қабылдап алмаса, онда мүлік өсиет қалдырған мұрагерге өтеді. Міндетті үлеске құқық мұрагердің жеке өзімен ғана байланысты, сондықтан мұндай мұрагер тиісті мұрасын алуға үлгірмей қайтыс болса, оның міндетті үлес алу құқығы трансмиссия ретінде оның мұрагерлеріне ауыспайды.

Міндетті үлес алатын мұрагердің құқығы бұзылған жағдайда, өсиетпен қалдырылған мұраның тек міндетті үлес бөлігі ғана заңсыз деп танылады. Мұрадағы міндетті үлеске құқығы бар мұрагер үшін белгіленген кез келген шектеулер мен ауыртпалықтар тек мұраның міндетті үлестен асатын оған көшетін бөлігіне қатысты жарамды болады. Міндетті үлестің мөлшерін анықтағанда соттар мұра болып қалған мүліктердің құнын, оған үй жиһаздары мен бұйымдарын қосқанда, өсиет болмаған кезде заң бойынша, мұрагерлікке шақырылатын барлық мұрагерлерді есептеу керек.

Заң лайықсыз мұрагерлерді мұрадан айырудың тағы бір негізін қарастырады. ҚР-ның АҚ-нің 1045 бабының 6 тармағына сәйкес, ҚР-ның АҚ-нің 1045 баптың ережелері барлық мұрагерлерге, соның ішінде міндетті үлеске құқығы бар мұрагерлерге де қолданылады, деп көрсетеді. Бұл ережеде міндетті үлестің ерекше субъективтік сипатта екенін көрсетеді, яғни тұлғаның нақты жасқа жеткеніне және мүгедектеріне байланысты пайда болады. ҚР-ның АҚ-нің 1045 бабының 4 тармағына сәйкес, лайықсыз мұрагерлерді мұрагерліктен шеттетуге негіз болатын мән-жайларды сот белгілейді, деп көрсеткен. Яғни, егер мұрагерді лайықсыз деп танылған соттың шешімі болмаған жағдайда мұрагер міндетті үлеске ие бола алады деген сөз [3].

Осыған байланысты көптеген мәселелер туындауы мүмкін. Атап айтсақ, тұлғаның іс-әрекеті лайықсыз тұлғаға тән болса, дегенмен оның мүгедектігіне не болмаса кәмелет

жасқа толмауына байланысты және т.б., лайықсыз мұрагер деп тануға соттың шешімі болған ретте, ол міндетті үлеске мұрагер ретінде мұра қалдырушының мұрасына ие болуы мүмкін. Осы себептер негізінде, біздің ойымызша, азаматтардың мүддесін қорғау және оны қамтамасыз ету мақсатында мұра қалдырушы өз өсиетінде белгілі бір мұрагерді лайықсыз деп тану үшін нотариалдық тәртіппен жасалған құжатқа міндетті түрде осы туралы растайтын адамдардың қолдарын көрсету керек.

Мұрагердің ҚР-ның АҚ-нің 1069 бабына сәйкес, мұра қалдырушының кәмелетке толмаған немесе еңбекке жарамсыз балалары, сондай-ақ оның еңбекке жарамсыз жұбайы мен ата-анасы, өсиеттің мазмұнына қарамастан, заң бойынша мұрагерлік кезінде олардың әрқайсысына тиесілі болатын үлестің (міндетті үлес) кемінде жартысын мұраға алады.

Заң бойынша басқа мұрагер болмаған кезде ҚР-ның АҚ-нің 1068 2-тармағында көрсетілген мұра қалдырушының асырауындағы еңбекке жарамсыз адамдар сегізінші кезектегі мұрагерлер ретінде өз бетінше мұра алады.

Егер мұрагерлік құқық бойынша өзін мұра қалдырушының асырауындағы адаммын деп есептеген тұлға мұрагерлік мүлікке құқықты сұрайтын болса, онда нотариус кемінде бір жыл уақыт бойы оның қайтыс болғанға дейін мұра қалдырушының асырауында болға не болмағандығын, сондай-ақ оның мұра ашылғанға дейін еңбекке жарамды, не жарамсыз болғандығын анықтайды. Оның асырауындағы адамның жасына байланысты еңбекке жарамсыздығы туралы куәлігі, туу туралы куәлік пен денсаулық жағдайына байланысты еңбекке жарамсыздығы бойынша зейнеткерлік кітапша немесе сараптау комиссиясының медициналық куәландыру анықтамасы бойынша тексеріледі.

Заң бойынша мұрагерлер қатарына қайтыс болған адамның ол қайтыс болғанға дейін кемінде 1 жыл бойы қарауында болған еңбекке қабілетсіз адамдар заң бойынша мұрагерлер қатарына жатады. Басқа мұрагерлер бар болған күнде, қайтыс болған адамның қарауында болған, еңбекке қабілетсіз адамдар мұраға ие болуға жол берілетін кезектегі мұрагерлермен тең үлесте мұраға ие болады, ал егер ондай мұрагерлер жоқ болған немесе мұраны қабылдамаған күнде мұраға дербес ие болады.

Егер ата-аналарының мұрагер болуға тиісті біреуі мұра ашылған уақыт қарсаңында тірі болмаса, онда мұра қалдырушының немерелері мен шөберелері заң бойынша мұрагерлері болып табылады. Бұл мұрагерлер олардың өлген ата-анасының заң бойынша мұрагерлері болып табылады және мұрагерлер олардың өлген ата-аналарының заң бойынша мұраға ие болатын мөлшерде тең және бірдей үлеске ие болады.

ҚР-ның АҚ-нің 1068 бабына сәйкес, қайтыс болған адамның ол қайтыс болғанға дейін кемінде бір жыл бойы қарауында болған, еңбекке қабілетсіз адамдар заң бойынша мұрагерлер қатарына жатады [3].

Бұл ретте соттар елу сегіз жастан асқан әйелдер мен алпыс үш жастан асқан еркектерді, I-ші, II-ші және III-ші топтағы мүгедектерді, оларға қарттығына байланысты зейнетақы немесе мүгедектігіне байланысты жәрдемақы тағайындалғанына, не тағайындалмағанына қарамастан, сондай-ақ он сегіз жасқа толмаған адамдарды, ал он сегіз жастағы және жасы одан асқан оқушыларды күндізгі оқу нысаны бойынша оқу орындарындағы оқуы аяқталғанша, бірақ әрі кеткенде жиырма үш жасқа дейін еңбекке қабілетсіз адамдардың қатарына жатқызуға болатынын назарда ұстаулары қажет. Сонымен қатар, мұра қалдырушы қайтыс болғанға дейін кем дегенде бір жыл оның асырауында болған және онымен бірге тұрған еңбекке қабілетсіз адамдар заң бойынша мұрагерлер қатарына жатқызылады және мұраны иелену кезегі бойынша шақырылатын мұрагерлермен бірге мұрагерлік құқыққа ие болады.

ҚР-ның АҚ-нің баптарында жазылғандай, барлық мұрагерлер көптеген мән-жайларға байланысты тең дәрежеде мұраға ие бола алмайды. Заң шығарушылар міндетті үлес ережелеріне қатысты, яғни өсиет бойынша мұрагердің заңды мұрагерліктің қасында беделін көтере отырып, елеулі өзгерістер енгізді, бұл өзгерістер мұрадағы міндетті үлестердің мөлшерінің кемуінің көрінісі байқалды. Бұған қоса, мұрагерлер кезектерінің

ұлғаюы, еңбекке жарамсыз мұра қалдырушының асырауындағы адамдарға қатысты, олардың жағдайларының тікелей нақтылауы көрініс тапты.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Жанабилов А. Наследование по закону: место в системе наследования, понятие, сущность и основания // Экономика и право Казахстана, 2008. - № 2. - 52- 55 бб.
- 2 Диденко А.Г. Приобретение наследства. / Гражданское законодательство. Статьи. Комментарии. Практика.– Алматы: Юрист, 2006. – Вып. 24. – 30-34 бб.
- 3 Қазақстан Республикасының азаматтық кодексі (ерекше бөлім) Қазақстан Республикасының 1999 жылғы 1 шілдедегі N 409 Кодексі. (2024.25.01. берілген өзгерістер мен толықтырулармен) [Электронды ресурс] https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=51013880
- 4 Булаевский Б.А. – Раздел I. Общие положения о наследовании. С. 5-46 – В кн.: Наследование интеллектуальных прав по российскому законодательству: учебное пособие для магистров / отв. ред. Л.А. Новоселова. – Москва : Проспект, 2017. – 112 с.

УДК 331

Сауытбек Б. Ғ.

Қонаев университетінің магистранты,
Алматы қ., Қазақстан Республикасы
e-mail: bekzhan_sauytbek@bk.ru

ЕҢБЕК ҚАТЫНАСТАРЫНДАҒЫ КЕМСІТУШІЛІКТІҢ МӘНІ, БЕЛГІЛЕРІ ЖӘНЕ ТҮРЛЕРІ

Андатпа. Бұл мақалада еңбек саласындағы кемсітушілік мәселелері қарастырылған. Ата Занда, Еңбек кодексінде және халықаралық еңбек ұйымының Конвенциясында бекітілген еңбек құқығы талданды. Кемсітушілік туралы істер бойынша сот тәжірибесінің болмауы фактісі қаралды, оның себебі сотта кемсітушілікті дәлелдеу мәселесі болып табылады, сондай-ақ соттың жекелеген шешімдерінің құқық қолдану тәжірибесі талданады. Зерттеу барысында кемсітушіліктің жұмысқа қабылдау кезіндегі, кәсіптік даярлықта, жалақыда, мамандық таңдауда, жұмыстан босатылған кездегі түрлері ашылды.

XXI ғасырдағы еңбек кемсітушілігі-адам құқықтарының бұзылуының жағымсыз көрінісі болып табылады. Кемсітушілік құқықтардың тең жүзеге асырылуын жоққа шығаратын немесе кемітетін кез келген айырмашылықты, ерекшелікті немесе артықшылықты білдіреді.

Кемсітушілік тиісті нормативтік актіде айтылған немесе ескертілмеген қандай да бір белгі бойынша азаматтардың белгілі бір санатын шектеу немесе құқығынан айыру; жеке тұлғаларға немесе азаматтардың санаттарына, мәселен қызметкерге не ізденушіге оның кәсіби және іскерлік қасиеттеріне байланысты емес себептер бойынша негізсіз жеңілдіктер, артықшылықтар беру ретінде айқындалатыны осы мақалада магистрант көрсете білген.

Кілт сөздер: Кемсітушілік, кемсітушілікке тыйым салу, жұмыс беруші, халықаралық-құқықтық реттеу, кемсітушілік нысандары, еңбек заңнамасы, жұмыс орны.

ЗНАЧЕНИЕ, ПРИЗНАКИ И ВИДЫ ДИСКРИМИНАЦИИ В ТРУДОВЫХ ОТНОШЕНИЯХ

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы дискриминации в сфере труда. Проанализированы права человека в трудовых законодательствах, закрепленные в Конституции, Трудовом кодексе и Конвенции Международной организации труда. Рассмотрен факт отсутствия судебного опыта по делам о дискриминации, причиной которого является проблема доказывания дискриминации в суде. В ходе исследования были выявлены виды дискриминации при приеме на работу, профессиональной подготовке, оплате труда, выборе профессии, увольнении.

Трудовая дискриминация в XXI веке является негативным проявлением нарушений прав человека. Дискриминация означает любое различие, которое отрицает или умаляет равное осуществление прав.

В данной статье магистрант раскрыл вопросы трудовой дискриминации, именно по отдельным лицам или категориям граждан, например, работнику или кандидату, дискриминация по причинам, не связанным с его профессиональными и деловыми качествами, по категориям граждан у кого есть особые привилегии. Раскрыта тема по ограничению прав определенных категории граждан по любым перечисленным признакам в статье, упомянутым в законодательстве о дискриминации.

Ключевые слова: Дискриминация, запрет дискриминации, работодатель, международно-правовое регулирование, формы дискриминации, трудовое законодательство, рабочее место.

MEANING, SIGNS AND TYPES OF DISCRIMINATION IN LABOR RELATIONS

Abstract. This article discusses issues of discrimination in the world of work. Human rights in labor legislation enshrined in the Constitution, the Labor Code and the Convention of the International Labor Organization are analyzed. The fact of the lack of judicial experience in cases of discrimination, the reason for which is the problem of proving discrimination in court, is considered. The study identified types of discrimination in hiring, professional training, remuneration, choice of profession, and dismissal.

Labor discrimination in the 21st century is a negative manifestation of human rights violations. Discrimination means any difference that denies or diminishes the equal enjoyment of rights.

In this article, the master's student revealed the issues of labor discrimination, specifically for individuals or categories of citizens, for example, an employee or a candidate, discrimination for reasons not related to his professional and business qualities, for categories of citizens who have special privileges. The topic of limiting the rights of certain categories of citizens on any of the grounds listed in the article, mentioned in the legislation on discrimination, is disclosed.

Key words: Discrimination, prohibition of discrimination, employer, international legal regulation, forms of discrimination, labor legislation, workplace.

XXI ғасырдағы еңбек кемсітушілігі-адам құқықтарының бұзылуының жағымсыз көрінісі болып табылады. Кемсітушілік құқықтардың тең жүзеге асырылуын жоққа шығаратын немесе кемітетін кез келген айырмашылықты, ерекшелікті немесе артықшылықты білдіреді. Е.А.Бурибаев пен Ж.А.Хамзина атап өткендей, адам еңбегінің кең таралған бұзылыстары көбінесе халықаралық қауымдастықтың назарынан тыс қалады, тіпті олар байқалса да, олар жазасыз қалады [1,6.35]. В Н.Уваров ұсынған анықтаманы талдай отырып, кемсітушілік жұмысшылардың адамдық қадір-қасиетін төмендетеді, олардың санасын бұзады, еңбек шиеленісін тудырады, кейбір топтардың араздығын

тудырады; жұмысшылардың басқаларға деген көзқарасы, сайып келгенде, әлеуметтік әлеммен үйлеспейді, тіпті кейбір жағдайларда халықаралық қақтығыстарға қауіп төндіреді, яғни әлемдегі бейбітшілікке қауіп төндіреді деген қорытынды жасауға болады [2,б.198].

Кемсітушілікті құқықтық категория ретінде талдауға кіріспес бұрын, оның этимологиялық маңыздылығын қарастырамыз. «Кемсітушілік» термині латынның «distinguerе» сөзінен шыққан, ол ажырату, бағалау дегенді білдіреді. Қазіргі зерттеушілердің көбі «Кемсітушілік - адамның еңбек құқықтары мен бостандықтарына нұқсан келтіру немесе азаматтың бірдей белгілері бар субъектілердің белгілі бір тобына қатынасының белгілері бойынша негізсіз артықшылықтар белгілеу» деген тұжырымға келуде [3,б.107].

Кемсітушілік тиісті нормативтік актіде айтылған немесе ескертілмеген қандай да бір белгі бойынша азаматтардың белгілі бір санатын шектеу немесе құқығынан айыру; жеке тұлғаларға немесе азаматтардың санаттарына, мәселен қызметкерге не ізденушіге оның кәсіби және іскерлік қасиеттеріне байланысты емес себептер бойынша негізсіз жеңілдіктер, артықшылықтар беру ретінде айқындалады.

Қазақстанның қолданыстағы заңнамасы еңбек қатынастарында кемсітушіліктің кез келген түріне тыйым салады [4]. Бұл Қазақстан Республикасы Еңбек кодексінің (бұдан әрі - ҚР ЕК) 6-бабында белгіленген және әрбір адамның мәртебесіне қарамастан, өзінің еңбек құқықтарын іске асыру кезінде тең мүмкіндіктері бар екенін білдіреді [5,б.122]. Бұл тыйым декларацияланғанына және әркімнің өзінің еңбек құқықтарын жүзеге асыру үшін тең мүмкіндіктері болуы керек екендігі анықталғанына қарамастан, заңда осы тең құқықтар мен мүмкіндіктерді нақты қамтамасыз ету қажеттілігі туралы ережелер жоқ, сонымен бірге бұл құбылыс туралы толық түсінік бермейді, бұл біздің ойымызша, өте маңызды жіберіп алу.

Сонымен қатар, бұл құбылыс белгілі бір топ мүшелерінің қабылдауы ретінде теріс түсіндіріледі, нәтижесінде кемсітушілік әрекеттері орын алатын алалаушылыққа қарсы болмау; ал тар мағынада-тек кемсітілген топқа қарсы жүзеге асырылатын әрекеттер, ал алалаушылықтың өзі бұл тұжырымдамаға кірмейді.

Егер адам еңбек қатынастарында кемсітушілікке ұшыраса, ол жұмыс берушінің іс-әрекетіне сотқа не жұмыс берушінің орналасқан жері бойынша еңбек жөніндегі мемлекеттік инспекторға тиісті шағым беру жолымен шағымдануға құқылы.

Осыған ұқсас қағиданы ұстана отырып, кемсітушілік дегеніміз-қызметкердің немесе ізденушінің кәсіби және іскерлік қасиеттеріне байланысты емес себептер бойынша оның құқықтарына нұқсан келтіру екенін байқауға болады. Мәселен, заңнамада еңбек құқықтарын іске асыруды төмендегі себептер бойынша шектеуге тыйым салынады:

Н.Ж.Апахаев пен Т.М.Тлеуов нарықтық экономикасы дамыған елдердегі еңбек саласындағы жиі кездесетін кемсітушілік нысандарына зерттеу жүргізді [6,б.192].

Осы зерттеу нәтижесінде автор еңбек саласындағы кемсітушілік түрлерінің келесі нысандарын ұсынды:

Келесі суретте еңбек саласындағы кемсітушілік нысандары бейнеленген.

Еңбек саласындағы кемсітушілік нысандарына тіліне қарай, жынысына қарай, шығу тегіне қарай, мүліктік жағдайына қарай, физикалық сипаттағы кемшіліктері, әлеуметтік немесе лауазымдық жағдайына қарай, дінге деген көзқарас; сенімдеріне қарай кемсіту, бала туу жасындағы немесе жас балалары бар әйелдерді жұмысқа қабылдаудан бас тарту, мүгедектікке немесе ауруға байланысты кемсітушілік, белгілі бір қоғамдық ұйымдарға жататындығы, тұрғылықты жеріне қарай, жас ерекшелігі бойынша кемсіту және нәсілдік, ұлтына қарай кемсітуді жатқызуға болады.

Қызметкерді жұмысқа қабылдаудан бастап оны жұмыстан шығаруға дейінгі еңбек қатынастарының кез келген кезеңінде кемсітуге тыйым салынады.

Еңбек қатынастарындағы кемсітушіліктің көріністері. Көбінесе, еңбек қатынастарындағы кемсітушілік жалдаушының қызметкерді оның біліктілігі мен жұмыс сипатына қатысы жоқ белгілер бойынша таңдауында немесе жеке қызметкерлерге жоғары

жалақы мөлшерін белгілеуде көрінеді. Сонымен қатар, көбінесе азаматтар мансапты дамытуда, әртүрлі себептермен жоғары лауазымдарға ие болуда кемсітушілікке тап болады. Бұл жеке және мемлекеттік ұйымдарда орын алады. ҚР ЕК 25-бабына сәйкес, жұмысқа орналасу кезінде құқықтар мен мүмкіндіктердің теңдігін бұзуға тыйым салынады. Егер заңнамада өзгеше тікелей айқындалмаса, жүктілік, 3 жасқа дейінгі балалардың болуы, кәмелетке толмағандар, мүгедектік жұмысқа орналасу құқығын шектей алмайды. Қызметкерлердің өздеріне еңбек таңдау еркіндігіне кепілдік беріледі. ҚР Еңбек Кодексінің 5-бабына сәйкес, әрбір адам кәсіби қызмет түрін еркін таңдауға, өзінің еңбек ету қабілетіне билік етуге, қандай да бір жұмысқа мәжбүрлеусіз келісуге құқылы [4].

Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, қызметкерлерді іздеу туралы хабарландыруда өтініш берушінің жеке басына, мысалы, жасына немесе жынысына қатысты нақты талаптарды көрсету еңбек заңнамасына қайшы келеді. Мұндай жағдайларда жұмыс берушілер жоғары еңбек өнімділігін қамтамасыз ету қажеттілігін, сондай - ақ кейбір жұмыс түрлерін әйелдер, ал басқаларын ер адамдар жақсы басқаратынын көрсетеді. Алайда, заңнама тұрғысынан бұл кемсітушілік болып табылады және өтініш берушінің құқықтарын бұзады. Бала туу жасындағы немесе жас балалары бар, әсіресе мүгедектігі бар әйелдерді жұмысқа қабылдаудан бас тарту жыныстық кемсітушілікке жатады.

Әлбетте, жұмыс беруші жұмысшылардың санаттарымен еңбек қатынастарынан аулақ болуға тырысады, олар көбінесе балалардың туылуына немесе ауруына байланысты мүгедектік парақтарын алуға мәжбүр болады. Бірақ еңбек заңнамасы мұны кемсітушілік ретінде қарастырады. Сондай-ақ, мүгедек адамдарды, қарт адамдарды, ауылдық жерлерде тұратын азаматтарды жұмысқа қабылдаудан бас тарту еңбек қатынастарындағы кемсітушілік болып табылады.

Уақыт өте келе «позитивті» кемсітушілік деген термин пайда болды. Ол алғаш рет Америка Құрама Штаттарында ХХ ғасырдың алпысыншы жылдарында ұсынылды.

Халықтың өкілдігі жеткіліксіз топтарының мүшелерінің жұмыс орындарына, білімге, кәсіптік даярлыққа және тағы да өзге қолжетімділігін кеңейтуге бағытталған шаралар оң кемсітушілік деп танылды. бұл шаралар бірқатар артықшылықтар (ерекше құқықтар, жеңілдіктер) беру, сондай - ақ квоталау жүйесін пайдалану, яғни мақсатты топтардың өкілдеріне белгілі бір жұмыс орындарын бөлу болды-бұл жеке тұлғаларға байланысты жасы, жынысы, әлеуметтік шығу тегі, тілі және басқа да мән-жайлар адамның барлық құқықтарын басқалармен бірдей пайдалана алмайды, өйткені жағдай тең құқықтар кемсітушілік топқа тең мүмкіндік бермеген кезде пайда болады. Бұл халықтың ерекше осал топтары деп аталады. Оларға мыналар жатады: әйелдер, балалар, босқындар, азаматтығы жоқ адамдар, мүгедектер, психикалық науқастар, қарт адамдар және т.б. әдебиетте айтылғандай, қазіргі кезеңде кемсітпеу ұғымының мазмұны кеңейді, өйткені оң әрекеттерден бас тартқан жағдайда кемсітушілік орын алуы мүмкін. Оң шараларды енгізуге қарсыластар осылайша белгілі бір топтардың мүшелеріне қатысты негізсіз преференциялық режим құрылатынын бірнеше рет атап өтті.

Кемсітушілікке тыйым салу принципінің әмбебаптығына байланысты оны қолдану аясы кең: бұл жалпы құқық (халықаралық және ұлттық құқық), ал еңбек құқығында - салалық және салааралық. Әркімнің құқығын қамтитын кез-келген құқық нормасы теңдік пен кемсітушілікке тыйым салу идеясын білдіреді.

Сонымен қатар, Халықаралық еңбек құқығы тұрғысынан мұндай шаралар, егер олар әртүрлі топтардың теңдігін және азшылықтарды қорғауды қамтамасыз етуге немесе халықтың экономикалық жағынан артта қалған топтарына қатысты кемсітушіліктің орнын толтыруға бағытталған болса, кемсітушілік ретінде қарастырылмайды. Мұндай шаралардың халықаралық нормалармен үйлесімділігі көбінесе оларды іс жүзінде қолдануды негіздейтін нақты жағдайға байланысты. Қазіргі уақытта кемсітушіліктің керісінше қаншалықты жағымсыз екендігі туралы мәселе пікірталас күйінде қалып отыр.

Кемсітушіліктің себептері өте алуан түрлі және оларды үш топқа бөлуге болады:

1) Кемсітушілік тәжірибелерді анықтауға және оларды пайдаланғаны үшін жаза қолдануға кедергі келтіретін қолданыстағы заңнаманың кемшіліктерімен байланысты құқықтық себептер;

2) Кейбір топтардың басқаларға деген көзқарасының болуынан туындаған әлеуметтік себептер, сондай-ақ қоғамда кемсітушілік көріністеріне адал көзқарасқа ықпал ететін бейресми нормалардың болуы;

3) Кемсітушіліктің болуын қызметкерлерге шығындарды азайту арқылы қосымша пайда алу мүмкіндіктерімен түсіндіретін экономикалық себептер.

Кемсітушілікті алуан түрлі жіктеуге болады, ал бұл өз кезегінде кемсітушілікті құбылыс ретінде жақсы түсінуге мүмкіндік береді және кемсітушіліктен қорғау әдістерін таңдауда өте маңызды.

Сонымен, еңбек қатынастарындағы кемсітушілікті жіктеудің негізгі түрі - тікелей және жанама кемсітушілік.

Тікелей кемсітушілік - бұл қызметкерлердің саяси көзқарастарына, отбасылық жағдайына және басқа жағдайларға байланысты заңсыз шектеулерді заңмен, ұлттық саясатпен және тәжірибемен ашық түрде белгілеу.

Тікелей кемсітушіліктің мысалдарына күйеуінің немесе әйелінің белгілі бір жастағы немесе тері түсіндегі жұмыс талаптарына сәйкес келетініне қарамастан, жанама түрде кемсітушілік ретінде қарастырылатын ережелер мен тәжірибелерді анық жоққа шығаратын жұмыс туралы хабарландырулар жатады.

Кемсітушіліктің түрлері алуан түрлі, енді жеке-жеке тоқталсақ:

- жұмысқа қабылдау кезіндегі кемсітушілік. Кемсітушіліктің бұл түріне көбінесе егде жастағы адамдар, мүгедектер, әйелдер, әсіресе жас, жалғызбасты аналар жатады;

- мамандық таңдаудағы кемсітушілік. Бұл кәсіптерді халықтың жекелеген санаттары үшін «қолайлы» немесе «жарамсыз» деп бөлумен байланысты,

- білім берудегі, кәсіптік даярлықтағы және біліктілікті арттырудағы кемсітушілік, бұл кейіннен еңбек қызметіне әсер етеді;

- кәсіптік сегрегация – ерлер мен әйелдердің салалар, кәсіптер мен лауазымдар бойынша асимметриялық бөлінуі

- жұмыс бойынша ілгерілеудегі кемсітушілік (мансаптық өсу), жұмыстағы тең емес қатынастар. Ол жоғары лауазымдарға тағайындау кезінде біржақтылыққа да, адамдардың жекелеген санаттарының еңбегін елемеге де негізделуі мүмкін;

- жалақы (сыйақы) тағайындаудағы кемсітушілік, егер оның мөлшері еңбек саны мен сапасына байланысты емес, жеке критерий бойынша анықталса;

- жұмыстан босату кезіндегі кемсітушілік. Бұл жұмысқа орналасу кезіндегі кемсітушілікке ұқсас, бірақ бірқатар ерекшеліктері бар. Бұл кемсітушілік мүгедектікті алумен, зейнеткерлік жасқа жетумен, жұмысқа қабылдау кезінде болмаған отбасылық міндеттердің пайда болуымен байланысты болуы мүмкін.

Кемсітушілік түрлері бір-бірімен тығыз байланысты, өйткені мақсатты саясат көбінесе экономикалық, әлеуметтік, саяси фактордың немесе тарихи жағдайлардың нәтижесі болып табылады.

Кемсітушіліктің объективті себептері экономикалық, саяси, әлеуметтік дамудың төмен деңгейі, ұлттық заңнаманың жетілмегендігі және оны қолдану тәжірибесі, органдар мен ұйымдардың азаматтардың еңбек құқықтарын қорғау жөніндегі тиімсіз қызметі, азаматтардың еңбек құқықтары бұзылған әрбір жағдайға мемлекеттік немесе өзге де ден қоюдың айқындылығы мен уақтылығын қамтамасыз ету жөніндегі тиімді шаралардың болмауы болып табылады. Субъективті себептер адамның жеке қасиеттеріне, мысалы, нәсіліне, тіліне, ұлтына, әлеуметтік жағдайына және тағы өзге жағдайларға байланысты.

Кемсітушілік-бұл адам құқықтарын жынысы, жасы, терісінің түсі, саяси немесе діни сенімдері, әлеуметтік мәртебесі және басқа да сипаттамалары бойынша заңсыз шектеу, яғни жұмыс беруші жұмысшылардың іскерлік қасиеттерін елемейтін және еңбек құқықтарын

жүзеге асыру үшін тең емес жағдайлар жасайтын жағдай. Еңбек кемсітушілігі заң бойынша жазалануға жатады. Кемсітушіліктің басқа құқық бұзушылықтардан ерекшеленетін құқық бұзушылық ретіндегі ерекшелігі-адамдар тобына, жынысына, жасына, түсіне, саяси немесе діни сенімдеріне, әлеуметтік жағдайына және басқа жағдайларға теріс көзқарас. Кемсітушілік тараптар іс жүзінде тең емес қатынастарда айқын көрінеді, мысалы, атқарушы органдар мен азаматтар арасындағы Еңбек, әкімшілік - құқықтық және тағы басқа Қазақстандық еңбек заңнамасы еңбек қатынастарындағы кемсітушілікке арналған уәждердің толық тізбесін қамтиды, ол шектеулер ҚР Конституциясына сәйкес келмейді. Осыған байланысты еңбек қатынастарында кемсітушілік үшін себептер тізбесінің толық емес сипатын белгілеу қажет. Алайда, осы тізімнің шектері қызметкердің біліктілігі мен кәсіби қасиеттеріне байланысты негіздермен шектелуі керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Бурибаев Е.А., Хамзина Ж.А. Обеспечение принципа равноправия в трудовых отношениях. Современные проблемы науки и образования. Т.3 – М.:Издательский дом Академии Естествознания. 2018. – 80с
2. Уваров В.Н. Трудовое право Республики Казахстан учебник / В.Н. Уваров, Н.В. Уварова-Патенко.- 2-е изд.- Алматы, 2019. 243с
3. Хамзин А.Ш., Хамзина Ж.А. Трудовое право Казахстана. Общая часть: учебник. – Алматы. Издательство LEM, 2018. – 208с.
4. Қазақстан Республикасының Еңбек Кодексі 2015 жылғы 23 қарашадағы № 414-V ҚРЗ. 01.01.2024 ж. жаңартылған) // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K150000041>
5. Аралбаева А.А., Курманалиева Э.Б., Бекенова А.Б., Тасыбаева С.К., Сюрикпаева А.О. Қазақстан Республикасының еңбек құқығы: оқу құралы /— Тараз : Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати, 2022. — 237 с.
6. Апахаев Н.Ж., Тлеуов Т.М. Қазақстан Республикасының еңбек құқығы. Оқулық: «Жеті жарғы» баспасы. Алматы. – 2018. -234 б.

УДК 343.21

***Сейлханова С. А.¹, Дюсебаев Т. Т.², Абдықадыр А. Н.³**

¹ҚР Ішкі істер министрлігі М. Есболатов атындағы Алматы академиясы,

² Қонаев Университеті

³Қонаев Университетінің 2 курс магистранты,

Алматы қ., Қазақстан Республикасы

*e-mail: saida_7878@mail.ru

КҮДІКТІНІҢ ҚҰҚЫҚТАРЫ МЕН ЗАҢДЫ МҮДДЕЛЕРІН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ КЕПІЛДІКТЕРІ

Андатпа. Мақалада күдіктінің құқықтары мен заңды мүдделерін қамтамасыз етудің кейбір процедуралық кепілдіктері қарастырылады. Автор күдіктінің құқықтары мен заңды мүдделерін қамтамасыз ету кепілдігіне ұстау түріндегі мәжбүрлеу шараларын қолданудың ерекше ерекшеліктерін талдады. Сондай-ақ қылмыстық сот ісін жүргізудің сотқа дейінгі сатысында күдіктінің құқықтық мәртебесін көздейтін нормативтік құқықтық актілер қаралды. Осы мәселемен айналысқан авторлардың әртүрлі көзқарастарына талдау жасалады, күдіктіге қатысты тағайындалған қамауға алу сияқты бұлтартпау шарасының "эксклюзивтілігі" мәселесі қарастырылады, тиісті тұжырымдар негізделеді. Жоғарыда

аталғандардың негізінде біз қылмыстық процесте күдіктінің қорғану құқығын қамтамасыз етудің қаншалықты маңызды екенін көреміз.

Мұндай көзқарас күдіктінің құқықтары мен заңды мүдделерін қамтамасыз етудің тағы бір кепілдігі болып- кінәсіздік презумпциясы танылатындығын көрсетеді. Кінәсіздік презумпциясы қағидасы кез келген өркениетті мемлекеттің негізгі ұстанымы болып табылады, ол адам құқықтары туралы барлық халықаралық пактілерде жазылғандығына талдау жасайды. Автор, қазіргі уақытта қылмыстық құқық ғылымының өкілдері қылмыстық жауаптылықты дербес құқықтық түсінік ретінде қарастырып, оны адамның қылмыс жасауына мемлекеттің реакциясының әлеуметтік мәні ретінде ерекше назар аударады. Айыптау үкімі шығарылғанға дейін адамның қылмыстық жауаптылығы туралы айтуға ешқандай негіз жоқ, себебі адамды қылмыстық жауаптылыққа тарту мемлекеттің атынан оны сот үкімі бойынша қылмыс жасағаны үшін кінәлі деп ресми тануды және осылайша әрекет пен оны жасаған адамға теріс баға беруді білдіреді сипаттамалық ерекшеліктерін зерттейді.

Кілт сөздер: процессуалдық кепілдіктер, күдіктінің жеке тұлғасы, процессуалдық тәртібі, қорғалу құқығы, тергеуші, анықтаушы, прокурор, судья.

ГАРАНТИИ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ПРАВ И ЗАКОННЫХ ИНТЕРЕСОВ ПОДОЗРЕВАЕМОГО

Аннотация. В статье рассматриваются некоторые процессуальные гарантии обеспечения прав и законных интересов подозреваемого. Автором проанализированы специфические особенности применения принудительных мер в виде задержания под залог обеспечения прав и законных интересов подозреваемого. Также рассмотрены нормативные правовые акты, предусматривающие правовой статус подозреваемого на досудебной стадии уголовного судопроизводства. Анализируются различные точки зрения авторов, занимающихся этим вопросом, рассматривается вопрос о "исключительности" меры пресечения, такой как арест, назначенный в отношении подозреваемого, обосновываются соответствующие выводы. На основании выше изложенного мы видим, насколько важно обеспечить право подозреваемого на защиту в уголовном процессе.

Такое отношение свидетельствует о том, что признается еще одна гарантия обеспечения прав и законных интересов подозреваемого - презумпция невиновности. Принцип презумпции невиновности является основным принципом любого цивилизованного государства, анализируя тот факт, что он изложен во всех международных пактах о правах человека. Автор, в настоящее время представители науки уголовного права рассматривают уголовную ответственность как самостоятельное правовое понятие, уделяя особое внимание ей как социальной сущности реакции государства на совершение лицом преступления. До вынесения обвинительного приговора нет оснований говорить об уголовной ответственности лица, поскольку привлечение лица к уголовной ответственности означает официальное признание его виновным в совершении преступления по приговору суда от имени государства и таким образом, отрицательную оценку деяния и лица, его совершившего.

Ключевые слова: процессуальные гарантии, личность подозреваемого, процессуальный порядок, право на защиту, следователь, дознаватель, прокурор, судья.

GUARANTEES TO ENSURE THE RIGHTS AND LEGAL INTERESTS OF THE SUSPECT

Abstract. The article discusses some procedural guarantees to ensure the rights and legitimate interests of the suspect. The author analyzes the specific features of the use of coercive

measures in the form of detention on bail to ensure the rights and legitimate interests of the suspect. Regulatory legal acts providing for the legal status of a suspect at the pre-trial stage of criminal proceedings are also considered. The various points of view of the authors dealing with this issue are analyzed, the question of the "exclusivity" of a preventive measure, such as an arrest imposed on a suspect, is considered, and the relevant conclusions are substantiated. Based on the above, we see how important it is to ensure the suspect's right to protection in criminal proceedings.

This attitude indicates that another guarantee of ensuring the rights and legitimate interests of the suspect is recognized - the presumption of innocence. The principle of the presumption of innocence is the basic principle of any civilized State, analyzing the fact that it is set out in all international Covenants on Human Rights. The author, currently, representatives of the science of criminal law consider criminal liability as an independent legal concept, paying special attention to it as the social essence of the state's reaction to the commission of a crime by a person. Prior to the sentencing, there is no reason to talk about the criminal responsibility of a person, since bringing a person to criminal responsibility means officially finding him guilty of committing a crime by a court verdict on behalf of the State and thus a negative assessment of the act and the person who committed it.

Key words: procedural guarantees, the identity of the suspect, the procedural order, the right to protection, the investigator, the inquirer, the prosecutor, judge.

Мемлекеттің ең жоғары құндылықтары ретінде адамды, оның өмірін, құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету негізгі міндеті болып бекітілді. Бұл құндылықтардың мемлекет үшін маңыздылығы Конституцияның 1-бабында көзделген. Қазақстан Республикасының әлемдік стандарттарға қосылуына байланысты жеке тұлғаның құқықтарын қамтамасыз ету тетігіне қызығушылық арта түсті деуге болады. Қазақстан Республикасының Конституциясында адам құқықтары мен бостандықтары әркімге тумысынан жазылған, олар абсолютті деп танылады, олардан ешкім айыра алмайды, заңдар мен өзге де нормативтік құқықтық актілердің мазмұны мен қолданылуы осыған қарай анықталады (12-бап) деп нақты айтылған [1]. Сотқа дейінгі тергеп-тексеру сатысында адамның құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз етуге ерекше назар аудару керек, өйткені бұл қылмыстық іс жүргізу- бұл жеке тұлғаның құқықтары айтарлықтай шектелетін мемлекеттік қызмет саласы болып табылады.

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев 2021 жылдың 15- қаңтарында өткен VII шақырылымдағы Парламенттің бірінші сессиясының ашылуында сөйлеген сөзінде «Біздің басты мақсатымыздың бірі – адам құқықтарын толық қорғау»-, деп көрсетті Әрине, жоғарыда айтып кеткеніміздей адам құқықтарын қорғау әр мемлекеттің міндетті [2]. Тәжірибені талдау қазіргі жағдайда құқық қорғау органдары, пропорционалды іс - әрекеттерге ұйымдастырушылық-құқықтық және кәсіби тұрғыдан толық дайын емес екендігін көрсетеді. Сондықтан, қылмысқа қарсы күрес процесінде қылмыстық қудалауды жүзеге асыратын органдар қылмыстық іс жүргізуге тартылған азаматтардың құқықтарын негізсіз шектейді және бұзады, әсіресе бұл күдікті мен айыпталушының құқықтарына қатысты.

Қылмыстық процесте күдіктінің жеке басының құқықтарын нақты және толыққанды жүзеге асыру үшін оларды тиісінше қамтамасыз ету қажет және бұған қазақстандық қоғамды реформалау жағдайында ерекше назар аударылады. Соңғы жылдары Қазақстан Республикасында жүргізіліп жатқан сот және қылмыстық іс жүргізу реформалары, қылмыстық сот ісін жүргізудегі ұсынылған жаңалықтардың басым көпшілігі жеке тұлғалардың құқықтарын қамтамасыз етуге бағытталған [3]. И.И. Рогов іс жүргізу заңымен жүзеге асырылатын қылмыстық іс жүргізу саласының талқысына түскен адамның құқығының жоғары деңгейде сақталуына кепілдік беруді, құқық қорғау қызметінің тиімділігі мен әсерін арттыруды тікелей міндеттерге жатқызады. Қылмыстық процесс аясын шыңға апарудың нысаны ретіндегі Қазақстан Республикасы Қылмыстық-процестік

кодексінің прогрессивтілігі мен мархаббаттылығы, құқықтық институттарды елеместен негізсіз жауаптылыққа тарту, өзге де ізге түсу мақсатындағы әрекеттерді болдырмайтын кепілдіктердің басымдылығымен анықталады. Қылмыстылықпен күрестің соншама маңыздылығына қарамастан жазаның болмай қалушылығы қағидасынның мақсаттарына жету жолында азаматтарды негізсіз жауаптылыққа тарту кепілдіктері басымдылық алады [4, 18 б.].

Жай ғана қарапайым хабарлама, адамның құқықтарын жоққа шығарып, азаматтарды қудалау объектісіне айналдыруы мүмкін. Бүгінгі таңда адам құқықтары іс жүргізу іс-әрекетінің мақсатын, мазмұны мен нысандарын анықтайтын іргетастың негізі болып табылады. Құқықтар қылмыстық қудалауға сәйкестендірілуі емес, керісінше қылмыстық процесс адам құқықтарымен барынша тығыз өзара қатынаста болуы керек.

Қылмыстық іс жүргізу заңын қолдану барысында оған қатысушылардың, соның ішінде күдіктінің конституциялық құқықтары толық кепілдендірілуі тиіс. Ол туралы Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2000-2009 жж., 2013-2017 жж. Төрағасы Қ.А. Мами да өз сөзінде: «Қылмыстық іс жүргізудің қатыскшыларының құқықтарын қорғау-өзекті де, толғақты мәселелердің бірі болып саналады. Тұлғаның құқықтарын шынайы түрде қамтамасыз ету-қылмыстық сот ісін жүргізу сферасындағы демократияны, ізгілікті бағалаудың өлшемі. Бұл үшін тек қана қылмыстан зардап шеккен адамдардың құқықтары мен бостандықтарын ғана қорғау емес, сонымен қатар қылмыстық ізге түсуге тартылған адамдардың да құқықтары мен бостандықтарын сақтау қажет. Кінәсіздерді соттау, негізсіз қылмыстық жауапкершілікке тарту мүлдем жойылу қажет деп» атап кетеді [5, 15 б.].

Күдіктінің құқықтарын іске асыру және заңды мүдделерін қорғау өздігінен жүргізілуі мүмкін емес. Ол үшін белгілі бір жағдайлар мен факторлардың, атап айтқанда күдіктінің субъективті құқықтары мен мүдделерінің кепілдігінің болуы қажет. Сондықтан азаматтардың құқықтары мен заңды мүдделерінің қылмыстық іс жүргізу кепілдіктері болып не танылады деген сұрақтар ғылыми түрде ғана емес, сонымен бірге үлкен тәжірибелік маңызға ие. Күдіктінің немесе қылмыстық процестің басқа қатысушысының оларға берілген құқықтарды пайдалану қажеттілігіне қарамастан, қылмыстық істерді қарау мен тергеу кезінде олардың заңды мүдделері қамтамасыз етілуі керек.

Күдіктінің құқықтары мен заңды мүдделерінің қылмыстық іс жүргізу кепілдіктерінің барлық көрсетілген элементтері бір-бірімен байланысты және өзара іс-қимыл жасайды. Мысалы, сот, прокурор, тергеу жүргізетін адамдар және күдікті, қорғаушы арасында белгілі бір құқықтық қатынастар болады, онда лауазымды адамдар мен органдардың тиісті міндеттері күдіктінің құқықтарының кепілдігі ретінде әрекет етеді (сонымен, тергеуші адамды күдікті деп тану туралы хаттаманы жасаған кезде, бұл адамға не үшін күдік келтіріліп отырғандығын түсіндіруге міндетті, бұл күдіктінің құқықтарының бір кепілдігі- оған не үшін күдік келтіріліп отырғандығын білуі болып табылады).

Қарастырылып отырған кепілдіктер элементтерінің өзара байланысы осы кепілдіктерді іске асыруды қамтамасыз етуге қызмет етеді және олардың элементтердің бытыраңқы жиынтығын емес, күдіктінің құқықтары мен заңды мүдделерінің қылмыстық іс жүргізу кепілдіктерін өзара нығайтатын жүйесін білдіреді. Қылмыстық сот ісін жүргізудің процессуалдық нысаны азаматтардың құқықтары мен заңды мүдделерін қамтамасыз етудің маңызды құқықтық факторы болып табылады. Ол қылмыстық процесте заңдылықты қамтамасыз етуге, ақиқатты анықтауға, тәрбиелік әсер етуге ықпал ететіндіктен, «сот ісіндегі іс жүргізушілік нысан маңызы мәнге ие» болып табылады. Қылмыстық іс жүргізу нысаны деп – қылмыстық іс жүргізу құқығымен реттелген, қылмыстық іс жүргізу институттары мен ережелерінің жүйесі мен құрылымын, қылмыстық процесс сатыларының рәсімдері мен кезектілігін, сотқа дейінгі тергеп-тексеруде және сот талқылауында дәлелдемелерді тікелей немесе жанама жинаумен және зерттеуді жүзеге асырумен байланысты мерзімдерді, шарттар мен тәсілдерді, оларды құқықтық актілерде бекітуді, сонымен қатар іс бойынша толық немесе жеке мәселелер бойынша шешімдер қабылдау

жәнерәсімдеу тәртібін түсінген жөн. М.С. Строговичтің пікірінше, іс жүргізу нысаны- осы заңда көзделген іс-әрекеттерді жасау және шешімдер қабылдау нысаны және сонымен бірге осы іс-әрекеттерді процессуалдық бекіту нысаны болып табылады [6, 121 б.].

ҚР Конституциясының 13-бабында қорғалуға құқық бекітілген, бұған сәйкес «Әркімнің білікті заң көмегін алуға құқығы бар. Заңда көзделген реттерде заң көмегі тегін көрсетіледі». Бұл нормалар күдіктінің қорғалу құқығының болуын жай ғана жариялап қана қоймай, осы құқықтың кепілдендірілгеніне де баса назар аударады. Осы конституциялық ережелер күдіктінің және айыпталушының ҚР ҚПК 26-бабында бекітілген қорғалу құқығын қамтамасыз етудің қылмыстық іс жүргізу қағидасында дәйекті түрде жалғасын тапты. Бұл қағиданың мазмұны мынадай ережелерге негізделеді: біріншіден, күдіктіге өзі не қорғаушының және (немесе) заңды өкілінің көмегімен жүзеге асыра алатын қорғалу құқығы қамтамасыз етіледі; екіншіден, қылмыстық процесті жүзеге асырушы орган күдіктіге, айыпталушыға олардың құқықтарын түсіндіруге және оларға күдіктенуден, айыптаудан заңмен тыйым салынбаған барлық құралдармен қорғалу мүмкіндігін қамтамасыз етуге, сондай-ақ олардың жеке және мүліктік құқықтарын қорғау шараларын қолдануға міндетті; үшіншіден, қылмыстық процесті жүргізуші орган іске күдіктінің, айыпталушының қорғаушысының қатысуын қамтамасыз етуге міндетті; төртіншіден, күдіктінің қорғаушысы мен заңды өкілінің қылмыстық сот ісін жүргізуге қатысуы оған тиесілі құқықтарды шектемейді; бесіншіден, заңмен көзделген жағдайларда күдікті қорғаушының көмегін тегін пайдалана алады.

Қорғалу құқығы жалпылама тұжырымдама бола отырып, оған келесілер кіреді:

1) күдіктінің қылмыстық іс жүргізу қатынастарына түскенде және әр түрлі процессуалдық әрекеттерді жасағанда жеке дара өзі қолданатын барлық іс жүргізу құқықтары;

2) күдіктінің қорғаушы алуға, оның заң көмегін пайдалануға құқығы;

3) күдіктінің заңды өкілінің болу құқығы.

Қылмыстық іс жүргізу заңында «қорғалу құқығы оқшауланған конституциялық принцип ретінде айыпталушыға және күдіктіге айыптауды толық немесе ішінара теріске шығару немесе қылмыстық жауаптылықты жеңілдету үшін берілген нақты құқықтар жиынтығы түрінде қарастырылады». Күдіктінің әрбір нақты іс жүргізу құқығы оның заңды мүдделерін қорғауда белгілі бір рөл атқарады, айыптауды теріске шығаруға немесе оның кінәсін жеңілдететін мән-жайларды анықтауға жәрдемдеседі. Бұл іс жүргізу құқықтарының рөлі, олардың қылмыстық іс бойынша дәлелдеуге жататын барлық мән-жайларды анықтауға ықпал ету дәрежесі әртүрлі, бірақ олардың барлығы күдіктіні айыптаудан қорғауды қамтамасыз етуге бағытталған және бұл мағынада оның қорғалу құқығының мазмұнын құрайды.

Бұл құқықтарды толық және тиімді іске асыру үшін күдіктіге білімді әрі тәжірибелі заңгер тарапынан көмек қажет және оның жалғыз міндеті оны қорғауды жүзеге асыру болып табылады». Қылмыстық істің нәтижесіне терең жеке қызығушылықтың өзі өз мүдделерін суыққанды және дәлме-дәл қорғау мүмкіндігінен айырады. Оның үстіне, бұл күдіктіге қатысты бұлтартпау шарасы - күзетпен ұстау қолданылған жағдайда, өз мүдделерін пассивті қорғау мүмкін болғанда айқын болады. Мұндай жағдайларда қорғаушы ғана оның мүдделерін нәтижелі қорғауға қабілетті. Жоғарыда келтірілген көзқарастардың барлығы бір-бірін дамыта және толықтыра отырып, қорғаушы - адвокаттың қылмыстық сот ісін жүргізуге қатысу қажеттігін көрсетеді.

В.М. Савицкий, қорғалу құқығы күдіктінің өзінің және оның қорғаушысының іс-әрекеттерінен тұратындығын атап өтіп, тергеушіге де қорғау функциясын берген. Автор өзінің ұстанымын тергеушінің күдіктіге тағылған айыптан қорғалу мүмкіндігін қамтамасыз ету, оның жеке және мүліктік құқықтарын қорғау шараларын қолдану, күдіктіні айыптайтын ғана емес, сондай-ақ ақтайтын да мән-жайларды анықтау, сонымен қатар оның

кінәсін ауырлататын және жеңілдететін мән-жайларды анықтау міндетін негізге алып тұжырымдайды [7, 51 б.].

Қолданыстағы заңнаманы талдау, қорғаушының күдіктімен өзара қарым-қатынастарындағы мынадай ерекшеліктерді бөліп көрсетуге мүмкіндік береді:

1) қорғаушы күдіктінің шақыруы бойынша немесе оның келісімімен ғана қылмыстық процестің қатысушысы бола алады;

2) күдікті кез келген сәтте қорғаушыдан бас тартуға құқылы;

3) заң адвокаттың өз мойнына алған күдіктіні қорғаудан бас тартуға құқығы жоқ екендігін белгілейді;

4) қорғаушының қылмыстық істердің кейбір санаттарына міндетті түрде қатысуын заң жүзінде белгілеу, қорғалу құқығының кепілдігі болып табылады;

5) күдіктінің қорғалуға құқығының кепілдігі болып қорғаушының процессуалдық құқықтары мен міндеттері танылады.

Адвокаттың қорғаудан бас тартуға құқығы жоқ, бұл күдіктінің қылмыстың ауырлығына және өзге де мән-жайларға қарамастан, заң көмегін алуға кепілдік береді. Сондықтан қорғаушы мен күдіктінің оның қылмыстық құқық бұзушылық жасаудағы кінәлілігі туралы қарама-қайшылықтар, қорғауды жүзеге асырудан бас тартуға негіз болып табылмайды. Адвокаттың пікірі жасалған қылмыс туралы оның хабардар болуына емес, істе бар дәлелдемелерді бағалау нәтижесінде қалыптасқан сенімділікке негізделеді. Қорғаушы өзінің ішкі сенімі негізінде шешім қабылдауға міндетті процеске қатысушылардың қатарына жатпайды. Кінәлілік немесе кінәсіздік туралы шешімді адвокат емес, судья қабылдайды. «Қорғаушының кәсіби борышы қорғау дәлелдерін білікті және адал талдаудан тұрады. Ал мұндай дәлелдемелер кез келген істе, әсіресе күдікті өзінің кінәлілігін мойындамаған істерде болады. Күдіктінің айғақтары- соттық дәлелдемелер болып табылады. Адвокаттардың мінез-құлқы «сот төрелігіне қарсылық білдіру» немесе «қылмыскерді жақтау» деп сипатталған кезде, адвокаттардың атына келтірілген айыптарды, тек мәдениеттің төмен деңгейімен ғана, қылмыстық процесте адвокаттың алдында тұрған міндеттерді дұрыс ұғынбаумен түсіндіруге болады.

Адвокаттың және оның қорғауындағы адамның кінәлілік мәселесіндегі позицияларының қарама-қайшылығына жол бермеу - бұл талданып отырған жағдайдың сыртқы көрінісі ғана болып келеді және олардың көзқарасының ішкі қарама-қайшылығын жоққа шығармайды. Қорғаушының тура дәрігерде сияқты, негізгі парызы, ол- зиян келтірмеу. Сондықтан «қарастырылып отырған мәселенің дұрыс шешімі, күдіктінің немесе өзінің кінәсін мойындамайтын күдіктінің позициясына адвокат оның кінәлілігі туралы өзінің ұстанымын қарсықоймай, заңның талаптарына сәйкес, оны қорғауды жүзеге асыру, яғни күдікті және айыпты теріске шығаратын қылмыстық істегі барлық материалдарды қолдануынан тұрады».

Адвокаттың өзінің қорғауындағы адамдарымен іс жүргізу ынтымақтастығын талап етуі, барлық күдіктілерге, оның ішінде дене және психикалық кемістіктерден зардап шегетін адамдарға да таратылуы тиіс. Олар заң бойынша ақыл-есі дұрыс, яғни өз іс-қимылдарына есеп беруге және оларды басқаруға қабілетті адамдар деп танылады, сондықтан қылмыстық жауаптылыққа және жазалауға жатады. Осыған сүйене отырып, адвокаттың қорғауды жүзеге асыру кезінде олардың ұстанымын ескермеуге құқығы жоқ деп қорытынды жасауға болады. Күдіктінің құқықтары мен мүдделерін қорғау үшін, қорғаушы іске қатыса алатын сәт аса маңызды болып табылады. Күдікті үшін сотқа дейінгі тергеп- тексеруде айып тағылған сәт ең кеш болып табылады, бұл, егер күдікті қорғаушы алуға құқығын пайдаланғысы келсе, онда қорғаушы күдіктіге айып тағылған кезде, яғни күдіктіні оны күдікті ретінде тану туралы қаулымен таныстыру кезінде қатысуы тиіс дегенді білдіреді [8, 245 б.].

Қорғаушы ретінде әдетте адвокаттар қатысады, ал сотқа дейінгі тергеп- тексеру сатысында - тек адвокаттар ғана қатысады. Адвокатпен қатар қорғаушы ретінде жақын

туыстарының біреуі немесе күдіктінің өтінішхаты бойынша басқа да адамдар қатыса алатындығы заңмен көзделген (ҚР ҚПК-нің 66 бабының 2 бөлігі). Алайда олар тек сотта ғана қатыса алады (сондықтан заң олардың қылмыстық процеске қатысуын соттың немесе судьяның іс жүргізу актілерімен байланыстырады).

Қылмыстық іс жүргізу заңы адвокаттардың кәсіби алқаларының мүшелері болып табылмайтын адамдардың сотқа дейінгі тергеп-тексеру сатысына қатысу мүмкіндігін шектейді. Адвокаттар алқасының құрамына кірмейтін, әр түрлі фирмаларда жұмыс істейтін заңгерлер, соттың ұйғарымы немесе судьяның қаулысы бойынша ғана, тек кәсіби адвокатпен қатар сот талқылауы сатысына қатыса алады. Қылмыстық сот ісін жүргізуге қорғаушы ретінде туыстарының, қоғамдық ұйымдардың өкілдері мен жоғары заң білімі (мұндай білімнің болу фактісі, адамның заң көмегін көрсетудегі құзыреттілігін білдірмейді) бар адамдардың қатысуы, заң көмегінің жоғары деңгейіне кепілдік бермейді. Сонымен қатар, ҚР Конституциясы (13-бап) әркімнің көмек алу құқығына ғана емес, білікті заң көмегін алу құқығына кепілдік береді. Сондықтан, ҚР Конституциясының осы нормасы адвокаттар алқасының мүшелері болып табылмайтын адамдардың сотқа дейінгі тергеуге қорғаушы ретінде қатысуға жол берілуіне қайшы келмейді деген көзқарас дұрыс емес [9, 112 б.]. Келесі ереже заңға қайшы болып келеді: «білікті заң көмегін алуға деген конституциялық құқықтың болуы, оны әрбір күдікті пайдаланатындығын білдірмейді. Демек, егер күдікті осы конституциялық құқықты пайдаланғысы келсе, ол адвокатты шақырады немесе соңғысының қатысуын міндетті түрде анықтау органы, тергеуші, прокурор, сот қамтамасыз етеді. Егер күдікті мемлекет тарапынан білікті заң көмегін қамтамасыз етуді қажет етпесе, ол басқа адамдарды қорғаушы ретінде шақырады». Осы көзқарастан, қорғаушы ретінде адвокаттар алқасының мүшесін шақырған күдіктілерге, мемлекет заң көмегіне кепілдік береді, ал басқа адамды шақырған жағдайда, онда қорғаудың сапасы күдіктінің «ар-ожданында» қалады деп айтуға болады.

Осы жерде күзетпен ұстауда немесе тергеу органдарымен ұстап алынған азамат көбірек сенім білдіретін адамның қорғаушы ретінде қатысу мүмкіндігін болдырмайтын парадоксалдық жағдай туындайды. Мұндай шектеулер күдіктінің өзінің мүдделерін ол қаламайтын адамға сеніп тапсыруына мәжбүр етеді және сайып келгенде күдіктінің сотта бұл адамның қызмет көрсетуінен бас тартуына алып келеді. Бірақ, екінші жағынан, бұл ереже жеке адвокаттық тәжірибемен айналысатын, алайда жеткілікті білімі жоқ, білікті емес қорғаушының немесе адамның іске қатысу мүмкіндігін жоққа шығарады. Күдіктінің таңдауы бойынша кез келген адамның сотқа дейінгі іс жүргізу барысында қорғаушы ретінде қатысуы, қажетті кәсіби дағдылары жоқ адамның қорғаушы болуына алып келеді және ол қылмыстық сот ісін жүргізу міндеттерімен үйлеспейді. Аталған жағдайды шешу үшін заң әдебиеттерінде «адвокаттық қызметті жаппай лицензиялау қажет, сол кезде лицензия алу үшін тиісті емтихан міндетті түрде тапсырылады» [10, 44 б.], сондай-ақ «өзге адамның» міндетті түрде жоғары заң білімінің болуы тиіс бұл ретте «қорғаушы ретінде сотталмаған, заңға бағынатын азаматтар қатарынан кез келген адам бола алады» деген көзқарастар айтылады.

Осы мәселе бойынша заң шығарушының ұстанымы дәйекті түрде ұсынылады: қорғаушылар ретінде тек адвокаттар ғана қатысады [11] (ҚПК-нің 66-бабының 2-бөлігі). Қолданыстағы тергеу тәжірибесіне сүйенсек, тергеу барысында тек адвокаттар ғана қорғаушы ретінде қатысады, ал соттың шешімімен іске қатысуға рұқсат етілген кәсіподақ және басқа да қоғамдық ұйымдардың өкілдері «өзге адамдар» санатына жатқызылған. Жүргізілген әлеуметтік зерттеу көрсеткендей, адвокаттардың 86,6% тек адвокаттар білікті заң көмегін көрсетуге кепілдік бере алады және тек 13,4% қорғаушы ретінде басқа да адамдардың қатысуы, күдіктінің қорғалу құқығына толық сәйкес келеді және адвокаттарды бірқатар міндетті тегін тапсырмалардан босатуға мүмкіндік береді деп санайды. Білікті заң көмегі туралы айтқан кезде, адвокаттардың қылмыстық істерге, әсіресе тағайындалу бойынша қорғауға үстіртін, жауапкершіліксіз қарым-қатынасы мәселесіне назар аудару

қажет. Қолданыстағы заңда қорғаушының қылмыстық іс жүргізуге қатысуы үшін әртүрлі формальды негіздер қарастырылған, мысалы күдіктінің, оның заңды өкілінің, басқа адамдардың шақыруы бойынша, сондай-ақ тергеуші мен соттың тағайындалуы бойынша қорғаушының іске қатысуы. Қылмыстық-процестік кодекс тергеушіні және сотты күдіктінің өтініші бойынша қорғаушымен қамтамасыз етуге міндеттейді, бұл іс жүзінде мәні бойынша қорғаушының міндетті қатысу жағдайларына теңестіріледі. Сондықтан да заң шығарушы аталған жағдайды қорғаушының қылмыстық іске міндетті қатысуының басқа данегіздерінің қатарына қосқаны бекер емес (ҚР ҚПК 67-бабының 1-бөлігінің 1-тармағы).

Алайда қылмыстық іс жүргізу заңының осы ережесін бұзу тәжірибеде жиі кездеседі.

Тергеуші, анықтаушы, прокурор және сот күдіктіні оның өтініші бойынша қорғаушымен қамтамасыз етуге міндетті (ҚР ҚПК 68-бабының 2-бөлігі). Заң күдіктінің осындай құқығының болуын көрсетеді (тиісінше тергеу және сот органдарының міндеттері), алайда бұл тағайындаудың рәсімін реттемейді. Іс жүзінде бұл анықтаушыларда, тергеушілерде, прокурорлар мен соттарда «өз» адвокаттарының болуына әкеп соғады. Анықтау және тергеу органдарының ұсынуы бойынша іске қатысушы адвокат моральдық бос емес екені анық. Заңға сәйкес түбегейлі ұстанымды ұстанған, анықтаушының, тергеушінің немесе прокурордың әрекеттеріне (әрекетсіздігіне) шағымданған, өтінішхаттармен жүгінген адвокаттарды келесіде ұсынбауы мүмкін. Нақты, өзіне қолайлы қорғаушыны тағайындай отырып, тергеуші іс жүзінде күдіктіні қорғалу құқығынан айырады. Мәселенің шешімі келесі ережені заңнамалық тұрғыдан бекітуде көрінеді: «анықтаушының, тергеушінің, прокурордың және соттың қорғаушы ретінде белгілі бір адамды шақыруға ұсыныс жасауға құқығы жоқ, сондай-ақ күдіктіні ҚР ҚПК-нің 68-бабының тәртібінде қорғаушымен қамтамасыз ету кезінде тікелей адвокатқа жүгінуге құқығы жоқ. Қорғаушыны тағайындау адвокаттар алқасы арқылы жүзеге асырылады».

Адвокат-қорғаушының іске күдіктінің келісімі бойынша қатысуы тәжірибеде өте аз кездеседі, оған А.С. Садыковтың пікірінше мынадай себептер бар: 1) зерделеу үшін тандап алынған істердің қылмыстар құрамдарының ерекшелігі. Бұл қылмыстардың басым көпшілігін тұрмысы төмен адамдар жасаған, ал оларда қорғаушы шақыруға қаражат жоқ; 2) тергеушінің қорғаушы шақыруға болатындығын дұрыс түсіндірмеуі немесе адвокат-қорғаушыға шығынданбай-ақ қой деп үгіттеуі [12, 10 б.]

Күдіктінің қорғаушыдан бас тартуға құқығы бар. Бұл жағдайда тергеуші бұл бас тартудың материалдық жағдаймен байланысты еместігін білуі қажет. Егер қорғаушыдан бас тарту адвокаттың қызметіне ақы төлеуге ақшаның жоқтығына байланысты болмаса, тергеушіге бұған ерекше назар аудару қажет, себебі бас тарту келесідей себептерге байланысты болуы мүмкін: күдікті өзінің кінәсін мойындайды, тергеуге адал көмектеседі, «іс бойынша барлығы анық» деп санағандықтан, бұл жағдайда оған қорғаушы қажет емес деп санайды немесе күдікті қорғауға және т. б. ақы төлеуге қажетті ақшасын аяйды. Күдіктіге қорғаушы қандай көмек көрсете алатынын түсіндірмей, тергеуші күдіктіні іс бойынша адвокаттың қызмет көрсетуінің қажеттілігі жөнінде күмән қалдырады. Нәтижесінде, сотталушы бола отырып, мұндай адам тергеуші оған қорғаушы алуға құқығын нашар түсіндіргендіктен, сотқа дейінгі тергеп- тексеруде адвокаттың қызмет көрсетуінен бас тартқаны туралы, осыған байланысты ол адвокаттың көмегі не үшін қажет екенін түсінбеді, әйтпесе оның қызметін пайдаланар еді деп мәлімдеуі мүмкін. Сот мұндай мәлімдемені қорғалу құқығының бұзылуы деп түсіндіреді және ол қылмыстық іс жүргізу заңнамасының өрескел бұзылғандығын білдіреді. Сондықтан тергеуші күдіктінің қорғаушының қызметінен бас тартуына, істегі қорғаушының көмегінің пайдасына күмән келтіргендіктен емес және бұл жағдайда қорғаушының көмегі қандай болатындығын білмегендіктен емес екендігіне көз жеткізуі керек.

Осыған байланысты И.А. Зайцева мен Л.Н. Смирнов күдіктіге қорғаушы-адвокаттың заңмен көзделген құқықтары мен міндеттерін қосымша түсіндіру қажеттігі туралы ұсыныс

жасады. Мұны күдіктінің құқықтары көрсетілген сол хаттамада немесе басқа, бөлек хаттамада көрсете отырып, оның танысқандығы туралы қол қойылып ресімдеу қажет. Хаттаманы жеке өзіне тапсырып, ал көшірмесін қылмыстық іс материалдарына тігу керек [13, 9 б.]. Бұл, бір жағынан, күдіктіге қорғаушының құқығын біле отырып, қорғаушы таңдауға немесе сотқа дейінгі тергеуде одан бас тартуға оңай болар еді, ал екінші жағынан, тергеушіні сот процесінде күдіктінің сотқа дейінгі іс жүргізуде қорғалу құқығына қысым жасалды деген негізсіз шағымдарынан «қауіпсіздендіруі» үшін қажет. Келтірілген дәлелдердің ұтымдылығына дау келтірмей, егер қорғаушы өзінің өкілеттіктері туралы қорғалуындағы адамға айтса, неғұрлым дұрыс болареді. Ал күдіктінің қорғалу құқығының қосымша кепілдігі ретінде ҚР ҚПК 69- бабының 1 бөлімінің мазмұнына келесі ереже енгізілген:

«Күдікті, айыпталушы, сотталушы іс бойынша іс жүргізудің кез келген сәтінде қорғаушыдан бас тартуға құқылы. Осындай бас тартуға қылмыстық іс бойынша іс жүргізуге қатысушы қорғаушының не осы Кодекстің 67-бабының үшінші бөлігінде белгіленген тәртіппен тағайындалған қорғаушының қатысуымен күдіктінің, айыпталушының, сотталушының бастамасы бойынша ғана жол беріледі.». Осы ережені енгізу, қорғаушыдан бас тарту тек қорғаушының қатысуымен ғана мүмкін болатындығымен айқындалады. Олай болмаған жағдайда осындай бас тарту қорғалу құқығын бұзу болып есептеледі. Жүргізілген әлеуметтік зерттеу көрсеткендей, адвокаттардың 86,6% - ы мен тергеушілердің 59,9% - ы күдікті айыптаудан бас тартқан кезде адвокаттың қатысуы, мұндай бас тартудың заңдылығы мен негізділігін қамтамасыз етеді және адвокаттардың 13,4% - ы мен тергеушілердің 31,6% - ы қорғаушының қатысуы күдіктінің пікіріне әсер етпейді деп санайды.

Бас тарту еркін ерік білдіру түрінде және қорғаушының көмегін шын мәнінде пайдалану мүмкіндігін қамтамасыз ететін жағдайларда көрсетілуі маңызды. Адам қорғау ұстанымының арасындағы қарама-қайшылық болу салдарынан қорғаушының көмегінен бас тартқан кезде, оның басқа қорғаушының қызметін пайдаланғысы келетінін-келмейтінін анықтау керек. Әйтпесе, бұл да қорғалу құқығын бұзу ретінде қарастырылады.

Заң шығарушы істердің белгілі бір санаттарына қорғаушының міндетті түрде қатысуы туралы айтқан кезде, ол тергеу органдары аталған жағдайда күдіктіні қорғаушымен қамтамасыз етуге міндетті екендігін білдіреді.

«Мәжбүрлеп қорғау адамның жеке басының қадір-қасиетін төмендетумен байланысты». Шынында да, егер адам қылмыстық жауапкершілікке қабілетті деп танылса, онда оның іс жүргізу әрекет қабілеттілігі, атап айтқанда, қорғауды дербес жүргізуге немесе қорғаушыны шақыра отырып жүзеге асыруға қабілетті екендігі расталады. Ал егер солай болса, онда И. Л. Петрухинмен келісуге болады, ол «мәжбүрлеу бойынша қорғау гуманизм идеалдарының жалған түсіндірілуіне негізделеді» деп санайды.

Бұл жағдайда заң шығарушы негізінен, күдіктінің физикалық кемістігіне немесе жасына байланысты қорғануды жүзеге асыра алмайтындығын немесе сот талқылауы жүргізілетін тілді білмеуі сияқты мүдделерін ескерген сияқты.

Күзетпен ұсталып отырған күдікті қорғаушымен қарым-қатынас жасау мүмкіндігі шектелмеуі тиіс, сондықтан заң мұндай күдіктіге қорғаушымен кездесу құқығына кепілдік береді [14, 421 б.]. Кездесулер саны мен олардың ұзақтығы шектелмейді. Күдіктінің құқықтарын қамтамасыз ету үшін бұл кездесулердің құпия жағдайда өтуі маңызды. Заң, күдікті өзінің қорғаушысына берген ақпараттың құпиялылығына кепілдік береді. Заңның талаптарына сәйкес (ҚР ҚПК 67-бабы, «Адамдарды қоғамнан уақытша оқшаулауды қамтамасыз ететін арнаулы мекемелерде, арнайы үй-жайларда ұстау тәртібі мен шарттары туралы» Қазақстан Республикасы Заңының 16-бабы) мұндай кездесулер оңаша болуы тиіс [15]. Құқық қорғау органдары қызметкерлерінің мұндай кездесулерге қатысуына жол берілмейді.

ҚР ҚПК 68-бабының 4-бөлігіне сәйкес, егер күдікті таңдаған қорғаушы ұстап алу немесе күзетпен қамауға алынған сәттен бастап жиырма төрт сағаттың ішінде келе алмайтын болса, анықтаушы, тергеуші, прокурор күдіктіге басқа қорғаушыны шақыруды ұсынуға не оған заң консультациясы арқылы қорғаушыны қамтамасыз етуге құқылы. Заң консультациясының меңгерушісі немесе адвокаттар алқасының төралқасы тиісті хабарлама алған сәттен бастап 24 сағат ішінде қорғаушыны бөлуге міндетті.

Осы норманы қолдану кезінде мынадай мәселе туындайды: егер күдікті қылмыстық іске жиырма төрт сағат ішінде келе алмаған қорғаушының қатысуын қаласа, тиісті уәкілетті лауазымды адам қылмыстық құқық бұзушылық жасады деп күдік келтірілген адамның ерік-жігеріне және ниетіне қарсы, оған сотқа дейінгі тергеп-тексеру органы жаңадан шақырған қорғаушыны «қамтамасыз етуі» мүмкін бе? Күдікті тағайындалған қорғаушыдан бас тартқан кезде, күдіктінің қатысуымен өтетін тергеу әрекеттері қорғаушының қатысуынсыз жүргізілуі мүмкін (ҚР ҚПК 68-бабының 4-бөлігі), бірақ қорғаушының қатысуы міндетті болған жағдайда қалай болады? Бұл ретте күдікті осы қылмыстық іске өзінің мүдделерін өзі таңдаған адвокат қана білдіре алады деп мәлімдей алады, оның қорғауды құру ұстанымы күдіктінің көзқарастарына толық сәйкес келеді.

ҚР ҚПК 68-бабының 3-бөлігінде: «Таңдалған немесе тағайындалған қорғаушы ұзақ мерзім (кемінде бес тәулік) бойы қатыса алмайтын жағдайларда, қылмыстық процесті жүргізетін орган қорғалуға құқығы бар куәға, күдіктіге, айыпталушыға, сотталушыға, сотталған адамға, ақталған адамға басқа қорғаушыны шақыруды ұсынуға немесе адвокаттардың кәсіби ұйымы немесе оның құрылымдық бөлімшелері арқылы қорғаушыны тағайындау шараларын қолдануға құқылы» делінген. Егер қылмыстық іске қатысушы қорғаушы 5 тәулік ішінде нақты тергеу әрекетін жүргізуге қатыса алмаса, ал күдікті басқа қорғаушыны шақырмаса және оны тағайындау туралы өтініш білдірмесе, онда анықтаушы, тергеуші қорғаушының қатысуы міндетті болған жағдайларды қоспағанда, осы тергеу әрекетін қорғаушының қатысуынсыз жүргізуге құқылы. Осы жерде анықтаушының, тергеушінің, прокурордың және соттың күдіктіге, айыпталушыға шақырылған қорғаушы келмеген жағдайда, басқа қорғаушыны шақыруды ұсыну міндетін заңдастыру қажет сияқты. Сондықтан 68-баптың 3 бөлігіндегі «құқылы» деген сөз «міндетті» деген сөзбен алмастырылуы тиіс.

ҚР ҚПК-нің 68 бабының 3 бөлігінде көрсетілген тергеуші тергеу әрекеттерін егер қорғаушы 5 тәуліктің ішінде процессуалдық әрекеттерге қатысу үшін келе алмаса, ал күдікті басқа қорғаушыны шақырмаса және олар туралы өтініш білдірмесе, күдіктімен оның қорғаушысының қатысуынсыз жүргізуге құқылы дегенмен келісуге болмайды деп есептейтін авторлардың пікірі дұрыс және күзетпен ұсталған күдіктімен таңдалған қорғаушы жиырма төрт сағат ішінде келе алмаса мұндай мүмкіндік тергеушіге заң шығарушымен беріліп кеткен (ҚР ҚПК-нің 68 бабының 4 бөлігі). Олар іс-әрекеттерді жүргізу кезінде оған қатысу үшін заң консультациясынан кез келген кезекші адвокатты шақыру қажет деп санайды. Әйтпесе, құқық қорғау органдарының жекелеген қызметкерлері тарапынан қызметін теріс пайдаланушылық орын алуы мүмкін [16, 39 б.].

Қорғауындағы адамның өтініші бойынша немесе оның келісімімен қорғаушыны таңдау, аталған процесс қатысушысының құқықтарын қамтамасыз етудің маңызды кепілі болып табылатыны белгілі. Осы заң актісінде белгілі бір этикалық бастама бар, атап айтқанда, екі адам - адвокат пен оның қорғауындағы адамның арасындағы өзара және толық сенімінің бар екенін атап өткен жөн. Дәл осы аталған себепке байланысты, қорғаушының шақыру бойынша іске қатысуына заң сөзсіз артықшылық береді. Егер шақырылған адвокат іске күдіктінің жағында қатыспаған болса, тек сол жағдайда ғана адвокат тағайындалады.

Жоғарыда аталғандардың негізінде біз қылмыстық процесте күдіктінің қорғану құқығын қамтамасыз етудің қаншалықты маңызды екенін көреміз.

Күдіктінің құқықтары мен заңды мүдделерін қамтамасыз етудің тағы бір кепілдігі болып- кінәсіздік презумпциясы танылады.

Кінәсіздік презумпциясы қағидасы кез келген өркениетті мемлекеттің негізгі ұстанымы болып табылады, ол адам құқықтары туралы барлық Халықаралық пактілерде жазылған.

Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексінің 19-ында кінәсіздік презумпциясының мазмұны төмендегідей анықталады:

1) Әркім өзінің қылмыстық құқық бұзушылық жасаудағы кінәлілігі осы Кодексте көзделген тәртіппен дәлелденгенге және соттың заңды күшіне енген үкімімен белгіленгенге дейін кінәсіз болып саналады.

2) Ешкім де өзінің кінәсіздігін дәлелдеуге міндетті емес.

3) Күдіктінің, айыпталушының, сотталушының кінәлілігіне сейілмеген күмән олардың пайдасына түсіндіріледі. Қылмыстық және қылмыстық- процестік заңдарды қолдану кезінде туындаған күмәндар да күдіктінің, айыпталушының, сотталушының пайдасына шешілуге тиіс.

4) Айыптау үкімі болжамдарға негізделе алмайды және ол жол берілетін және анық дәлелдемелердің жеткілікті жиынтығымен расталуға тиіс.

Кінәсіздік презумпциясының заңнамалық анықтамасы ғалымдар мен тәжірибелік қызметкерлерді мазалаған көптеген сұрақтарға жауап бере алмады. Көптеген даулар келесі мәселелерді талқылау кезінде туындайды.

Қылмыстық-процестік кодексінде қолданылған кінәсіздік презумпциясы тұжырымдамасының қарсыластары, мұндай формула сөзбе-сөз түсіндірілген жағдайда, сотқа дейінгі тергеп-тексеруде кінәлілер жоқ дегенді білдіреді деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді деп айтады.

Кінәсіз адамдарға айып тағылады, кінәсіздері ұстап алынады, қамауға алынады. Кінәсіз адамға қатысты прокурор айыптау актісін бекітеді және істі сотқа жібереді. Сот істі сот өндірісіне қабылдайды және кінәсіз адамды соттайды, үкім шығарады, жазалау шарасын анықтайды. «Егер заң күдіктіні кінәсіз деп санаса, онда ҚПК-нің оған мемлекеттік мәжбүрлеу шараларын қолдануға жол беретін ережелерін қалай түсіндіруге болады? Заң қылмыстық істерді сотқа дейінгі тергеп-тексеру органдары мен соттың ақталмайтын негіздер бойынша тоқтату мүмкіндігін көздейді, бұл күдіктінің кінәлілігін жай ғана көрсету емес, ал қылмыстық істі тоқтату туралы қаулы (ұйғарым) шығара отырып, мемлекеттік органдардың оның кінәсін ресми түрде тануы болып табылады».

Қазіргі уақытта қылмыстық құқық ғылымының өкілдері қылмыстық жауаптылықты дербес құқықтық түсінік ретінде қарастыра отырып, оны адамның қылмыс жасауына мемлекеттің реакциясының әлеуметтік мәні ретінде анықтайды. Айыптау үкімі шығарылғанға дейін адамның қылмыстық жауаптылығы туралы айтуға ешқандай негіз жоқ, себебі «адамды қылмыстық жауаптылыққа тарту мемлекеттің атынан оны сот үкімі бойынша қылмыс жасағаны үшін кінәлі деп ресми тануды және осылайша әрекет пен оны жасағанадамға теріс баға беруді білдіреді».

Кінәсіздік презумпциясы күдіктіні негізсіз айыптаудан және соттаудан қорғаудың ғана кепілдігі болып табылмайды, сонымен қатар оның айыптаудың күмәнсіз дәлелденгендігі және сейілмеген күмәннің күдіктінің пайдасына шешілуі туралы талабы, мемлекет органдарын істің мән-жайын объективті, бейтарап анықтауға бағыттайды, онсыз соттың істі негізді және әділ шешуі мүмкін емес. Кінәсіздік презумпциясынан сәл ғана ауытқу, сот төрелігінде заңдылықтың бұзылуына және азаматтардың құқықтары мен заңды мүдделеріне қымыс жасауға алып келеді.

Қорытынды жасай отырып, Қазақстан Республикасында күдіктінің құқықтары мен заңды мүдделерін қамтамасыз ету кепілдіктері, кінәсіздік презумпциясы қағидасының заңнамалық тұжырымдалуы, халықаралық құқықтық актілерге толығымен сәйкес келеді деп айтуға болады. Салалық заңнаманың нормалары мен Конституциялық нормаларды

талдау нәтижесінде, біз кінәсіздік презумпциясы объективті құқықтық жағдай болып табылады және ол анықтаушының, тергеушінің, прокурордың, судьяның жеке пікірін білдірмейді деген қорытынды жасай аламыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы 1995 жылғы 30 тамыз // (2024.15.01. берілген (<http://online.zakon.kz>).
2. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2021 жылдың 15 қаңтар VII шақырылымдағы Парламенттің бірінші сессиясының ашылуында сөйлеген сөзі. // <https://www.akorda.kz>
3. Қазақстан Республикасының Қылмыстық процесік Кодексі (03.07.2014ж.) – Алматы: Юрист, (2024.15.01.берілген (<http://online.zakon.kz>).
4. Рогов И.И. Перспективы уголовного судопроизводства в контексте Концепции правовой политики Республики Казахстан // Проблемы усиления гарантий прав участников уголовного процесса: Мат-лы международ, науч.- практ. конф. — Алматы, 2003. — С. 18-20.
5. Мамаи К.А. Проблемы усиления гарантий прав участников уголовного процесса // Проблемы усиления гарантий прав участников уголовного процесса: Материалы научно-практической конференции.- Алматы:Киик.- 2003.- 122 с.
6. Строгович М.С. Природа советского уголовного процесса и принцип состязательности- М.: Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1939. - 151 с.
7. Савицкий В.М. Государственное обвинение в суде. - М.: Наука, 1971.– 337 с.
8. Комментарий к уголовно-процессуальному кодексу Российской Федерации / Под ред. И.Л. Петрухина. - М.: ООО «ТК Велби», 2002. – 896 с.
9. Качалова О.В. Охрана конституционных прав подозреваемых и обвиняемых на предварительном следствии. Дисс.... канд. юрид, наук.- М.,1999.- 222 с.
10. Друзин Е. Подозреваемый пригласил защитника // Российская юстиция. 1997.- № 9.- С. 44.
11. Адвокаттық қызмет және заң көмегі туралы Қазақстан Республикасының Заңы 2018 жылғы 5 шілдедегі № 176-VI ҚРЗ (23.01.2024 ж. өзгерістер мен және толықтырулармен)//<http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1800000176>
12. Садықов А.С. Адвокат-қорғаушының сезіктіге, айыпталушыға және сотталушыға білікті заң көмегін көрсетуі: заң ғылымд. канд. ... дис. автореф.- Алматы, 2010.- 13. 25 б.
14. Зайцева И.А., Смирнов Л.Н. Проблемы, возникающие на предварительном следствии в связи с возложенной законом на следователя обязанности по обеспечению обвиняемого и подозреваемого адвокатом- защитником // Следователь. 2002. № 3.- С. 8-11.
15. Когамов М.Ч. Уголовно-процессуальное право Республики Казахстан. Движение уголовного дела: Учебник / Под ред. д.ю.н., проф. М.Ч. Когамова и к.ю.н., доцента А.А. Касимова / Коллектив авторов.- Алматы: Жеті Жарғы, 2013. - 1016 с.
16. Адамдарды қоғамнан уақытша оқшаулауды қамтамасыз ететін арнаулы мекемелерде, арнайы үй-жайларда ұстау тәртібі мен шарттары туралы Қазақстан Республикасының 1999 жылғы 30 наурыздағы N 353-І Заңы (13.01.2024ж. өзгерістермен және толықтырулармен) // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z990000353>
17. Кобликов П.Ю., Алиев Т.Т., Громов Н.А., Бабаев Э.Х. О праве обвиняемого на защиту и его реализация в российском уголовном процессе // Следователь. 2002.- № 4.- С. 39.

УДК 342.56

***Төлепбек Ә. М.¹, Шарипов Ш. М.²**¹Қазақ ұлттық аграрлық зерттеу университетінің «Бизнес және құқық» жоғары мектебі, «Құқықтану» білім беру бағдарламасының магистранты²Қазақ ұлттық аграрлық зерттеу университетінің «Бизнес және құқық» жоғары мектебі Алматы қ., Қазақстан Республикасы

*e-mail: alimamaratovna1701@gmail.com

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ АТҚАРУ БИЛІГІН ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ ЖӘНЕ ЖЕТІЛДІРУ ЖОЛДАРЫ

Андатпа. Атқару билік мәселелері мемлекеттік биліктің табиғаты мен құрылымын түсінуде жетекші орын алады және заң ғылымының өзіндік зерттеу пәні болып табылады. Атқару билігі биліктің бөлінуі тұрғысынан заң шығару тармағының негізгі сипатын мойындайды, өйткені оны халық тікелей сайлайды. Атқару және сот билігі тармақтары заңдылықты бір көзден алады, бірақ әдетте заң шығарушы билік арқылы жанама түрде жүзеге асады. Бұл парламенттік немесе аралас басқару нысандары бар елдерге тән. Алайда атқарушы билік тікелей немесе жанама түрде халық сайлаған президентке тиесілі елдерде бұл дәлел қолданылмайды, өйткені биліктің екі тармағы да халықтан мандат алады.

Сонымен бірге, заң шығару тармағының «жоғарылығын» тану атқарушы биліктің маңызы мен дербестігін жоққа шығаруды немесе шектеуді немесе оны жүзеге асыру саласына негізсіз қол сұғу мүмкіндігін білдірмейді. Атқару билік жүйесін реформалау үдерісін үйлестіру және жүргізілетін саясаттың келісілгендігі тиімді және нәтижелі мемлекеттік аппарат құруда шешуші рөл атқарады.

Кілт сөздер: билік, мемлекет, билік тармағы, атқару билігі, жүзеге асыру,

ПУТИ РЕАЛИЗАЦИИ И СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ИСПОЛНИТЕЛЬНОЙ ВЛАСТИ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Аннотация. Вопросы исполнительной власти занимают ведущее место в понимании природы и структуры государственной власти и являются отдельным предметом исследования юриспруденции. Исполнительная власть признает первичный характер законодательной власти с точки зрения разделения властей, поскольку она избирается непосредственно народом. Исполнительная и судебная власти черпают свою легитимность из одного и того же источника, но обычно косвенно через законодательную власть. Это характерно для стран с парламентской или смешанной формой правления. Однако в странах, где исполнительная власть прямо или косвенно принадлежит избранному народом президенту, этот аргумент неприменим, поскольку обе ветви власти получают мандат от народа.

В то же время признание «верховенства» законодательной власти не означает отрицания или ограничения значения и независимости исполнительной власти, возможности необоснованного посягательства на сферу ее реализации. Координация процесса реформирования системы исполнительной власти и координация реализуемой политики играют решающую роль в создании эффективного и действенного государственного аппарата.

Ключевые слова: власть, государство, ветвь власти, исполнительная власть, реализация,

WAYS OF IMPLEMENTATION AND IMPROVEMENT OF THE EXECUTIVE AUTHORITY IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Abstract. Issues of executive power occupy a leading place in the understanding of the nature and structure of state power and are a separate research subject of jurisprudence. The executive branch recognizes the primary nature of the legislative branch in terms of separation of powers, as it is directly elected by the people. The executive and judicial branches derive their legitimacy from the same source, but usually indirectly through the legislature. This is typical of countries with parliamentary or mixed forms of government. However, in countries where the executive power belongs directly or indirectly to a president elected by the people, this argument does not apply, since both branches of government receive a mandate from the people.

At the same time, recognizing the "supremacy" of the legislative branch does not mean denying or limiting the importance and independence of the executive power, or the possibility of unjustified encroachment on the sphere of its implementation. Coordination of the process of reforming the executive power system and coordination of the implemented policy play a crucial role in creating an efficient and effective state apparatus.

Key words: power, state, branch of power, executive power, implementation,

Кіріспе

Атқарушы билік органдарының жүйесі белгілі бір басшылық ережелер түрінде қалыптасатын бірқатар бастапқы бастамалар, қағидаттар негізінде құрылады және жұмыс істейді. Бұл қағидаттар қоғам дамуының объективті факторларымен, сондай-ақ жинақталған ұйымдастырушылық тәжірибемен негізделеді.

Атқарушы билікті ұйымдастыру қағидалары оларды ұйымдастыру процесінде және басқару аппаратының қызметінде қолдану тұрғысынан біркелкі емес. Олардың бірі тұтастай жүйені құру мен оның жұмысының негізгі факторлары болып табылады, басқалары - органдар топтарының, жекелеген органдардың және олардың құрылымдық бөлімшелерінің ұйымдары мен жұмыстары.

Мемлекеттік басқарудың, демек, атқарушы биліктің тиімді жүйесі оның нормалары негізінде Қазақстан Республикасы Конституциясының талаптарына және Қазақстан Республикасы заңнамасының талаптарына бағынған жағдайда жұмыс істей алады. Заңдылықтың конституциялық қағидасы азаматтардың мемлекеттік басқару саласындағы құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз етудің аса маңызды құралдары ретінде атқарушы билік органдарының қызметіне президенттік, парламенттік және сот бақылауының міндеттерін де көздейді.

Қазақстан Республикасының 1995 жылғы Конституциясында атқарушы биліктің дербес, күшті және тиімді іс жүзінде құрылуына, жүзеге асырылуына қажетті барлық саяси-құқықтық негіз бар. Атқарушы билік өзінің конституциялық формуласында үйлесімді әлеуметтік, экономикалық, саяси қатынастар мен рухани құндылықтардың көрінісі болуы керек. Ол мемлекеттік билікке қатысты конституциялық және басқа да нормалардың тиімділігін барынша дәл анықтайды, заңнамаға өзгерістер енгізуге бастамашылық жасайды, мемлекеттік билік жүйесінде оның конституциялық құндылығын арттыру. ондағы кемшіліктер мен олқылықтарды жояды, бүкіл заңды органның толық және уақтылы дамуын қамтамасыз ету тетіктерін ұсынады және қолданады, жанжалдардың алдын алу үшін басқару құралдарын әзірлейді. Ерекше назарды кез келген саладағы мемлекеттік қызметтер көрсетудің сапасын арттыруға аудару қажет. Міндет – мемлекеттік аппараттың халықпен өзара қарым-қатынастарында біржақты-өктем көзқарастардан арылып, азаматтарға мемлекеттік қызметтерді тиімді және жедел түрде көрсетуге көшу. Мемлекеттік органдарды оларға тән емес функцияларды орындаудан босатып, мемлекеттік институттардың дербестігін сапалық тұрғыдан кеңейтуге тиіспіз.

Материалдар мен әдістер

Зерттеу пәнінің ерекшелігіне және зерттелетін объект құрамының күрделілігіне байланысты пәнаралық тәсіл қолданылады. Зерттеу үдерісінде талдау әдістері, ретроспективті, құрылымдық-функционалдық, жүйелік-құрылымдық, формальды-құқықтық, салыстырмалы-құқықтық және басқалар кеңінен қолданылды.

Нәтижелер және талқылау

Қазіргі кезеңде атқарушы билік тармағының рөлі зор және макроэкономикалық процестерді мемлекеттік реттеуді күшейту тенденциясымен сипатталады. Бұл, ең алдымен, қазіргі мемлекет экономикасының қажеттіліктеріне байланысты. Қазақстанға келетін болсақ, оның өтпелі экономикасының ерекшеліктері жүргізіліп жатқан реформалармен, өрлеулер мен құлдыраулармен, әлемдік экономикаға біртіндеп интеграциялануымен, көптеген шаруашылық субъектілерінің пайда болуымен анықталады.

Осы тұрғыда соңғы онжылдықта көптеген теоретик ғалымдар, саяси және қоғам қайраткерлері шешуші іс-әрекетті, жылдамдық пен жедел әрекет етуді, жоғары икемділік пен икемділікті талап ететін қазіргі кезеңнің ерекше жағдайларын мысалға ала отырып, атқарушы билікті одан әрі нығайтуды табанды түрде жақтап келеді. Басқа авторлар атқарушы билікті шектен тыс күшейтуге қарсы орынды ескертеді, бұл өкілеттіктердің теңгерімсіздігін шиеленістіруі, қалыптасқан теңгерімсіздікті нығайту және олардың табиғи бөліну принципін іс жүзінде іске асыруды кешіктіруі мүмкін деп есептейді. Дағдарыстан шығу үшін тек қана күшті атқарушы билік қана емес, сонымен бірге бірдей күшті заң шығарушы және сот билігі қажет, олардың ортақ іске қосқан үлесі олардың табиғаты, функциялары, міндеттері және т.б. ескере отырып анықталуы керек[1]. Атқарушы билік мемлекеттегі алуан түрлі және кең жүйені құрайды. Атқарушы органдардың барлық әрекеттері мен актілері заңға негізделеді, заңды жүзеге асыруға бағытталған және оған қайшы келмеуі керек. Атқарушы органдардың ерекшелігі - олардың қатаң бағыныштылығымен қатаң иерархиялық жүйеге біріккендігі. Бұл жүйе шенеуніктердің әкімшілік өкілеттіктері бар елеулі адамдық, материалдық және қаржылық ресурстарға негізделген. Сонымен қатар, атқарушы билік қауіпсіздік күштеріне (әскер, полиция және т.б.) сүйенеді, ал қоғам тарапынан бақылау жеткіліксіз болса, атқарушы билік толық билікті тартып алуы мүмкін.

Әлемдік тәжірибе бойынша атқарушы билік заң шығарушы (өкілді) биліктің алдында жауап береді және басқару, реттеу және бақылау функцияларын орындайды. Атқарушы билікті ұйымдастыру басқару нысанының түрін анықтаудағы негізгі ұстанымдардың бірі болып табылатыны толығымен ақталған сияқты.

Мемлекет басшысы айтқан мәселе Қазақстан қазіргі қоғамның жұмыс істеуі туралы идеяларды өзгерткен COVID-19 коронавирустық пандемиямен бетпе-бет келген кезде айқын болды. Әлеуметтік жазықтықта болған өзгерістер саяси-құқықтық, әлеуметтік-экономикалық салаларға, мемлекетаралық қатынастарға табиғи әсер етіп, қоғамның өмір салтына елеулі түзетулер енгізді. Қазақстан Республикасы алғаш рет мұндай биологиялық құбылысқа тап болды, бұл мемлекетті, ең алдымен, барлық билік құрылымдарының қызметін қайта қарауға мәжбүр етті, өйткені ол анық жасырын ішкі проблемаларды әшкереледі. Біздің ойымызша, оларды келесідей белгілеуге болады: мемлекеттік органдардың төтенше жағдайларда әрекет етудегі әкімшілік-ұйымдастырушылық қабілетінің жеткіліксіздігі; орталық және жергілікті органдар арасында жедел ақпарат алмасуды үйлестірудің нашарлығы; қажетті ұйымдастырушылық-әкімшілік шараларды жүзеге асырудың жедел деңгейінің жеткіліксіздігі; қаржыландыру саласындағы орталық мемлекеттік органдардың шешімдеріне айтарлықтай тәуелділік; мемлекеттік органдардың іс-әрекеттерін тік және көлденең жазықтықта жеткіліксіз үйлестіру және т.б.

Бұл жағдай ұлттық қауіпсіздікке қатер төндіреді және мемлекеттік аппараттың жұмысын тежейді. Осыған байланысты құқықтық реттеу деңгейлері арасындағы тепе-теңдікті қамтамасыз ету міндеті қойылды.

Қазақстан Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев сөйлеген сөзінде: «Карантин кезінде заң жүйесінің баяулығы «тарыл» әсерін тудырды. Бізге төтенше жағдай енгізіп, «төтенше жарлық» деп аталатын шешім қабылдауға тура келді, бірақ мұндай шаралар дағдарыстық жағдайларға жүйелі жауап бола алмайды»[2]. Осылайша, Мемлекет басшысы атқарушы биліктің қызметін заңнамалық реттеудің шектен тыс проблемасы мемлекеттік аппараттың жедел жұмысына кедергі келтіретіндіктен, мемлекеттегі нормашығармашылық үдерісті қайта қарау қажеттігі туралы хабарлама жасады.

Бұл міндетті шешу 2 және 3 тармақтарға енгізілген түзетулерде көрініс тапты. Қазақстан Республикасы Конституциясының 61-бабының сәйкес берілген заң шығармашылығы институтының, яғни парламенттің атқарушы органға (Үкіметке) кейбір заң шығарушы өкілеттіктерді уақытша беруі (өкілетуі) арқасында.

Өкілдік берілген заң шығармашылығын пайдалану рәсімдерді қатаң сақтауды көздейді, атап айтқанда: мақсатын, мерзімін, қолдану шегін көрсете отырып, атқарушы билік тармағының жекелеген органдарын парламент құзыретіне кіретін функцияларды орындауға міндеттейтін заңды парламенттің міндетті түрде жариялауы, берілген өкілеттіктер, осы өкілеттіктерді жүзеге асыруға болатын мәселелер шеңбері, кейде берілген заңнама актілерін бақылау тәртібін көрсетеді.

Атқарушы органдардың ұйымдастырушылық-атқарушылық және басқарушылық қызметі әртүрлі нысандарда жүзеге асады, олардың әрқайсысы шешілетін мәселелердің сипаты мен мазмұнымен, басқарылатын объектінің ерекшеліктерімен, басқару процесінің сатысымен анықталады.

Атқарушы органдар өз қызметін мынадай ұйымдық-құқықтық нысандарда жүзеге асырады: а) басқарудың нормативтік актілерін жариялау; б) жеке (нормативтік емес) актілерді жариялау; в) әкімшілік келісімдер жасау; г) тікелей ұйымдастырушылық қызметті жүзеге асыру; д) логистикалық операцияларды жүзеге асыру. Сөзбе-сөз соңғы жылдары халыққа мемлекеттік қызметтерді көрсету, сондай-ақ «электрондық үкімет» аясындағы іс-шаралар белсенділіктің күрт өсуіне ие болды.

Қазақстан Республикасының Үкіметі өз құзыретіндегі мәселелер бойынша Республиканың бүкіл аумағында міндетті күші бар қаулылар шығарады. Республика Премьер-Министрі Республиканың бүкіл аумағында міндетті күші бар өкімдер шығарады. Үкімет қаулылары мен Премьер-Министрдің өкімдері Конституцияға, заңнамалық актілерге, Республика Президентінің жарлықтары мен өкімдеріне қайшы келмеуге тиіс (Қазақстан Республикасы Конституциясының 69-бабы).

Дәлірек айтқанда, мемлекет пен үкімет органдары бір-бірінен ажырамайды. Мемлекет – мемлекеттік аппараттың барлық құрылымын бір тұтастыққа біріктіретін, қоғамдық өмірді ұйымдастыруды қамтамасыз ететін, адамдардың мінез-құлқын реттейтін күрделі жүйелік субъект.

Мемлекеттік аппаратқа, оның ішінде атқарушы органдарға келетін болсақ, ол тұтастай алғанда мемлекеттің құрылымдық құрамдас бөлігі болып табылады. Мемлекеттің функциялары мен өкілеттіктерін жүзеге асыратын мемлекеттік органдар. Басқару еңбегінің бөлінісі тұрғысынан, бұрын атап өтілгендей, әрбір мемлекеттік органның өзінің қатаң белгіленген функционалдық мақсаты бар және осы мақсат үшін тиісті өкілеттіктер берілген. Мемлекеттен айырмашылығы, мемлекеттік органның құзыреті оның қызмет аясымен шектеледі. Қоғамдық-құқықтық қатынастарда мемлекеттік органдар мемлекеттің атынан және мүддесі үшін әрекет етеді. Бұдан шығатыны, мемлекеттің өзі сияқты мемлекеттік органдар да жазаланбайды. Тиісінше, мемлекет қоғам (халық) алдында мемлекеттік органдардың жұмысы үшін жауапты болады және бұл жауапкершілік саяси сипатта болады.

Үкімет және басқа да атқарушы билік органдары, содан кейін олар өз қызметі үшін мемлекет алдында жауап береді. Атқарушы органдар – жария құқық субъектілері. Атқарушы органдардың ерекше құқықтық мәртебесі оларға қоғамдық қатынастардың сол

немесе басқа саласына елеулі әсер ететін шешімдер қабылдауға мүмкіндік береді. Заңсыз шешімдер басқа заңды тұлғалардың заңсыз қызметінен кем емес (көп болмаса) зиян келтіруі мүмкін, яғни атқарушы билік органдары жеке тұлғалармен салыстырғанда олардың қызметі үшін қоғамға қауіптілік дәрежесін жоғарылатады. Осыған байланысты азаматтар мен заңды тұлғаларға келтірілген зиян, олардың лауазымды адамдарының басқа да заңсыз әрекеттері үшін атқарушы органдарды жауапкершілікке тарту мәселесі туындайды. Негізінде мәселенің мәні атқарушы органның құзыреті мен шешім қабылдауға және жария-құқықтық сипаттағы сыртқы қатынастарда атқарушы органның атынан өкілдік етуге құқығы бар лауазымды тұлғалардың (басқарманың) өкілеттіктері арасындағы бірлік пен арақатынасты орнатуға келіп тіреледі. .

Үкіметтің және басқа да атқарушы билік органдарының өкілеттіктерін қамтамасыз ету механизмінде конституциялық кепілдіктер ерекше орын алады. Кепілдіктің құқықтық аспектісінде жеке және заңды тұлғалардың заңды құқықтары мен мүдделерін жүзеге асыруды қамтамасыз ететін республиканың Конституциясында және басқа да заңнамалық актілерінде белгіленген шарттар, ережелер мен тәртіптер бар. Олардың тиімділігі көп жағдайда қоғамдағы заңдылық пен құқықтық тәртіптің жағдайына және тұтастай алғанда құқықтық қатынастар жүйесінің реттілігіне байланысты. Конституциялық кепілдіктерді жүзеге асыруда мемлекеттің бақылау-қадағалау органдары маңызды рөл атқарады. Бақылауды жүзеге асыру мемлекеттік басқару механизмінің объективті қажетті элементі болып табылады, ол бір жағынан басқару тәжірибесінің құрамдас бөлігі, екінші жағынан заңдылықты қамтамасыз ету тәсілі болып табылады. Бақылаудың көмегімен қоғамның және оның жекелеген салаларының жай-күйі, Үкімет пен басқа да атқарушы билік органдарының қызметі, олардың лауазымды тұлғаларының тәртібі мен жауапкершілігі туралы объективті ақпарат алуға болады. Осының негізінде мемлекеттің бақылау-қадағалау органдары азаматтардың бұзылған құқықтарын және заңды тұлғалардың қызметін берілген құқықтық режимде қалпына келтіруді қамтамасыз ету шараларын қабылдау мүмкіндігіне ие.

2018 жылдан 2022 жылға дейін Республика Президентінің 2017 жылғы 31 қаңтардағы «Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» атты Қазақстан халқына Жолдауына сәйкес Үкімет қабылдаған «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы[3] іске асырылуда. бес негізгі бағытты айқындайды: экономика секторларын цифрландыру; цифрлық күйге көшу; цифрлық Жібек жолын іске асыру; адами капиталды дамыту; инновациялық экожүйені құру.Көріп отырғанымыздай, Қазақстанда «электрондық үкімет» өте табысты дамып келеді, бұл принципті жаңа, жоғары деңгейге – Қазақстанның «цифрлық мемлекет» ретінде қалыптасуына қол жеткізуге мүмкіндік берді. Сонымен қатар, өткір өзектілік пен сұраныспен қатар әлеуметтік және мемлекеттік басқаруды құқықтық реттеу мен ұйымдастырудың осы субъектісінің барлық аспектілерінің проблемалық сипатының жоғары деңгейі сақталуда [4].

Елдің «цифрлық мемлекеттің» заманауи, болашаққа бағдарланған траекториясына кіруі «электрондық үкімет» немесе «қызметтік мемлекет» терминдеріндегі қарапайым өзгеріс емес екенін түсіну маңызды. «Электрондық үкімет» көбінесе шенеуніктермен «бетпе-бет» қарым-қатынас жасаудың тұлғааралық факторын жою арқылы белгілі бір қызметтерді көрсету кезінде мемлекет пен тұлға арасындағы қарым-қатынасты өзгертумен және оңайлатумен байланысты. «Қызмет көрсететін мемлекет» - бұл мемлекеттік аппараттың мазмұндық сипаттамаларын өзгертуге, басымдықтардағы ауырлық орталығын нақты адамдардың қажеттіліктеріне ауыстыруға инновациялық екпін.«Электрондық үкімет» пен «цифрлық мемлекеттің» айрықша сипаттамаларын қарастыру кезінде жалпы бастапқы нүкте ретінде ақпараттық қоғамның қазіргі жағдайы алынады; ғаламдық, ұлттық және аймақтық ауқымда интернет пен интернет-технологиялардың рөлін арттыру; оларды мемлекеттік басқаруда пайдалану және адам мен азаматтың өз құқықтары мен бостандықтарын жүзеге асыруы; мемлекеттік егемендіктен, аумақтан, азаматтардың мемлекеттік басқаруға қатысуынан бастап, басқарудың нысандары мен әдістеріне дейін

мемлекеттік және мемлекеттік (қоғамдық) биліктің барлық белгілерін өзгерту; құқықты түсіну канондарын қайта қарау, оның салалық бөлінуі, соның ішінде халықаралық және ұлттық құқықтың арақатынасы және т.б.

Қорытынды

Атқарушы билік органдарының конституциялық жауапкершілігі механизмінің құрамдас бөліктерінің бірі азаматтар мен заңды тұлғалардың құқықтары мен заңды мүдделерін атқарушы билік органдарының заңсыз әрекеттерінен қорғауды қамтамасыз ететін кепілдіктер жүйесі болып табылады; кепілдіктер азаматтар мен заңды тұлғалар үшін, сондай-ақ атқарушы органдар мен олардың лауазымды адамдары үшін бірдей міндетті болып табылады; құқықтық кепілдіктер заң мен сот алдында азаматтың (заңды тұлғаның) және атқарушы органның мәртебесін теңестіруге мүмкіндік береді.

Қазақстанда ақпараттандыруды кеңейту және «электрондық үкімет» ұғымын енгізу бойынша ауқымды жұмыстар атқарылуда. Оның басымдықтары азаматтардың интернетке қолжетімділігін қамтамасыз ету және ақпараттық-коммуникациялық технологиялар саласындағы білім деңгейін көтеру болып табылады.«Электрондық үкіметті» енгізу мемлекеттік басқару жүйесін үнемі жетілдіруге мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Сафинов К.Б. Правительство Республики Казахстан на переходном этапе / под ред. С.З. Зиманова. – Алматы, 2002. – 548 с.

2. Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана. 1 сентября 2020 г. «Казахстан в новой реальности: время действий» // https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-1-sentyabrya-2020-g

3. Постановление Правительства РК от 12 декабря 2017 г. «Об утверждении Государственной программы «Цифровой Казахстан».

4. Алибаева Г.А. Модернизация государственного управления в Республике Казахстан. Монография. - Алматы, 2019. - С. 272.

УДК 341.4

Турмаханова Ж. Е.

Қонаев университетінің магистранты, Алматы қ., Қазақстан Республикасы
e-mail: zhturmahanova@gmail.com

КОМПЬЮТЕРЛІК АҚПАРАТ САЛАСЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚЫЛМЫСТАРДЫ АЛДЫН АЛУ ЖОЛДАРЫ МЕН ҰСЫНЫСТАР

Андатпа. Мақаланың тақырыбы – компьютерлік ақпарат саласындағы халықаралық киберқылмыс қылмыстарды алдын алу жолдары мен ұсыныстар.

Мақаланың өзектілігі - компьютерлік, ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдаланудың артықшылықтары бар екені сөзсіз мәлім, алайда, үздіксіз, иә, қарқынды дамып келе жатқан технологиялардың мүмкіндіктері қылмыстық мақсаттарда көбірек қолданылуда.

Бұл өзіміздің мемлекетімізде де шет елдерде де компьютерлік қылмыстардың статистикасы дәлелдейді. Қазіргі уақытта компьютерлік қылмысқа қарсы күрес саласындағы ынтымақтастықтың кейбір халықаралық-құқықтық негіздері бекітілген.

Киберқылмысты жеке адамдар немесе ұйымдар жасай алады. Кейбір киберқылмыскерлер ұйымдасқан, озық технологияларды қолданады және жоғары техникалық біліктілікке ие. Басқалары-бастаушы хакерлер. Мәселен, қандайда бір компьютерге бағытталған киберқылмыскерлер құрылғыларды зақымдау немесе жұмысын тоқтату үшін оларды зиянды бағдарламалармен жұқтыруы мүмкін. Олар сондай-ақ деректерді жою немесе ұрлау үшін зиянды бағдарламаны пайдалана алады. Немесе киберқылмыскерлер пайдаланушылардың веб-сайтты немесе желіні пайдалануына кедергі келтіруі немесе бизнестің өз клиенттеріне бағдарламалық қамтамасыз ету қызметтерін ұсынуына кедергі келтіруі мүмкін. Компьютерлер басқа қылмыстар жасау үшін қолданылатын киберқылмыс зиянды бағдарламаларды, заңсыз ақпаратты немесе кескіндерді тарату үшін компьютерлерді немесе желілерді пайдаланумен байланысты болуы мүмкін.

Киберқылмыскерлер көбінесе екеуін де бір уақытта жасайды. Олар алдымен компьютерлерді вирустармен жұқтыруы мүмкін, содан кейін оларды зиянды бағдарламаны басқа компьютерлерге немесе желі арқылы тарату үшін қолдана алады.

Кілт сөздер: халықаралық киберқылмысты алдын алу, халықаралық қылмыстық құқық бұзушылық, халықаралық компьютерлік қылмыстар, халықаралық компьютерлік алаяқтық, халықаралық киберқылмыстық тәжірбие, киберсоғыс, ақпараттандыру, ақпараттық қауіпсіздік, трансұлттық киберқылмыстық ұйым.

ПУТИ И РЕКОМЕНДАЦИИ ПО ПРОФИЛАКТИКЕ МЕЖДУНАРОДНЫХ ПРЕСТУПЛЕНИЙ В ОБЛАСТИ КОМПЬЮТЕРНОЙ ИНФОРМАЦИИ

Аннотация. Тема статьи-пути и рекомендации по профилактике международных киберпреступных преступлений в области компьютерной информации.

Актуальность статьи-несомненно, что использование компьютерных, информационно-коммуникационных технологий имеет свои преимущества, однако возможности постоянно, да, динамично развивающихся технологий все чаще используются в преступных целях.

Об этом свидетельствует статистика компьютерных преступлений как в нашем государстве, так и за рубежом. В настоящее время закреплены некоторые международно-правовые основы сотрудничества в области борьбы с компьютерной преступностью.

Киберпреступность может быть совершена отдельными лицами или организациями. Некоторые киберпреступники организованы, используют передовые технологии и обладают высокой технической квалификацией. Другие-начинающие хакеры. Например, киберпреступники, нацеленные на какой-либо компьютер, могут заразить устройства вредоносными программами, чтобы повредить их или остановить их работу. Они также могут использовать вредоносное ПО для удаления или кражи данных. Или киберпреступники могут помешать пользователям использовать веб-сайт или сеть или помешать предприятиям предоставлять своим клиентам услуги программного обеспечения. Киберпреступность, при которой компьютеры используются для совершения других преступлений, может быть связана с использованием компьютеров или сетей для распространения вредоносных программ, незаконной информации или изображений.

Киберпреступники часто делают и то, и другое одновременно. Они могут сначала заразить компьютеры вирусами, а затем использовать их для распространения вредоносных программ на другие компьютеры или по сети.

Ключевые слова: профилактика международной киберпреступности, международные уголовные правонарушения, международные компьютерные преступления, международное компьютерное мошенничество, международная практика киберпреступности, кибервойна, информатизация, информационная безопасность, транснациональная киберпреступная организация.

WAYS AND RECOMMENDATIONS FOR THE PREVENTION OF INTERNATIONAL CRIMES IN THE FIELD OF COMPUTER INFORMATION

The topic of the article is ways and recommendations for the prevention of international cybercrime crimes in the field of computer information.

The relevance of the article is undoubtedly that the use of computer, information and communication technologies has its advantages, however, the possibilities of constantly, yes, dynamically developing technologies are increasingly being used for criminal purposes.

This is evidenced by the statistics of computer crimes both in our country and abroad. Currently, some international legal bases for cooperation in the field of combating computer crime have been consolidated.

Cybercrime can be committed by individuals or organizations. Some cybercriminals are organized, use advanced technology and have high technical qualifications. Others are novice hackers. For example, cybercriminals targeting a computer can infect devices with malware to damage them or stop them working. They can also use malware to delete or steal data. Or cybercriminals may prevent users from using a website or network, or prevent businesses from providing software services to their customers. Cybercrime, in which computers are used to commit other crimes, may involve using computers or networks to distribute malware, illegal information, or images.

Cybercriminals often do both at the same time. They can infect computers with viruses first, and then use them to spread malware to other computers or over the network.

Key words: prevention of international cybercrime, international criminal offenses, international computer crimes, international computer fraud, international cybercrime practice, cyberwarfare, informatization, information security, transnational cybercrime organization.

Халықаралық киберқылмыс-бұл Интернет желісі арқылы жасалған қылмыстар болып саналады. Соңғы жылдары қылмыстың бұл түрі өте кең таралды, өйткені жыл сайын бүкіл әлемде интернет қолданушыларының саны едәуір артып келеді. Соның есебінен халықаралық киберқылмыста өзінің статистикасына сай әр күн сайын артуда.

Киберқылмыстың трансшекаралық сипаты мемлекеттерден компьютерлік ақпарат айналымы саласындағы қоғамдық қауіпті әрекеттерді криминализациялау мәселесінде бірыңғай тәсілді әзірлеуді талап етеді. Құқықтық жүйелердегі айырмашылықтардың болуы және жеткіліксіз дамыған халықаралық ынтымақтастық киберқылмыстарға тергеу жүргізуді және оларды жасағаны үшін қудалауды қиындатады. Қазіргі уақытта компьютерлік қылмысқа қарсы күрес саласындағы ынтымақтастықтың кейбір халықаралық-құқықтық негіздері бекітілген. Атап айтқанда, Еуропа Кеңесінің 2001 жылғы киберқылмыс туралы Конвенциясы, Біріккен Ұлттар Ұйымының 2005 жылғы 25 сәуірдегі Бангкоктағы қылмыстың алдын алу және құқық бұзушылармен күресу жөніндегі он бірінші конгресінде қабылданған компьютерлік қылмыстарға қарсы шаралар, халықаралық телекоммуникация одағы бекіткен жаһандық киберқауіпсіздік бағдарламасы. 2007 ж., Окинавада (Жапония) 2000 ж. 23 шілдеде қабылданған жаһандық ақпараттық қоғамның Окинава хартиясы және т. б. ТМД елдерінің ауқымында 1996 жылғы 17 ақпанда Парламентаралық Ассамблеяның VII пленарлық отырысында модельдік Қылмыстық кодекс қабылданды, онда компьютерлік қылмыстар үшін жауапкершілік реттеледі; 2001 жылғы 1 маусымда Минскіде ТМД-ға қатысушы мемлекеттердің компьютерлік ақпарат саласындағы қылмыстарға қарсы күрестегі ынтымақтастығы туралы келісім жасалды.

Киберқылмыскерлер пайдаланушылардың веб-сайтты немесе желіні пайдалануына кедергі келтіруі немесе бизнестің өз клиенттеріне бағдарламалық қамтамасыз ету қызметтерін ұсынуына кедергі келтіруі мүмкін, бұл қызмет көрсетуден бас тарту (DoS) шабуылы деп аталады.

Киберқылмыскерлер көбінесе екеуін де бір уақытта жасайды. Олар алдымен компьютерлерді вирустармен жұқтыруы мүмкін, содан кейін оларды зиянды бағдарламаны басқа компьютерлерге немесе желі арқылы тарату үшін қолдана алады. Кейбір юрисдикцияларда киберқылмыстардың үшінші санаты танылады, онда компьютер қылмыстың серіктесі ретінде пайдаланылады. Бұған ұрланған деректерді сақтау үшін компьютерді пайдалану мысал бола алады.

Қылмысқа қарсы күрестегі халықаралық ынтымақтастық тәжірибесі, бір жағынан, компьютерлік ақпарат саласындағы қылмыстардың пайда болуы мен кең таралуын, екінші жағынан, дәлелдемелер алудың жаңа әдістерінің рөлі мен осы қызметте жоғары технологияларды қолдану перспективасының артуын көрсетеді.

Халықаралық компьютерлік қылмыстардың негізгі түрлерінің бірі- ақпаратқа рұқсатсыз қол жеткізу кіреді. Көбінесе, рұқсатсыз қол жеткізу көбінесе басқа біреудің атын қолдана отырып, техникалық құрылғылардың физикалық мекен-жайларын өзгерту, мәселелерді шешуден қалған ақпаратты пайдалану, бағдарламалық және ақпараттық қамтамасыз етуді өзгерту, ақпарат тасымалдаушыны ұрлау, деректерді беру арналарына қосылатын жазу аппаратурасын орнату арқылы жүзеге асырылады.

Сонымен қатар, бағдарламалық жасақтамаға белгілі бір шарттар орындалған кезде іске қосылатын және компьютерлік жүйені ішінара немесе толығымен өшіретін "логикалық бомбаларды" енгізу.

Киберқылмыстың келесі бір түріне компьютерлік вирустардың дамуы және таралуы. Компьютерлік вирустар - "осы бағдарламаның барлық деректерін өшіріңіз, келесіге өтіңіз және солай жасаңыз" вирустық ауру ретінде таралатын байланыс желілері арқылы бір жүйеден екінші жүйеге өту қасиеттеріне ие. Вирус бірден анықталмайды: алдымен компьютер "инфекцияны көтереді", өйткені вирусты жасыру үшін көбінесе" логикалық бомбамен "немесе"уақытша бомбамен" бірге қолданылады. Вирус барлық өңделген ақпаратты бақылайды және сол ақпаратты жіберу арқылы қозғала алады.

Қылмыстың іздерін жасыру шараларына қылмыскерлердің сот-медициналық маңызы бар компьютерлік құралдар мен жүйелердегі компьютерлік ақпаратты тексеруге және алуға қарсы тұру тәсілдерін де жатқызуға болады. Бұл мақсаттарға компьютерлік деректерді мамандандырылған бағдарламалық жасақтаманың көмегімен шифрлау немесе арнайы бағдарламаларды немесе құрылғыларды қолдана отырып, осындай деректерді тез жою мүмкіндігі арқылы қол жеткізіледі. Пайдаланушының компьютерінде рұқсатсыз қол жетімділік пен зиянды белсенділіктің іздерін жасыру үшін уақытпен тексерілген шифрлау және обфускация (obfuscate — анық емес, түсініксіз ету) технологиялары, сондай-ақ bootkit, rootkit технологиялары және т. б. сияқты жаңа әдістер халықаралық киберқылмыскерлермен қолданылады.

Шифрлау процесінде зиянды бағдарламаның орындалатын коды шифрланған, ал обфускация кезінде оның жұмыс алгоритмдерін талдау және түсіну қиынға түсетін болады. Бұл антивирустық бағдарламалық жасақтаманың осындай бағдарламаларды анықтауын және оларды ақпараттық қауіпсіздік мамандарының зерттеуін қиындатады. Компьютердің жедел жадында ғана жұмыс істейтін және тұрақты емес сақтау құрылғыларында сақталмайтын зиянды бағдарламалар «денесіз»деп аталады. Компьютердің қуаты өшірілген кезде, мысалы, оны қайта іске қосқанда, бағдарлама өшіріледі. Мұндай бағдарламаларды қылмыскерлер өздерінің белсенділігін антивирустық бағдарламалық жасақтамадан жасыру үшін қолданады [1, 142 б].

Bootkit технологиясы зиянды кодты антивирустық бағдарламалық жасақтамадан жасыру және жүйеде максималды артықшылықтар алу үшін қолданылады. Бұл әдісті іске асыру үшін зиянды бағдарлама өзгертіледі, мысалы, негізгі жүктеу жазбасы (ағылш. Master boot record, MBR), оны процессор амалдық жүйені жүктеу басталғанға дейін оқиды, ал зиянды код шифрланған түрде амалдық жүйе пайдаланбайтын дискілік кеңістік аймағына жазылады. Компьютерді қосқан кезде жүктеуші операциялық жүйе басталғанға дейін

зиянды кодты шешіп, жедел жадқа жүктейді. Пайдаланушының максималды құқықтары жүйеде зиянды әрекеттерді жасыратын Rootkit бағдарламаларының жиынтығын қолдануға мүмкіндік береді: желілік байланыстар, процестер, файлдар және т. б.

Компьютерлік жүйелер мен пайдаланушының ақпаратына рұқсатсыз қол жетімділіктің іздерін жасыру үшін қылмыскерлер қабылдаған аталған шаралардан көрініп тұрғандай, мұндай әрекеттердің едәуір бөлігі зиянды бағдарламалық жасақтаманың көмегімен жасалады. Қылмыскерлер өздерінің мүмкіндіктерін едәуір күшейту үшін зиянды бағдарламаларды пайдаланады, яғни сот-медициналық тұрғыдан зиянды бағдарлама қылмыс жасау құралы болып табылады, біз қылмыс жасау құралы ретінде заңды бағдарламаны да қолдануға болатындығын ескереміз, себебі оның функционалдығы қылмыскерлерге өз мақсаттарына жетуге мүмкіндік береді [2, 179 б].

Мұндай киберқылмыстардың алдын алу бойынша кейбір кеңестер:

- Тексерілмеген көздерден файлдарды жүктемеу;
- Белгісіз немесе танымайтын жіберушілердің электрондық пошталарындағы сілтемелерге өтпеу. Бұл тек электрондық почта арқылы ғана емес. Мәселен, халықаралық киберқылмыстылық орын алған жағдайда, бүкіл әлемде қолданылатын :Mail.ru WhatsApp, Telegramm, Instagram, Facebook және тағы басқа желілер арқылы оңайлықпен таратылатын сілтемелер;

- Құпия сөздеріңізді және жеке деректеріңізді ешкімге бермеу.

Киберқылмыстардан қорғауды қамтамасыз ету ұзақ уақыт алуы мүмкін, бірақ бұл әрқашан тұрарлық. Белгісіз көздерден жүктеп алудан және беделі төмен сайттарға кіруден аулақ болу сияқты қауіпсіз онлайн жұмыс ережелерін сақтау халықаралық киберқылмыстың алдын алудың бір бөлігі болып табылады. Есептік және жеке мәліметтерді мұқият және ұқыпты қарау зиянкестерден қорғауға айтарлықтай ықпал етуі мүмкін.

Сонымен қатар, "тұрмыстық" қылмыстардың жаңа тәсілдері үнемі пайда болады. Киберқылмыстың бір түрі-алаяқтық болып табылады.

Ресей Федерацияның Қылмыстық кодексінде компьютерлік алаяқтықтың түсінігін мен санкциясы баяндалған. Яғни, компьютерлік ақпарат саласындағы алаяқтық бұл компьютерлік ақпаратты енгізу, жою, бұғаттау, өзгерту не компьютерлік ақпаратты немесе ақпараттық-телекоммуникациялық желілерді сақтау, өңдеу немесе беру құралдарының жұмыс істеуіне өзге де араласу жолымен бөтеннің мүлкін ұрлау немесе бөтеннің мүлкіне құқық алу деп танылады. Бұл қылмыстық құқық бұзушылыққа жүз жиырма мың рубльге дейін айыппұл немесе бір жылға дейінгі кезеңдегі сотталушының жалақысы немесе басқа табысы мөлшерінде, үш жүз алпыс сағатқа дейінгі міндетті жұмыстармен немесе бір жылға дейінгі мерзімге түзеу жұмыстарымен немесе екі жылға дейінгі мерзімге бас бостандығын шектеумен немесе екі жылға дейінгі мерзімге мәжбүрлі жұмыстармен жазаланады немесе төрт айға дейін қамауға алу арқылы.

Сонымен қатар, қазіргі уақытта халықаралық киберқылмысқа байланысты нормативті құқықтық актілерге келетін болсақ, Ұлыбританияда 1990 жылы Ұлыбритания Парламенті «Компьютерлерді теріс пайдалану туралы заң» деп аталатын алғашқы осындай заңнамалық актіні қабылдады. 2000 жылғы «Терроризм туралы» заңда да киберқылмыс мәселесі қарастырылған [3, 672 б].

Ресей, Жапония, Қытай, Франция, Германия, Испания, Италия, Нидерланды және әлемнің басқа елдерінің Қылмыстық Кодексінде де осындай қылмыстар үшін қылмыстық жауапкершілікті көздейтін арнайы ережелер бар.

Ирландияда 1991 жылы қабылданған «Қылмыстық залал туралы» арнайы акт бар. ТМД елдерінің көпшілігінде ұқсас қылмыстық заңдар бар, бұл ретте киберқылмыс деп танылған әрекеттер тізімі осы елдерде ішінара бірдей болып келеді, дегенмен бұл мемлекеттердің кейбіреулері, атап айтқанда Әзірбайжан, өздерінің ішкі киберқылмыс

туралы заңнамасына айтарлықтай өзгерістер енгізді, ал басқаларында бұл нормалар сол күйінде қалды.

Киберқылмыспен күресудің ең дамыған тетіктерін Еуропалық Одақ елдері әзірледі. Қылмыстық заңнамада мұндай әрекеттерді қылмыстық жауапкершілікке тартудың екі тенденциясы бар. Бірінші жағдайда, бұл әрекеттер жеке-жеке жасалған қылмыстар ретінде анықталады, екінші жағдайда олар бұрыннан бар дәстүрлі «компьютерлік емес» қылмыстардың құрамын толықтырады, мысалы, Италияның қылмыстық кодексіндегідей. Бұл елдердің заңдарында киберқылмыстардың жіктелуінде күрт айырмашылық жоқ. Көптеген елдер өздерінің ішкі саяси, экономикалық, әлеуметтік және басқа да тұрақтылығын нығайту үшін жауапкершілікті көздейтін материалдық нормаларға қарағанда, мұндай қылмыстарды алдын алуды ұйымдастыруға көп көңіл бөледі.

Сонымен қатар, Ресейде де кибер әскерлердің арнайы отряды да құрылды. Олар ресми түрде ақпараттық операциялар әскерлері деп аталады және олар Ресей Федерациясының Қорғаныс Министрлігі шеңберінде жұмыс істейді. Қытайда мемлекеттік қызметте аптасына 7 күн және тәулігіне 24 сағат Ұлттық ақпараттық қауіпсіздікті қорғаумен айналысатын 20 мыңнан астам хакерлер бар. Мұндай ұйымдастырушылық әрекеттерді Иран, Израиль, Жапония, Үндістан, Оңтүстік Корея, Ұлыбритания, Еуропа елдері де жүзеге асырады [4, 101 б]. Мұндай органдардың жұмысының тиімділігі туралы нақты ештеңе жоқ, өйткені мұндай мекемелер ақпараттық ортаны қорғап қана қоймай, өз қызметі туралы да ақпаратты таратпайды. Сондықтан олардың кибершабуылдарға қарсы жетістіктері туралы статистиканы табу қиын, алайда оны талдау олардың қызметінің тиімділігін бағалауға мүмкіндік берер еді.

Ақпарат саласындағы сарапшылар "ақпараттық қоғамның" саяси, әлеуметтік және экономикалық шекаралары жоқ екенін атап өтеді [5]. Егер бұрын ақпарат немесе оның тасымалдаушылары физикалық тұрғыдан бір географиялық нүктеден екіншісіне ауысса және оны дәлелдемелер ретінде жинау кезінде нақты қылмыстық істі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын органдар өкілдерінің қатысуы талап етілсе, қазір дәлелдемелерді, оның ішінде халықаралық деңгейде жинау кезінде компьютерлік технологиялардың, әсіресе қылмыстық технологиялардың мүмкіндіктерін пайдалану барған сайын қажетті шарт болып табылады деп аталатын істер. компьютерлік қылмыстар. Өткен ғасырдың 80-жылдарынан бастап көптеген елдерде қылмыстық және басқа да құқық салаларының жалпы ережелерін қолдана отырып, компьютерлік деректерді құқықтық қорғау жеткіліксіз деген қорытындыға келді. Компьютерлік техниканы қолданумен байланысты құқық бұзушылықтардың жаңа түрлерімен күресу үшін көптеген мемлекеттер компьютерлік қылмыстар үшін жауапкершілік туралы жаңа заңнама әзірледі.

Ақпараттандыру және байланыс саласындағы құқық бұзушылықтар үшін жауапкершілікті белгілейтін заңнамаларды зерттеу, компьютердің көмегімен жасалатын құқық бұзушылықтардың жекелеген түрлерін қарау, компьютерлік ақпаратты қылмыстық қол сұғушылықтардан қорғаудың проблемалары мен тәсілдерін зерттеу мынадай қорытынды жасауға мүмкіндік береді:

1) Қазіргі уақытта ғылыми-теориялық база жинақталды, ол негізінен компьютерлік ақпаратты қорғауға бағытталған қалыптасқан тұрақты құқықтық механизм туралы.

2) Компьютерлік қылмыс шекараны білмейді, ол халықаралық ұғым және онымен келісілген және бірлесіп күресу керек. Компьютерлік құқық бұзушылықтарды шартты түрде екі үлкен санатқа бөлуге болады - компьютерлердің жұмысына араласуға байланысты құқық бұзушылықтар және компьютерлерді қажетті техникалық құралдар ретінде пайдаланатын құқық бұзушылықтар.

3) Ақпараттық қауіпсіздік проблемалары қоғам қызметінің барлық дерлік салаларына деректерді өңдеу мен берудің техникалық құралдарына және ең алдымен ақпараттық жүйелерге заңсыз рұқсатсыз ену процестерімен үнемі күрделене түседі. Бүгінгі

күні ақпараттық қауіпсіздіктің төрт базалық қағидаты тұжырымдалған, ол мыналарды қамтамасыз етуі тиіс:

- деректердің тұтастығы-ақпараттың жоғалуына әкелетін рұқсатсыз бұзылулардан, сондай-ақ деректерді рұқсатсыз, құқыққа қайшы құрудан немесе жоюдан қорғау;
- ақпараттың құпиялылығы (заңдылығы);
- барлық уәкілетті тіркелген пайдаланушылар үшін қолжетімділік;
- компьютерлік ақпаратты ақпараттан қорғау заңсыз қол сұғушылық (көшіру, ұрлау, тарату, қолдан жасау).

Тұтастай алғанда, киберқылмыспен күрес саласындағы қазіргі Қазақстанның қылмыстық заңнамасын елеулі жаңарту осы қылмыстармен күресуге бағытталған жаңа нормаларды енгізу есебінен жеке адамның, қоғамның және мемлекеттің қазіргі заманғы қауіпсіздік қатерлеріне неғұрлым тиімді қарсы тұруға көмектеседі. Осыған байланысты Қазақстан неғұрлым кең кибер кеңістіктің бір бөлігіне айналуы үшін мыналарды ұсынамыз:

- азаматтармен киберқылмыс саласында қаржылық сауаттылық және ақпараттық қауіпсіздік мәселелері бойынша түсіндіру жұмыстарын жүргізу;
- құзыретті органдарымен бірлесе отырып, қаржы мониторингі шеңберінде ақша қаражатының қозғалысы иесінің кірісіне және карта ұстаушысының жасына сәйкес келмейтін банк шоттарын бұғаттау мәселесін қарастыру;
- киберқылмыспен күресетін ұйым құру, оның құрамына тергеушілер, сот-медициналық сарапшылар және IT-технологиялар саласындағы мамандарды шақыру;
- онлайн түрдегі бар операцияларды SMS хабарлама арқылы рәсімдеудің орнына Face ID немесе саусақ ізі арқылы рәсімдеу түрін енгізу қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Алмазқызы А. Киберқылмыстылық — Қазақстан республикасының қауіпсіздігіне жаңа қылмыстық қауіптерінде // Вестник Казахского национального университета. Серия юридическая. 2018. Т. 88, №4. С. 142–151.
- 2 Торичко Р. С., Клишина Н. Е. Некоторые вопросы совершенствования действующего законодательства, регламентирующего расследование киберпреступлений // Вестник экономической безопасности. — 2018. — № 3. — С. 179—184
- 3 Уголовное право зарубежных стран: Общая и Особенная часть / Под ред. Н. Е. Крыловой. М. : Юрайт. 2015. 1054 с.
- 4 Морозов Н. А. Борьба с компьютерной преступностью в Японии // Общество и право. 2014. С. 101–145.
- 5 P.S. Breivik «Education for the information age», D.W. Farmer and T.F. Mech, eds., New Directions for Higher Education, № 78, summer 1992.

УДК 347 (547)

Оралбай Д. Қ.¹, *Дауылбаев К. Б.²¹Қонаев Университетінің магистранты,²Қонаев Университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

*e-mail: daubak@mail.ru

**«ЭЛЕКТРОНДЫҚ ҚҰЖАТ» КАТЕГОРИЯЛАРЫНЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘНІ МЕН
МАЗМҰНЫ**

Андатпа. Мақалада электрондық құжатты практикада және азаматтық айналымда қолданудың теориялық аспектілері қарастырылады.

Авторлар электрондық құжаттың түсінігі мен құқықтық табиғатын, нормативтік мазмұны мен белгілерін талдайды, электрондық құжаттарды пайдалану салаларының әртүрлілігі және олардың Банк және салық қызметтегі ерекшеліктері мәселелерін қозғайды.

Электрондық-цифрлық қолтаңбаның маңыздылығы ерекше атап өтіледі, ол қолтаңба болып табылады және сонымен бірге электрондық құжаттардың түпнұсқалығын растауды қамтамасыз ететін ақпаратты қорғау құралы болып табылады.

Электрондық құжатты тұтас құқықтық институт ретінде қарау мүмкіндігі туралы қорытынды негізделген. Азаматтық айналымда әлі қалыптаспаған электрондық құжаттардың белгілері мен өлшемдерінің үйлесуі оларды тиісті құқықтық қамтамасыз етуді, кәсіби көзқарасты, әртүрлі деңгейдегі және күрделіліктегі цифрлық құжаттармен жұмыс істеу қабілетін талап етеді.

Кілт сөздер: ұлттық құқық жүйесі, ақпарат, электрондық құжат, электрондық қолтаңба, құқықтық мәні, құқықтық мазмұны.

**LEGAL MEANING AND CONTENT OF "ELECTRONIC DOCUMENT"
CATEGORIES**

Abstract. The article discusses the theoretical aspects of the application in practice and in civil circulation of an electronic document. The authors analyze the concept and legal nature, normative content and features of an electronic document, touch upon the diversity of areas of use of electronic documents and their features in notarial and advocacy activities. The importance of an electronic digital signature, which is a signature and at the same time is a means of protecting information, providing confirmation of the authenticity of electronic documents, is especially noted. The conclusion about the possibility of considering an electronic document as an integral legal institution is substantiated. The combination of signs and criteria of electronic documents that have not yet been established in civil circulation requires their appropriate legal support, a professional approach, and the ability to work with digital documents of various levels and complexity.

Key words: national system of law, information, electronic document, electronic signature, legal essence, legal content.

**ПРАВОВОЕ ЗНАЧЕНИЕ И СОДЕРЖАНИЕ КАТЕГОРИЙ «ЭЛЕКТРОННЫЙ
ДОКУМЕНТ»**

Аннотация. В статье рассматриваются теоретические аспекты применения электронного документа на практике и в гражданском обороте.

Авторы анализируют понятие и правовую природу, нормативное содержание и признаки электронного документа, затрагивают вопросы разнообразия сфер использования электронных документов и их специфики в банковской и налоговой деятельности.

Подчеркивается важность электронно-цифровой подписи, которая является подписью и одновременно является средством защиты информации, обеспечивающим аутентификацию электронных документов.

Обоснован вывод о возможности рассмотрения электронного документа как целостного правового института. Сочетание признаков и критериев электронных документов, еще не сформировавшихся в гражданском обороте, требует их надлежащего правового обеспечения, профессионального подхода, умения работать с цифровыми документами различного уровня и сложности.

Ключевые слова: система национального права, информация, электронный документ, электронная подпись, правовое значение, правовое содержание.

ҚР-да ақпараттық қоғам мен цифрлық экономиканы институционализациялауды тереңдету ұлттық құқық жүйесінің даму тенденцияларына айтарлықтай әсер етеді.

Сонымен қатар, ол "электрондық құжат" санатындағы құқық теориясы мен практикасына енгізуден айқын көрініс табады. Алайда, бүгінгі таңда доктриналық деңгейде қазақстандық құқық қолданушыларда "электрондық құжат" санаты туралы нақты түсінік жоқ. Осыған байланысты оның құқық жүйесіндегі орнын, оның ішінде құқықтық мәні мен мазмұнын анықтауда күрделі дилемма туындайды. Жалпы, электрондық құжаттың құқықтық мәні белгісіз және бұлыңғыр. Мұнда да қазіргі ғылыми зерттеулер аясында электрондық құжат ұғымы қалыптасқан ретінде қолданылғанымен, бүгінгі күнге дейін оның мазмұнының түсініксіздігі үшін зерттеліп жатыр деген пікірмен келісуге болады [1].

Қазақстан заңнамасына сәйкес электрондық құжаттармен алмасу мемлекеттік органдар, жеке және заңды тұлғалар арасында электрондық құжаттармен алмасу ретінде айқындалады ("электрондық құжат және электрондық цифрлық қолтаңба туралы" Қазақстан Республикасы Заңының 13-бабының 1-тармағы) [2].

Электрондық құжат, өз кезегінде, ақпарат электрондық және цифрлық түрде ұсынылған және электрондық цифрлық қолтаңбамен куәландырылған құжат болып табылады ("электрондық құжат және электрондық цифрлық қолтаңба туралы" Қазақстан Республикасы Заңының 12-бабының 1-тармағы) [80]. Электрондық құжаттың бірдей тұжырымдамасы кейінірек "электрондық құжат айналымы қағидаларын бекіту туралы" Қазақстан Республикасы Үкіметінің Қаулысында бекітілді [3].

Ғалымдар "электрондық құжаттарды қолдану олардың заңдық күшін заңнамалық қамтамасыз етуді талап етеді, атап айтқанда электрондық құжаттармен жұмыс істеуге қатысты мәселелерді құқықтық реттеу Нормативтік құқықтық актілерде "электрондық құжат" ұғымын заңды (заңнамалық) бекітуді және электрондық құжаттарды әртүрлі қызмет салаларындағы дәстүрлі құжаттармен тең дәрежеде пайдалану мүмкіндігін болжайды" деген пікірде ынтымақтасады [12].

ҚР СТ ГОСТ Р 52292-2007 "Ақпараттық технологиялар. Электрондық ақпарат алмасу. Терминдер мен анықтамалар" терминнің басқа анықтамасы "компьютерлік жабдық қолданылатын тасымалдағыштағы құжат" ретінде берілген [12]

Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды дамытудың қазіргі жағдайында Қазақстандағы электрондық құжат айналымы саласындағы қатынастар "мемлекеттік және мемлекеттік емес ұйымдарда электрондық құжат айналымы жүйелерін құжаттау, құжаттаманы басқару және пайдалану қағидаларын бекіту туралы" Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2018 жылғы 31 қазандағы № 703 қаулысына сәйкес реттеледі, онда электрондық құжат ұғымы да бекітілді [13].

Электрондық құжаттың құқықтық мазмұнын аша отырып, электрондық құжаттарды пайдалану салаларының әртүрлілігі және олардың практикалық маңызы сияқты сипаттаманы атап өткен жөн.

1) Біздің ойымызша, С. И. Семилетовтың анықтамасын электронды құжаттың ең дәл және толық анықтамасы деп санаған жөн. Оның пікірінше, электрондық құжат келесі

критерийлерге сәйкес келуі керек: мұндай құжат электрондық жабдық пен бағдарламалық қамтамасыз етуді пайдалана отырып жасалады;

2) құжат сандық кодта сәйкестендірілетін атауы бар файл (файлдар) түрінде тіркелуі тиіс;

3) ол ақпараттық жүйелерде кейінгі өңдеу үшін, сондай-ақ телекоммуникациялық арналар арқылы беру және қабылдау үшін қолжетімді болуы тиіс [14]. И. Ю. Востриков-бұл анықтаманың жақтаушысы [15]. Электрондық құжатты құқықтық реттеу мәселелерін қазақстандық зерттеушілер арасында Э. Калим де осындай көзқарасты ұстанады [16].

Бүгінгі таңда құқықтық құжаттардың нормативтік – құқықтық актілерден бастап сот шешімдеріне дейін үнемі толықтырылып отыратын мәліметтер базасы құрылғанын ескеру қажет. Сонымен қатар, жеке заң фирмаларының сайттары мен олардың практикалық қызметі негізінде базалар құрыла бастады. Нәтижесінде: "электрондық құжат айналымының даму кезеңдерінде, әрине, әртүрлі проблемалар туындады. Олардың бірі-берілетін электрондық құжаттың түпнұсқалығы. Бұл мәселе ішінара әртүрлі қорғаныс деңгейлеріндегі электрондық қолтаңбаны қолдану арқылы шешілді" [17].

Осы көзқарасты жақтаушылардың пікірінше, құжаттың материалдық тасымалдаушысы рөлін атқаратын файл құқықтық реттеудің негізгі объектісі болуы керек [18].

Айта кету керек, кейбір зерттеушілер электрондық құжатты "электрондық ортада құжатты ұсыну нысаны" ретінде анықтайды. Бұл ретте мұндай құжат екі бөліктен тұруы тиіс екендігі көрсетіледі. Бірінші бөлім Ақпараттық болып табылады, онда құжаттың мазмұны туралы ақпарат жазылады. Екінші бөлім тірек болып табылады; онда барлық сәйкестендіру белгілері (құжаттың атауы, құрылған уақыты мен орны және т.б.) және қорғаныс құралдары (ЭЦҚ) бар [19].

Электрондық құжат терминінің салааралық екенін көрсету маңызды, өйткені ол құқықтың әртүрлі салаларында қолданылады.

Қылмыстық іс жүргізу заңнамасында "электрондық құжат" - бұл ақпарат электрондық және цифрлық түрде ұсынылған және ЭЦҚ сертификатталған құжат (Қазақстан Республикасы қылмыстық іс жүргізу кодексінің 7-бабының 15-тармағы) [6].

Отандық салық заңнамасында терминдерде "салық төлеушінің электрондық құжаты" - салық төлеушінің ЭЦҚ-мен расталған, оны қабылдағаннан және аутентификациялауды растағаннан кейін белгіленген электрондық форматтағы құжаттары (Қазақстан Республикасы Салық кодексінің 1-бабының 59-тармағы) [7].

Бұл тұжырымдамадан басқа "электрондық төлем құжаты", "салық төлеушінің дербес шоты", "тауарларға ілеспе жүкқұжат", "қосылған құн салығы бойынша тіркеу есебіне қою туралы куәлік" сияқты терминдер де бекітілген - бұл Электрондық құжат нысанында ресімделетін құжаттар.

Банк саласында заң шығарушы "төлем құжаты" ұғымын бекітті

- қағаз тасығышта жасалуы немесе электрондық нысанда қалыптастырылуы мүмкін құжат. Осындай құжаттың негізінде төлем және (немесе) ақша аударымы жүргізілуі мүмкін ("төлемдер және төлем жүйелері туралы" ҚР Заңының 1-бабының 54-тармағы) [8].

Лицензияланатын қызмет түрлерін жүзеге асыру үшін рұқсаттың электрондық нысаны белгіленген. Мұндай нысандағы рұқсат Рұқсаттар мен хабарламалардың мемлекеттік ақпараттық жүйесін пайдалана отырып ресімделуге тиіс. Электрондық құжат нысанындағы рұқсат қағаз тасығыштағы рұқсатқа тең деп танылады ("Рұқсаттар және хабарламалар туралы" ҚР Заңының 1-бабының 26-тармағы) [1].

Егер ҚР Еңбек кодексіне жүгінетін болсақ, онда осы нормативтік құқықтық актіде де электрондық құжатты пайдалана отырып, еңбек қатынастарын реттеуге бағытталған нормалар бекітілген. Заң шығарушы жұмыс берушінің өз актілерін электрондық цифрлық қолтаңба арқылы куәландырған жағдайда жазбаша нысанда немесе электрондық құжат нысанында ресімдеу құқығын бекітті (ҚР Еңбек кодексінің 12-бабы) [9].

Бұдан әрі заң шығарушы еңбек шартын жасасу құқығын жазбаша нысаннан басқа (ҚР ЕК 33-бабы 1-тармағының 1-тармағы), сондай-ақ электрондық цифрлық қолтаңба арқылы қол қойылған электрондық құжат нысанында (ҚР ЕК 33-бабы 1-тармағының 2-тармағы) бекітеді [9].

Құқықтың іс жүргізу салаларында электрондық құжат екі мағынада қолданылады: құжат нысаны ретінде және дәлелдеу құралы ретінде. Азаматтық іс жүргізу заңнамасында мыналар бекітілген:

Талап қою (арыз) сотқа жазбаша нысанда да, электрондық дәлелдеме құжаты нысанында да берілуі мүмкін (ҚР АІЖК 8-бабының 5-тармағы) [10].

ҚР ҚІЖК нормаларында мынадай ереже бекітілген: маманның қорытындысы электрондық құжат түрінде ресімделуі мүмкін (ҚР ҚІЖК 117-бабы 2-тармағының 2-тармағы) [8].

Қарастырылып отырған санаттың құқықтық мазмұны электрондық құжаттардың алуан түрлілігін анықтайды. Осылайша, "цифрлық" құжатты қолдана отырып, өз құқықтары мен міндеттерін жүзеге асыратын, заңды фактілер мен байланыстарды белгілейтін және т. б. азаматтық айналымда – коммерциялық ұйымдардың, жеке кәсіпкерлердің, мемлекеттік органдар мен мекемелердің, жеке тұлғалардың қызметінде электрондық құжаттарды жүргізудің өзіндік ерекшеліктері бар. қағаз және компьютерлік технологиялар.

М. В. Лариннің зерттеуінде маңызды ой атап өтілген, ол құжаттану тұрғысынан құжаттағы ең маңыздысы-оның мазмұны және, белгілі бір реквизиттер арқылы оның түпнұсқалығы мен заңды күшін растау, сонымен қатар қолтаңба, сондай-ақ құжаттың ақпаратын және құжаттың өзін сәйкестендіру мүмкіндігі деп санайды және басқа ұқсас ақпараттық объектілер арасындағы [4]. Әрине, электрондық нысанда құжат айналымын жүргізу үшін оның негізін құрайтын мәліметтер мен деректердің заңдылығын растау маңызды, өйткені бұл мәселелер нақты бақылауды және сақтауды қажет етеді.

Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, "электрондық құжат айналымын іске асырудың проблемалық аспектілері: цифрлық және электрондық құжат айналымын пайдалану саласында кодификацияланған ұлттық заңнаманың болмауы, электрондық құжат пен электрондық қолтаңбаны пайдалану саласында жинақталған құқық қолдану және сот практикасының жеткіліксіз көлемі, цифрлық құжат айналымы пайдаланылатын қоғамдық қатынастар сегменттерінің шамалы қамтылуы" деген пікір жеткілікті негізделген .

Әрине, зерттеулерде электрондық құжаттың ерекшеліктерін бөліп көрсетуге мүмкіндік беретін әртүрлі пікірлер бар. Олардың бірінде "электрондық құжат ақпараттық объект немесе ақпараттық құқықтық қатынастар объектісі ретінде қарастырылады" делінген. Оларды қағаз тасығыштардан түбегейлі ажырататын электрондық тасығыштардың ерекшелігі құжат мазмұны мен оның тасығышының ажырамас байланысының болмауы болып табылады. Электрондық құжаттың тасығышын әрқашан басқа электрондық тасығышпен ауыстыруға болады (оның ішінде электрондық құжатты мұрағатқа тапсырған кезде) .

Осылайша, "Заманауи құқықтық технологияларды енгізу процедурасы көрінбейтін, бірақ кешірімсіз және төрт кезеңмен циклдік түрде өтетін: құқықтық қызмет, цифрландыру, мәліметтер базасын құру, Алгоритмдер құру" байланысты қызмет форматтарын ескеру қажет .

Электрондық құжатты тұтас құқықтық институт ретінде қарастыру орынды болар еді, оның негізінде ақпарат пен ақпараттық құқықтық қатынастар, субъектілер мен объектілер, Объектілік қызмет, Ақпарат объектісін материалдық тасымалдағышта дұрыс, талдау және өңдеу, беру, тарату және сақтау үшін жауапкершілік. Сонымен қатар, азаматтық айналымда әлі орнықпаған электрондық құжаттардың белгілері мен критерийлерінің практикалық және теориялық үйлесімі оларды тиісті құқықтық

қамтамасыз етуді, кәсіби көзқарасты, әртүрлі деңгейдегі және күрделіліктегі цифрлық құжаттармен жұмыс істеу қабілетін талап етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Бородин М.В. Признаки электронного документа как объекта информационных правоотношений // Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия: Право. 2014. Т. 14. № 3.
2. "Электрондық құжат және электрондық цифрлық қолтаңба туралы" Қазақстан Республикасының 2003 жылғы 7 қаңтардағы № 370-ІІ Заңы (25.06.2020 ж. жағдай бойынша өзгерістермен және толықтырулармен) // https://online.zakon.kz/document/?doc_id=1035484 24.01.2022.
3. "электрондық құжат айналымы қағидаларын бекіту туралы" Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2004 жылғы 17 сәуірдегі № 430 Қаулысы (12.10.2017 ж. жағдай бойынша өзгерістермен және толықтырулармен) (күші жойылды) / / https://online.zakon.kz/document/?doc_id=1047502&pos=24;-50#pos=24;-50 26.03.2022.
4. Семилетов С.И. Документы в социальной сфере: Подходы к классификации// Электронный документ и документооборот: правовые аспекты. - М., 2003. - 208 с.
5. Салиев И.Р. Гражданско-правовое регулирование электронной торговли России: современная правовая модель: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. - Казань, 2013. - 198 с.
6. Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 4 шілдедегі № 231-V Қылмыстық-процестік кодексі (02.03.2022 жағдай бойынша өзгерістермен және толықтырулармен) // https://online.zakon.kz/document/?doc_id=31575852#sub_id=0 10.03.2022.
7. "салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер туралы" Қазақстан Республикасының 2017 жылғы 25 желтоқсандағы № 120-VI кодексі (Салық кодексі) (01.03.2022 ж. жағдай бойынша өзгерістермен және толықтырулармен) // https://online.zakon.kz/document/?doc_id=36148637#sub_id=0 15.03.2022.
8. "төлемдер және төлем жүйелері туралы" Қазақстан Республикасының 2016 жылғы 26 шілдедегі № 11-VI Заңы (01.03.2022 ж. жағдай бойынша өзгерістермен және толықтырулармен) https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=38213728 07.03.2022.
9. Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 23 қарашадағы № 414 - V Еңбек кодексі (30.12.2021 ж. жағдай бойынша өзгерістермен және толықтырулармен) // https://online.zakon.kz/document/?doc_id=38910832#sub_id=0 18.01.2022
10. Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 31 қазандағы № 377-V кодексі "Қазақстан Республикасының Азаматтық іс жүргізу кодексі" (10.01.2022 ж. жағдай бойынша өзгерістер мен толықтырулармен)
11. Шиманский С.С. Проблемы формирования юридической конструкции «электронный документ» в национальном и международном праве // Социально-экономический и гуманитарный журнал Красноярского ГАУ. 2021. №1(19). С. 199-209.
12. ҚР СТ 97 ГОСТ Р 52292-2007 " Ақпараттық технологиялар. Электрондық ақпарат алмасу. Терминдер мен анықтамалар "(ГОСТ Р 52292-2004, IDT) https://www.egfntd.kz/rus/tv/338396.html?sw_gr=-1&sw_str=&sw_sec=24 19.12.2021.
13. мемлекеттік және мемлекеттік емес ұйымдарда құжаттандыру, құжаттаманы басқару және электрондық құжат айналымы жүйелерін пайдалану қағидаларын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2018 жылғы 31 қазандағы № 703 Қаулысы (30.11.2020 жылға арналған өзгерістермен және толықтырулармен) / / [https://online.zakon.kz/document/?doc_id=3992849103.03.2022.](https://online.zakon.kz/document/?doc_id=3992849103.03.2022)
14. Семилетов С. и. құжаттар және құжат айналымы құқықтық реттеу объектісі ретінде: дисс. Али канд. заңгер.ғылымдар: 12.00.14. - Мәскеу, 2003. - 198 Б.

15 Востриков И. Ю. электрондық құжат азаматтық процестегі дәлел ретінде//өзгеріп жатқан Ресейдегі Азаматтық іс жүргізу: халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдарының жинағы (Саратов, 14-15 қыркүйек 2007 ж.). - Саратов, 2007. - 379-381 ББ.

16 Калим Е. азаматтық процестегі электрондық құжаттың орны // Азаматтық құқықтың пәні, әдісі және жүйесі: жыл сайынғы өркениет шеңберіндегі халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары"Германия Қазақстанда 2010" жылына арналған оқулар, Алматы, 13-14 мамыр 2010 ж. / отв. Ред. М. К. Сүлейменов-Алматы: КазГЮУ жеке құқық ҒЗИ, ГТЦ, 2010-385-391 ББ.

17. Косарев А.Ю. Удостоверение равнозначности электронного и бумажного документов // Нотариальный вестник. 2014. № 11. С. 61-64.

18. Ларин М.В. Электронные документы: теоретические аспекты // Самарский архивист: научный альманах. 2021. № 2. С. 3-9.

УДК 347.1

Оралбай Д. Қ.

Қонаев Университетінің магистранты,
Алматы қ., Қазақстан Республикасы
e-mail: daubak@mail.ru

ЭЛЕКТРОНДЫҚ ҚҰЖАТ АЙНАЛЫМЫН ПАЙДАЛАНУ САЛАСЫНДАҒЫ ҚАТЫНАСТАРҒА ҚАТЫСУШЫЛАРДЫҢ АЗАМАТТЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘРТЕБЕСІН ТАЛДАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Андатпа. Осы мақалада ҚР-дағы электрондық құжат айналымын құқықтық қамтамасыз етудің өзекті мәселелері қарастырылған: электрондық құжат айналымын азаматтық-құқықтық реттеу көздері. Айта кету керек, электрондық құжат айналымы саласындағы қатынастарды реттейтін ұлттық нормативтік база басқа елдердің тәжірибесіне тәуелді емес. Басқа елдердің заң шығару тәжірибесі зерттеуде дамыған елдерде электрондық құжат айналымын қолдануды құқықтық реттеудің шетелдік тәжірибесіне және ұлттық заңнамада және азаматтық айналымның отандық тәжірибесінде озық тәжірибені енгізу мүмкіндігіне талдау жүргізілетіндігімен анықталды. Бұл мақалада зерттеу проблемасын тұжырымдау және жұмыста Қазақстан Республикасының құқықтық ғылымында алғаш рет құқықтың жалпы теориясы, Азаматтық құқық теориясы, азаматтық заңнаманы қолдану практикасы және электрондық құжат айналымы жүйесі тұрғысынан электрондық құжат айналымы институтын теориялық тұрғыдан негізделген зерттеу жүргізілгендігіне байланысты.

Авторлар электрондық құжат айналымы субъектілерінің құқықтық жағдайын талдау қажеттілігі туралы қорытындыға келді "Қазақстан Республикасының сенім білдірілген үшінші тарапына" нақты анықтама беру және "электрондық құжат және электрондық цифрлық қолтаңба туралы" ҚР Заңының 1-Б. 5-4-тармақтарына өзгерістер мен толықтырулар енгізу және оны мынадай редакцияда жазу қажет деп санаймыз: "Қазақстан Республикасының сенім білдірілген үшінші тарапы - трансшекаралық өзара іс-қимыл шеңберінде шетелдік электрондық цифрлық қолтаңбаның және Қазақстан Республикасының аумағында берілген электрондық цифрлық қолтаңбаның түпнұсқалығын растауды жүзеге асыратын заңды тұлға (ұйым)".

Кілт сөздер: Электрондық құжат, Электрондық құжат айналымы, электрондық коммерция, электрондық қолтаңба, электрондық хабарлама

ПРОБЛЕМЫ АНАЛИЗА ГРАЖДАНСКО-ПРАВОВОГО СТАТУСА УЧАСТНИКОВ ОТНОШЕНИЙ В СФЕРЕ ЭЛЕКТРОННОГО ДОКУМЕНТООБОРОТА

Аннотация. В настоящей статье рассмотрены актуальные вопросы правового обеспечения электронного документооборота в РК: источники Гражданско-правового регулирования электронного документооборота. Следует отметить, что национальная нормативная база, регулирующая отношения в сфере электронного документооборота, не в последнюю очередь зависит от опыта других стран. Законотворческий опыт других стран определена тем, что в исследовании проводится анализ зарубежной практики правового регулирования применения электронного документооборота в развитых странах и возможности внедрения передового опыта в национальном законодательстве и отечественной практике гражданского оборота. В данной статье постановке проблемы исследования и обусловлена тем, что в работе впервые в правовой науке Республики Казахстан проведено теоретически обоснованное исследование института электронного документооборота с позиций общей теории права, теории гражданского права, практики применения гражданского законодательства и системы электронного документооборота.. Авторы пришли к выводу о необходимости анализа правового положения субъектов электронного документооборота считаем необходимым дать точное определение «доверенной третьей стороны Республики Казахстан» и внести изменения и дополнения в п.5-4 с.1 Закона РК «Об электронном документе и электронной цифровой подписи» и изложить ее в следующей редакции: «доверенная третья сторона Республики Казахстан – юридическое лицо (организация), осуществляющая в рамках трансграничного взаимодействия подтверждение подлинности иностранной электронной цифровой подписи и электронной цифровой подписи, выданной на территории Республики Казахстан».

Ключевые слова: электронный документ, электронный документооборот, электронная коммерция, электронная подпись, электронное сообщение

PROBLEMS OF ANALYSIS OF THE CIVIL LEGAL STATUS OF PARTICIPANTS IN RELATIONS IN THE FIELD OF ELECTRONIC DOCUMENT FLOW

Abstract. This article discusses current issues of legal support for electronic document management in the Republic of Kazakhstan: sources of civil law regulation of electronic document management. It should be noted that the national regulatory framework governing relations in the field of electronic document management depends, not least of all, on the experience of other countries. The legislative experience of other countries is determined by the fact that the study analyzes foreign practice of legal regulation of the use of electronic document management in developed countries and the possibility of introducing best practices in national legislation and domestic practice of civil circulation. This article poses the research problem and is due to the fact that for the first time in the legal science of the Republic of Kazakhstan, a theoretically based study of the institution of electronic document management was carried out from the standpoint of the general theory of law, the theory of civil law, the practice of applying civil legislation and the electronic document management system.. The authors came to the conclusion on the need to analyze the legal status of subjects of electronic document management, we consider it necessary to give a precise definition of a “trusted third party of the Republic of Kazakhstan” and make changes and additions to clauses 5-4 p.1 of the Law of the Republic of Kazakhstan “On Electronic Documents and Electronic Digital Signatures” and set it out in the following edition: “a trusted third party of the Republic of Kazakhstan is a legal entity (organization) that, within the framework of cross-border interaction, confirms the authenticity of a foreign electronic digital signature and an electronic digital signature issued on the territory of the Republic of Kazakhstan.”

Key words: electronic document, electronic document management, electronic commerce, electronic signature, electronic message

Құқықтық қатынастар мәселесі бұл құқықтанудың ең күрделі мәселелерінің бірі. "Құқықтық қатынастар" терминінің жалпы қабылданған түсіндірмесіне сүйене отырып, ол құқықтық нормалармен реттелетін және қатысушылары субъективті құқықтар мен міндеттердің жетізуші болып табылатын қоғамдық қатынастар. Бұл жеке қатынастар, яғни жеке адамдар арасында туындайтын қатынастар, заңға сәйкес мүмкін және дұрыс мінез-құлық өлшемін анықтайтын құқықтар мен міндеттер [1].

Құқықтық қатынастың өзі бірқатар ерекшеліктерге, әлеуметтік қатынас мұнда ерекше қасиеттерге және белгілерге ие болып табылады. Құқықтық әдебиеттерде олар:

- кез-келген құқықтық қатынас-бұл нақты адамдар арасындағы қатынас;
- кез келген құқықтық қатынас оның қатысушыларының өзара құқықтары мен міндеттерін бекітеді;
- құқықтық қатынас мемлекет белгілеген немесе санкциялаған құқық нормаларымен реттеледі;
- кез келген құқықтық қатынас мемлекеттің күшімен қамтамасыз етіледі [2].

Заң әдебиетіндегі құқық субъектілері "нақты адамдар" деп түсініледі " " немесе "құқықтық қатынастар субъектілері" [3]. Көп жағдайда олар "құқықтық қатынастардың қатысушылары" деп аталады. Оларға азаматтар, заңды тұлғалар, мемлекет жатады [4]. М. К. Сүлейменовтің "құқық субъектілері мен құқықтық қатынастар субъектілері де бірдей" деген көзқарасына [5]. Бұл тұжырымға ол азаматтық құқық субъектісі ұғымын талдау негізінде, құқықты объективті және субъективті мағынада қарастырды. Бұдан әрі М. К. Сүлейменов "Тараптар", "қатысушылар" және "субъектілер" ұғымдарының сәйкес келетіндігін атап өтті [6]. Қазақстандық заң шығарушы да осы көзқарасты ұстанады. Бұған қолданыстағы азаматтық заңнаманың нормалары дәлел бола алады. Сонымен, ҚР Азаматтық кодексінің 1-бабының 1-тармағына сәйкес азаматтар, заңды тұлғалар, мемлекет, сондай-ақ әкімшілік-аумақтық бірліктер азаматтық қатынастардың қатысушылары болып танылады [7]. Қазақстандық заң шығарушы электрондық құжат айналымы жүйесіне қатысушылардың толық тізбесін бекітті. Оларға электрондық құжаттарды жинау, өңдеу, сақтау, беру, іздеу және тарату процестеріне қатысатын жеке немесе заңды тұлға, мемлекеттік орган немесе лауазымды тұлға жатады ("электрондық құжат және электрондық цифрлық қолтаңба туралы" ҚР Заңының 1-бабының 15-тармағы). Көріп отырғанымыздай, заң шығарушы электрондық құжат айналымы жүйесі субъектілерінің (қатысушыларының) толық тізбесін бекітеді. Егер халықаралық құқық нормаларына жүгінетін болсақ, онда юнситралдың электрондық сауда туралы және Заңында субъектілер ретінде "деректер хабарламасын құрастырушы", деректер хабарламасының "адресаты" және "делдал" бекітілген. "Деректер хабарламасын құрастырушы" деп Электрондық құжат сақталған немесе жіберілген сәтке дейін қалыптастырылған немесе оның атынан жасалған тұлға танылады. Бастамашының ниетіне сәйкес электрондық құжатты алуға тиіс адам электрондық құжаттың адресаты болып танылады. Өз кезегінде, делдал басқа адамның атынан деректерді жіберетін, сақтайтын немесе қабылдайтын немесе осындай хабарламаға қатысты осы басқа қызметтерді көрсететін тұлға болып саналады (осы жоғарыда аталған Заңның 2-бабы) [8]. "Электрондық құжаттармен трансшекаралық ақпарат алмасу туралы" Модельдік заңда "электрондық өзара іс-қимыл субъектілері" ұғымы бекітілген. Мұндай заң шығарушы электрондық құжаттарды жасау, жөнелту, беру, алу, сақтау және пайдалану процесінде өзара іс-қимыл жасайтын мемлекеттік органдарды, жеке немесе заңды тұлғаларды таниды [9]. Жоғарыда аталған Заңның нормаларында жеке немесе заңды тұлғалар мәртебесіне қарай электрондық құжат айналымы субъектілері болып танылады. Мәселен, аталған Заңның 2-бабына сәйкес заң шығарушы мынадай мәртебелерді бөліп көрсетеді: электрондық құжатты жөнелтуші; ақпараттық жүйенің операторы; электрондық құжатты алушы (адресат).

Электрондық құжаттың деректемелерінде көрсетілген және электрондық құжатты алушыға (адресатқа) жіберетін заңды немесе жеке тұлға электрондық құжатты жөнелтуші болып танылады [7]. Ақпараттық жүйенің операторы ретінде ақпараттық жүйені пайдалану, оның ішінде оның деректер базасында қамтылған ақпаратты өңдеу жөніндегі қызметті жүзеге асыратын азамат немесе заңды тұлға бола алады [9]. Электрондық құжатты жіберуші электрондық құжатты жіберген заңды немесе жеке тұлға электрондық құжатты алушы (адресат) болып танылады [9]. Осыған ұқсас ұғымдар ТМД-ның кейбір елдерінің заңнамасында бекітілген. Өзбекстан Республикасы Заңының 10-бабына сәйкес "электрондық құжатты жіберуші" және "электрондық құжатты алушы" электрондық құжат айналымына қатысушылар болып табылады. Молдова заңнамасында тек "электрондық құжатты алушы" ұғымы бекітілген [10].

Украинаның заңнамасы бойынша электрондық құжатты жасаған жеке немесе заңды тұлға электрондық құжаттың авторы болып танылады [59]. Молдова Республикасының "электрондық қолтаңба және электрондық құжат туралы" Заңының 1-бабы "электрондық құжатты алушы", "қол қойған адам" терминін белгілейді [10].

Ю. Е. Булатецкийдің пікірінше, электрондық құжат айналымының субъектілері ретінде пайдаланушыны-Клиентті, яғни интернетті өз қажеттіліктері үшін пайдаланатын адамды (жарнама, транзакциялар, серіктестерді іздеу, тапсырыстар және т.б.) бөлуге болады. Мұндай субъект сонымен қатар провайдер (оператор) бола алады - Интернетті өз қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін пайдаланатын заңды тұлға (жарнама, транзакциялар, серіктес іздеу, тапсырыстар және т.б.). Мұндай субъект провайдер (оператор) - заңды тұлға бола алады. Жеке немесе жеке тұлға-жеке кәсіпкер. тиісті онлайн қызметтерді ұсынуға лицензия [11]. Құқықтық әдебиеттерде "электрондық құжат айналымы тақырыптары" терминін түсіндірудің басқа тәсілін табуға болады. В. А. Копыловтың пікірінше, бұл тақырыптарды үш топқа бөлуге болады: 1. Субъектілердің бұл тобына виртуалды кеңістік инфрақұрылымын құрайтын трансшекаралық ақпараттық желілерді және басқа да техникалық құралдарды әзірлеушілер кіреді; 2. Интернетте ақпарат шығаратын және тарататын және әртүрлі қызметтерді ұсынатын мамандар; 3. Электрондық ақпараттық қызметтерді тұтынушылар (азаматтар, ұйымдар, фирмалар және т.б.) [11].

Н.Н. Телешинаның көзқарасы бізді таң қалдырады, ол жоғарыда аталған электрондық құжат айналымына қатысушылардың барлығы "киберкеңістіктегі белгілі бір құқықтар мен міндеттердің иелері немесе тасымалдаушылары" [11]. Осылайша, заң шығарушы заңды тұлғаларды (мысалы, жеткізушілер) және азаматтарды (ақпараттық қызметтерді тұтынушылар) таниды. Сонымен қатар, жоғарыда аталған электрондық құжат айналымына қатысушылар азаматтық құқыққа қатысты халықаралық және ұлттық заңнама талаптарын сақтауы тиіс [11].

Электрондық құжат ЭЦҚ арқылы куәландырылуы тиіс болғандықтан, оны пайдалануға кімнің құқығы бар екенін анықтау қажет. Қолданыстағы заңнамаға сәйкес электрондық цифрлық қолтаңбаның жабық кілтін заңды түрде иеленетін және оны электрондық құжатта пайдалану құқығына ие жеке немесе заңды тұлға қол қоюшы тұлға болып танылады. Электрондық цифрлық қолтаңбаның жабық кілттері оларды заңды негізде иеленетін тұлғалардың меншігі болып табылады ("электрондық құжат және электрондық цифрлық қолтаңба туралы" ҚР Заңының 1-бабының 6-тармағы).

Электрондық құжат айналымына қатысушылар арасында заң шығарушы белгілі бір мәртебеге ие мемлекеттік орган мен лауазымды адамды жеке санатқа бөледі. Мемлекеттік органның және лауазымды адамның электрондық құжат айналымы субъектілері ретіндегі құқықтық мәртебесінің ерекшеліктерін біз "электрондық құжат айналымы субъектілерінің құқықтық мәртебесі" ғылым түрде талдауды талап етеді.

Талдау нәтижесінде біз құқықтық мәртебе - бұл құқық субъектісінің оны басқа субъектілерден ерекшелендіретін ерекше жағдайы деген қорытындыға келдік. Құқықтық мәртебе құқық субъектісін қамтиды: құқық қабілеттілігі (адамның құқықтары мен

міндеттеріне ие болу үшін заңмен танылған қабілеті); әрекет қабілеттілігі (адамның өз іс-әрекеттерімен құқықтар мен міндеттерді алу және жүзеге асыру үшін заңмен танылған қабілеті); азаптау қабілеті (адамның өзінің заңсыз әрекеттері үшін жауап беру қабілеті). ҚР Әкімшілік рәсімдік - процестік кодексінің 4-бабының 25-тармағына сәйкес мемлекеттік орган-Қазақстан Республикасының Конституциясы, заңдары және Қазақстан Республикасының өзге де нормативтік құқықтық актілері негізінде мемлекет атынан Қазақстан Республикасының Әкімшілік:

- 1) мінез-құлықтың жалпыға міндетті қағидаларын айқындайтын актілер шығаруға;
- 2) әлеуметтік маңызы бар қоғамдық қатынастарды басқару және реттеу;
- 3) мемлекеттің мінез-құлықтың жалпыға міндетті ережелерін сақтауын бақылау.

– ҚР "электрондық құжат және электрондық цифрлық қолтаңба туралы" Заңының 1-бабында электрондық құжат айналымы саласындағы мемлекеттік органдардың толық тізбесі бекітілген: арнайы куәландырушы орталық-ЭЦҚ ашық кілттің ЭЦҚ жабық кілтіне сәйкестігін куәландыратын, Мемлекеттік құпияларды құрайтын мәліметтерді пайдалануға байланысты қызметті жүзеге асыратын Қазақстан Республикасы мемлекеттік органының уәкілетті бөлімшесі ; Қазақстан Республикасының түбірлік куәландырушы орталығы - куәландырушы орталықтардың ЭЦҚ ашық кілттерінің тиесілігі мен жарамдылығын растауды жүзеге асыратын куәландырушы орталық [80]; Қазақстан Республикасы мемлекеттік органдарының куәландырушы орталығы;

– мемлекеттік органдарға, мемлекеттік органдардың лауазымды адамдарына ақпараттық жүйелерде қызмет көрсететін куәландырушы орталық ; мұрағат дела және басқаруды құжаттамалық қамтамасыз ету саласындағы уәкілетті орган-басқаруды жүзеге асыратын орталық атқарушы орган.

– Қазақстан Республикасының Ұлттық куәландырушы орталығы-мемлекеттік және мемлекеттік емес ақпараттық жүйелерде электрондық құжаттарды қалыптастыру үшін жеке немесе заңды тұлғаларға ЭЦҚ қаражатын және тіркеу куәліктерін беретін куәландырушы орталық . Куәландырушы орталықтың негізгі функциясы ЭЦҚ ашық кілттің ЭЦҚ жабық кілтіне сәйкестігін куәландыру, сондай-ақ тіркеу куәлігінің дұрыстығын растау болып табылады ("электрондық құжат және электрондық цифрлық қолтаңба туралы"ҚР Заңының 1-бабының 4-тармағы). Куәландырушы орталық сақтаудағы ЭЦҚ ашық кілттерінің жоғалуын және қолдан жасалуын болдырмау үшін қажетті шараларды қамтамасыз етуге міндетті. Электрондық құжат және электрондық цифрлық қолтаңба туралы ҚР Заңының 21-бабының 3-тармағына сәйкес сақтаудағы ашық кілттердің және (немесе) жабық кілттердің жоғалуын, түрленуін және қолдан жасалуын болдырмау үшін барлық қажетті шараларды қабылдау жөніндегі міндетті орындамағаны үшін ЭЦҚ куәландырушы орталық Қазақстан Республикасының заңдарына сәйкес жауапты болады.

ҚР цифрлық даму, инновациялар және аэроғарыш өнеркәсібі министрлігінің деректері бойынша Қазақстанда үшінші тұлғалардың электрондық цифрлық қолтаңбаны (ЭЦҚ) заңсыз пайдалану фактілері жиілеп кетті . ҚР ӘҚБтК 640-бабының 2-тармағына сәйкес "Қазақстан Республикасының Электрондық құжат және электрондық цифрлық қолтаңба туралы заңнамасын бұзу" егер куәландырушы орталық сақтаудағы ЭЦҚ ашық кілттерінің жоғалуын, модификациясын және қолдан жасалуын болдырмау үшін қажетті шаралар қолданбаса, онда оған 100 айлық есептік көрсеткіш (бұдан әрі-ЭЦҚ) мөлшерінде айыппұл салынады мәтінде-АЕК)". Егер куәландырушы орталық тіркеу куәліктерінің иелері туралы мәліметтерді қорғауды қамтамасыз етпесе, онда бұл орталыққа 100 АЕК мөлшерінде айыппұл салынады (ҚР ӘҚБтК 640-бабының 3-тармағы) Бірақ жауапкершілік шаралары тек куәландырушы орталықтарға ғана емес, тіркеу куәлігінің иесіне де жүктеледі. Егер иесі өзіне тиесілі ЭЦҚ жабық кілтін құқыққа сыйымсыз адамдардан қорғау үшін шаралар қолданбаса

Цифрлық даму, инновациялар және аэроғарыш өнеркәсібі министрлігінің статистикалық деректері бойынша 2015-2018 жылдар аралығында ҚР ӘҚБтК-нің біз талдап

отырған 640-бабы бойынша 15 Әкімшілік құқық бұзушылық тіркелді. 2019 жылы 52 әкімшілік іс тіркелді. 2020 жылы ЭЦҚ-ны заңсыз берудің және оны қорғау жөніндегі шараларды сақтамаудың 40-тан астам жағдайы анықталды, ал 2021 жылы 64 әкімшілік іс тіркелді. Куәландырушы орталыққа сондай-ақ өзі қызмет көрсететін электрондық құжат айналымы жүйелерінің барлық қатысушыларын осындай факт басталғанға дейін отыз күн бұрын өз қызметінің тоқтатылғаны туралы хабардар ету міндеті жүктеледі.

Куәландырушы орталық тіркеу куәліктерінің иелері туралы мәліметтерді қорғауды қамтамасыз ету міндеті. Лауазымды тұлға электрондық құжат айналымының келесі қатысушысы болып танылады. ҚР қолданыстағы заңнамасында "лауазымды тұлғаның" мынадай дефинициясы бекітілген - бұл билік өкілінің функцияларын жүзеге асыратын не мемлекеттік органдарда тұрақты, уақытша негізде не арнайы өкілеттік бойынша ұйымдық-өкімдік немесе әкімшілік-шаруашылық функцияларды орындайтын тұлға ("мемлекеттік қызмет туралы" ҚР Заңының 1-бабының 3-тармағы). "Лауазымды тұлға" ұғымы ҚР Әкімшілік рәсімдік-процестік кодексінде де бекітілген: бұл Қазақстан Республикасының заңдарына сәйкес әкімшілік актіні қабылдау, әкімшілік әрекетті (әрекетсіздікті) жасау өкілеттігі берілген адам [12].

Егер азаматтық заңнама нормаларына жүгінетін болсақ, онда мысал ретінде "Акционерлік қоғамдар туралы" ҚР Заңының 1-бабының 16-тармағын келтіруге болады. Осы Заңның нормаларында мыналар бекітілген: акционерлік қоғамның директорлар кеңесінің, оның атқарушы органының мүшесі немесе акционерлік қоғамның атқарушы органының функцияларын жеке-дара жүзеге асыратын адам лауазымды тұлға болып танылады. Егер шенеунік мемлекеттік органды өз өкілеттігі шеңберінде берілген электрондық құжаттарға куәландырса, ол ЭЦҚ пайдалана алады. Қазақстан Республикасының қолданыстағы заңнамасы атына тіркеу куәлігі берілген жеке немесе заңды тұлға таныған "тіркеу куәлігінің иесі" терминін де бекітеді. Бұл ретте заң шығарушы тіркеу куәлігінде көрсетілген ашық кілтке сәйкес келетін жабық кілтті иелену заңды болып табылатындығы туралы талап қояды ("электрондық құжат және электрондық цифрлық қолтаңба туралы" ҚР Заңының 1-бабының 10-тармағы).

Адамда әртүрлі Ақпараттық жүйелер үшін жеке электрондық цифрлық қолтаңба кілттері болуы мүмкін. Электрондық цифрлық қолтаңбаның жеке кілттерін басқа адамдарға беру мүмкін емес. Тіркеу сертификатында ЭЦҚ иесін сәйкестендіруге мүмкіндік беретін деректер болуы тиіс. Қолданыстағы заңнамаға сәйкес тіркеу куәлігінің иесі белгілі бір міндеттерді атқарады: 1) сертификаттау орталығына сенімді ақпарат беру; 2) тіркеу сертификатында көрсетілген ашық кілтке сәйкес келетін жеке кілтті пайдаланыңыз; 3) электрондық цифрлық қолтаңбаның жабық кілтін рұқсатсыз кіруден және пайдаланудан қорғау жөнінде шаралар қабылдайды, сондай-ақ ашық кілттерді Қазақстан Республикасының заңнамасында белгіленген тәртіппен сақтайды.

ТМД елдерінің көпшілігінің электрондық құжат айналымына "ақпараттық делдалдар" да қатысады. Ақпараттық делдалдың негізгі міндеті ақпараттық жүйеге қол жетімділікті және оны пайдалану мүмкіндігін қамтамасыз ету болып табылады. Өзбекстанда "шарттық негізде электрондық құжаттардың айналымына байланысты қызметтер көрсететін заңды немесе жеке тұлғалар" (Өзбекстан Республикасының "электрондық құжат айналымы туралы" Заңының 13-бабы) деп танылады. Түркіменстанда бұл субъект "электрондық құжат айналымындағы делдал" деп аталады (Түрікменстанның "электрондық құжат, Электрондық құжат айналымы және цифрлық қызметтер туралы" Заңының 1-бабы).

Молдова заңнамасы бойынша қол қоюшының және/немесе электрондық құжатты алушының тапсырмасы бойынша электрондық құжат айналымы жүйесін ұйымдастыратын және басқаратын және/немесе электрондық құжат айналымына байланысты қызметтерді ұсынатын дара кәсіпкер немесе заңды тұлға электрондық құжат айналымындағы делдал болып танылады. Шетелдік заңнамада және ғылыми әдебиеттерде электрондық құжат

айналымына байланысты қызмет көрсететін тұлға ұғымының әртүрлі анықтамаларын табуға болады. Көп жағдайда мұндай тұлғаны анықтау кезінде "провайдер" термині қолданылады, ол аудармада "провайдер" дегенді білдіреді.

Айта кету керек, "электрондық құжат және электрондық цифрлық қолтаңба туралы" ҚР Заңында да, "Ақпараттандыру туралы" ҚР Заңында да "ақпараттық делдал" немесе "провайдер" ұғымы бекітілмеген. Бірақ Қазақстан Республикасының байланыс операторлары мен Хостинг-провайдерлерінің Қауіпсіз Интернет туралы декларациясында "хостинг провайдері" ұғымы бар - абоненттерге хостинг қызметін көрсететін заңды немесе жеке тұлға. Өз кезегінде, абоненттерге Интернет-ресурстарды орналастыру үшін хостинг-провайдерлердің технологиялық алаңдарын ұсыну жөніндегі қызмет хостинг деп танылады. Шарт негізінде абонентке хостинг-провайдер көрсететін байланыс қызметтері мен өзге де қызметтерді қамтиды [13]. Өз қызметін жүзеге асыру үшін жеткізушіге техникалық жабдық (серверлер, байланыс арналары, бағдарламалық қамтамасыз ету және басқалар) қажет. Көп жағдайда провайдер сервердің иесі болып табылады. Ол сондай-ақ телефон компаниясымен техникалық байланыс құралдарын жалдау шартын жасай алады.

А. Абдужалиловтың көзқарасы қызықты, ол "Интернетті Пайдаланушының өзі ақпарат алу немесе заңды маңызды әрекеттерді қабылдау үшін электрондық бизнеске немесе басқа веб-сайтқа кіре алмайды. Егер трансшекаралық электрондық құжат айналымының ерекшеліктерін қарастыратын болсақ, онда "Қазақстан Республикасының сенім білдірілген үшінші тарабы" ұғымын түсіну қажет. "Электрондық құжат айналымы және электрондық цифрлық қолтаңба туралы" ҚР Заңының 1-бабының 5-3-тармағына сәйкес трансшекаралық өзара іс-қимыл шеңберінде Қазақстан Республикасының аумағында берілген ЖЭО шетелдік ЭЦҚ түпнұсқалығын растауды жүзеге асыратын ақпараттық жүйе осындай Тарап деп танылады. Азаматтық құқықта Тарап деп азаматтық құқықтық қатынастарға қатысушы (субъект) ("шарт тараптары", "тараптардың келісімі") түсініледі, "жәбірленуші тарап", "міндеттеме тараптары", "мерзімі өткен тарап" және т.б.). Көріп отырғанымыздай, заң шығарушы 2 ұғымды анықтайды: "тарап" және "ақпараттық жүйе".

Осы Ережелердің тұжырымдамалық аппаратында келесі ұғымдар бекітілген: "Қазақстан Республикасының сенім білдірілген үшінші тарабы-ЭЦҚ қаражатын пайдалана отырып, шетелдік ЭЦҚ түпнұсқалығын растауды жүзеге асыратын мемлекеттік техникалық қызмет; "шет мемлекеттің сенім білдірілген үшінші тарабы (бұдан әрі – шет мемлекеттің КҚД) мөрі – шет мемлекеттің заңнамасына сәйкес электрондық құжатқа қол қойған адамға қатысты белгіленген уақытта электрондық құжаттарда ЭЦҚ тексеру жөніндегі қызметті автоматтандырылған режимде жүзеге асыру құқығы берілген ұйым. Осы ұғымдарды талдауға сүйене отырып, заңды тұлға сенімді үшінші тарап деп танылады деген қорытынды жасауға болады.

Электрондық құжат айналымы субъектілерінің құқықтық жағдайына жүргізілген талдау негізінде "электрондық құжат және электрондық цифрлық қолтаңба туралы" ҚР Заңының 1-бабының 5-4-тармақтарына өзгерістер мен толықтырулар енгізу қажет деп санаймыз және оны мынадай редакцияда жазыңыз: "Қазақстан Республикасының сенім білдірілген үшінші тарабы – трансшекаралық өзара іс-қимыл шеңберінде түпнұсқалығын растауды жүзеге асыратын заңды тұлға (ұйым) Қазақстан Республикасының аумағында берілген шетелдік электрондық цифрлық қолтаңба және электрондық цифрлық қолтаңба".

Электрондық құжат айналымы жүйесінде заң шығарушы қызметтерді алу субъектісін Электрондық нысанда және қызмет көрсету субъектісін Электрондық нысанда бөлетінін атап өткен жөн (61-тармақ және "ақпараттандыру туралы" ҚР Заңының 1-бабының 62-тармағы) [14]. Олардың біріншісі мемлекеттік немесе өзге де қызметті электрондық нысанда алуға өтініш жасаған жеке немесе заңды тұлға болып танылады. Тиісінше, электрондық нысанда мемлекеттік немесе өзге де қызмет көрсететін жеке немесе заңды тұлға электрондық нысанда қызмет көрсету субъектісі болып табылады [14]. Электрондық үкімет-ақпараттық технологияларды пайдалана отырып, мемлекетті басқару

жүйесі, билік құрылымдарының өзара, азаматтармен және кәсіпорындармен өзара іс-қимылы (бұл идея бойынша әуре-сарсанды азайтып, керісінше, үкіметтік қызметтің ашықтығын арттыруы тиіс).

Электрондық үкіметтің жобаларына әртүрлі Ақпараттық жүйелер (АЖ), мемлекеттік деректер базасы (МДБ) кіреді. Олардың қатарында "жылжымайтын мүлік тізілімі" МДБ, "Жеке тұлғалар" МДБ, "Заңды тұлғалар" МДБ, "Е-әкімдік" АЖ, "Е-нотариат" АЖ, "ХҚКО" интеграцияланған АЖ, "Е – лицензиялау" МДБ АЖ, шлюз және компанияның төлем шлюзі бар. Қорытындылай келе, келесі қорытындылар жасау қажет деп санаймыз: электрондық құжат айналымы субъектілерін 2 топқа бөлген жөн: ЭДО қатысушылары және ЭДО процедураларын қамтамасыз ететін субъектілер. ЭДО қатысушыларына электрондық құжатты жіберуші, электрондық құжатты алушы, делдал кіруі керек. Тиісінше, ҚР Ұлттық куәландырушы орталығы, ҚР түбірлік куәландырушы орталығы, ҚР мемлекеттік органдарының куәландырушы орталығы электрондық құжат айналымы рәсімдерін қамтамасыз етуге қатысатын субъектілерге жатқызылуы мүмкін.

Біз жүргізген электрондық құжат айналымы саласындағы қатынастарды реттейтін қазақстандық заңнаманы және шет елдердің заңнамасын талдау халықаралық-құқықтық нормаларды ұлттық құқықтық жүйеге енгізу қажеттілігін көрсетеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1.Юридическая энциклопедия. Под ред. М.Ю. Тихомирова - М., 1999. - 526 с.
2. Иоффе О.С. Гражданское правоотношение. В книге: Избранные труды по гражданскому праву. - М.: «Статут», 2000. - 777с.
3. Халфина Р.О. Общее учение о правоотношении. - М.: «Юридическая литература», 1974. - 352 с.
4. М. қ. Сүлейменов Қазақстан Республикасындағы Азаматтық құқық субъектілері / / Азаматтық құқық субъектілері. 1 Том. Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 10 жылдығына арналған халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары (жыл сайынғы өркениеттік оқулар шеңберінде). Алматы, 2001 жылғы 18-19 маусым // Отв. Ред. М. К. Сүлейменов-Алматы: КазГЮА, 2001. - 476 Б.
5. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі (Жалпы бөлім), Қазақстан Республикасының Жоғарғы Кеңесі 1994 жылғы 27 желтоқсанда қабылдады (12.01.2022 ж. жағдай бойынша өзгерістер мен толықтырулармен) // https://online.zakon.kz/document/?doc_id=1006061#sub_id=0 23.02.2022.
6. Үлгі Заңы ЮНСИТРАЛ электрондық сауда туралы және қабылдау жөніндегі Нұсқаулық 1996 ж 1998 жылы қабылданған қосымша https://uncitral.un.org/sites/uncitral.un.org/files/v1504119_ebook.pdf 17.02.2022.
7. Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығына қатысушы мемлекеттер Парламентаралық Ассамблеясының 2016 жылғы 25 қарашадағы № 45 - 13 "электрондық құжаттармен трансшекаралық ақпарат алмасу туралы" модельдік Заңының қаулысы // http://continent-online.com/Document/?doc_id=37590479#pos=0 19.01.2022
8. Закон Республики Молдова от 29 мая 2014 года № 91 «Об электронной подписи и электронном документе» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 30.11.2018 г.) // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=35317772 31.01.2022.
- 9 Булатецкий Ю. Е. Правовое обеспечение электронной торговли // Коммерческое (торговое) право: учебник для бакалавров/Под ред. Ю.Е.Булатецкого, И.М. Рассолова. - М.: Издательство Юрайт, 2014. - 591 с.
- 10.Копылов В. А. Интернет и право // Теоретические проблемы информационного права. - 2001. - № 9. - С. 9-15.
11. Телешина Н.Н. Виртуальное пространство как объект контрольной деятельности государства: диссер канд. юрид.наук: 12.00.01. - Владимир, 2011. - 220 с.

12. Қазақстан Республикасының 2020 жылғы 29 маусымдағы №350vii кодексі "Қазақстан Республикасының Әкімшілік рәсімдік-процестік кодексі" (07.03.2022 ж. жағдай бойынша өзгерістермен және толықтырулармен)//https://online.zakon.kz/document/?doc_id=35132264&pos=1007;-18#pos=1007;-18&sdoc_params=text%3D%25D1%258D%25D0%25BB 14.03.2022.

13. Декларация Операторов связи и Хостинг-провайдеров Республики Казахстан о безопасном Интернете от 22 июня 2010 г. // https://online.zakon.kz/m/document/?doc_id=31049136 28.02.2022.

14. Закон Республики Казахстан от 24 ноября 2015 года № 418-V «Об информатизации» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 02.03.2022 г.) // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=33885902 19.03.2022.

УДК 347.78:004.738

Шаймарданова Д. Д.

Ташкент мемлекеттік заң университеті,
Ташкент қ., Өзбекстан Республикасы
e-mail: shaimardanova.dd@gmail.com

ЦИФРОВОЕ НАСЛЕДСТВО И ЗАЩИТА ЛИЧНЫХ ДАННЫХ: ВЫЗОВЫ И РЕШЕНИЯ В КОНТЕКСТЕ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Аннотация. Стремительное развитие информационных технологий обуславливает возникновение новых правовых проблем, одной из которых является вопрос о судьбе цифрового наследства после смерти человека. Цифровое наследие – это совокупность информации, хранящейся в электронных устройствах и онлайн-сервисах, оставленная индивидом после его кончины. Обеспечение безопасности и конфиденциальности этой информации имеет большое значение как для умершего, так и для его близких.

В рамках данной статьи проводится комплексный анализ актуальных правовых вызовов и перспективных решений в сфере защиты цифрового наследства. В ходе исследования будут затронуты следующие аспекты:

- Существующие правовые подходы к обеспечению безопасности цифрового наследства (с детальным анализом их преимуществ и недостатков).
- Пробелы в действующем законодательстве в этой области (с акцентом на необходимость его совершенствования).
- Этические вопросы, связанные с сохранением конфиденциальности умершего человека (с рассмотрением различных точек зрения).
- Практические рекомендации по улучшению защиты цифрового наследства (с учетом международного опыта).
- Предложения по развитию правовой базы в этой сфере (с указанием конкретных направлений реформирования).

Помимо этого, будут представлены:

Сравнительный анализ законодательства разных стран в этой области.

Целью данного исследования является не только систематизация существующих знаний в области цифрового наследства, но и выработка практически ориентированных рекомендаций, которые помогут обеспечить безопасность и конфиденциальность личных данных умерших людей.

Ключевые слова: цифровое наследие, защита данных, конфиденциальность, безопасность, этика, правовые вопросы.

ЦИФРЛЫҚ МҰРА ЖӘНЕ ЖЕКЕ ДЕРЕКТЕРДІ ҚОРҒАУ: ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ТҮРҒЫСЫНАН ҚИЫНДЫҚТАР МЕН ШЕШІМДЕР

Андатпа. Ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуы жаңа құқықтық проблемалардың туындауына әкеледі, оның бірі адамның қайтыс болғаннан кейін цифрлық мұраның тағдыры туралы мәселе болып табылады. Цифрлық мұра - электрондық құрылғылар мен онлайн-қызметтерде сақталған және жеке тұлға қайтыс болғаннан кейін қалған ақпараттар жиынтығы. Бұл ақпараттың қауіпсіздігі мен құпиялылығын қамтамасыз ету қайтыс болған адам үшін де, оның жақындары үшін де үлкен маңызға ие.

Бұл мақалада цифрлық мұраны қорғау саласындағы өзекті құқықтық қиындықтар мен перспективалы шешімдердің кешенді талдауы жүргізіледі. Зерттеу барысында келесі аспектілер қамтылады:

Цифрлық мұраның қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін қолданыстағы құқықтық тәсілдер (олардың артықшылықтары мен кемшіліктерін егжей-тегжейлі талдау).

Осы саладағы қолданыстағы заңнамадағы олқылықтар (оны жетілдіру қажеттілігіне баса назар аударылады).

Қайтыс болған адамның құпиялылығын сақтаумен байланысты этикалық мәселелер (түрлі көзқарастарды қарастыру).

Цифрлық мұраны қорғауды жақсарту бойынша практикалық ұсынымдар (халықаралық тәжірибені ескере отырып).

Осы саладағы құқықтық базаны дамыту бойынша ұсыныстар (реформалаудың нақты бағыттарын көрсете отырып).

Сонымен қатар, ұсынылады:

Осы саладағы әр түрлі елдердің заңнамаларын салыстырмалы талдау.

Бұл зерттеудің мақсаты цифрлық мұра саласындағы қолданыстағы білімдерді жүйелеу ғана емес, сонымен қатар қайтыс болған адамдардың жеке деректерінің қауіпсіздігі мен құпиялылығын қамтамасыз етуге көмектесетін практикаға бағытталған ұсынымдарды әзірлеу болып табылады.

Кілт сөздер: цифрлық мұра, деректерді қорғау, құпиялылық, қауіпсіздік, этика, құқықтық мәселелер.

DIGITAL LEGACY AND PERSONAL DATA PROTECTION: CHALLENGES AND SOLUTIONS IN THE CONTEXT OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Abstract. The rapid development of information technologies leads to the emergence of new legal challenges, one of which is the question of the fate of the digital legacy after a person's death. Digital legacy is a collection of information stored in electronic devices and online services left by an individual after their demise. Ensuring the security and confidentiality of this information is of great importance for both the deceased and their loved ones.

This article provides a comprehensive analysis of current legal challenges and promising solutions in the field of digital legacy protection. The research will cover the following aspects:

Existing legal approaches to ensuring the security of digital legacy (with a detailed analysis of their advantages and disadvantages).

Gaps in the current legislation in this area (with an emphasis on the need for its improvement).

Ethical issues related to maintaining the confidentiality of the deceased (considering different viewpoints).

Practical recommendations for improving the protection of digital legacy (taking into account international experience).

Proposals for the development of the legal framework in this area (indicating specific areas for reform).

Additionally, the following will be presented:

A comparative analysis of the legislation of different countries in this area.

The aim of this research is not only to systematize existing knowledge in the field of digital legacy but also to develop practically oriented recommendations that will help ensure the security and confidentiality of personal data of deceased individuals.

Key words: digital legacy, data protection, confidentiality, security, ethics, legal issues.

Введение

В век цифровых технологий люди все больше своей жизни проводят в онлайн-пространстве. Мы создаем аккаунты в социальных сетях, обмениваемся информацией с друзьями и близкими, сохраняем фотографии и воспоминания в облачных хранилищах. После смерти человека все эти данные остаются в цифровом пространстве, образуя его цифровое наследие.

Защита цифрового наследства и личных данных умершего человека является сложной задачей. С одной стороны, семья и близкие умершего хотят иметь доступ к его данным, чтобы сохранить воспоминания о нем и уважать его приватность. С другой стороны, важно обеспечить безопасность и конфиденциальность этих данных, чтобы предотвратить их несанкционированное использование.

Исследовательский вопрос: Как обеспечить защиту цифрового наследства и личных данных умершего человека, учитывая интересы семьи и близких, а также требования законодательства?

Цели и задачи исследования: Целью данного исследования является изучение проблем, связанных с цифровым наследием и защитой личных данных умершего человека. Задачами исследования являются:

- Анализ существующих подходов к защите цифрового наследства;
- Выявление пробелов в законодательстве в этой области;
- Разработка рекомендаций по улучшению защиты цифрового наследства;
- Повышение осведомленности общества о проблемах цифрового наследства.

Исследование цифрового наследства и защиты личных данных умершего человека имеет большое значение по ряду причин:

Возрастающая актуальность проблемы:

С развитием цифровых технологий количество данных, которые оставляет человек после себя, постоянно растет.

Сложность задачи:

Защита этих данных требует учета многих факторов, таких как интересы семьи и близких, требования законодательства, вопросы этики и безопасности.

- Недостаточная разработанность проблемы:

В настоящее время не существует общепринятых стандартов и решений в области защиты цифрового наследства. Это приводит к ряду проблем, таких как:

- Отсутствие ясного понимания того, кто владеет цифровым наследием умершего человека.
- Сложности с получением доступа к цифровым данным умершего человека для его семьи и близких.
- Риски несанкционированного использования цифровых данных умершего человека.
- Этические вопросы, связанные с сохранением приватности умершего человека.

Важно провести дальнейшие исследования в этой области и разработать эффективные решения, которые позволят обеспечить защиту цифрового наследства и личных данных умершего человека, учитывая интересы всех заинтересованных сторон.

Методы и литературный анализ

Для проведения данного исследования были использованы следующие методы:

Анализ научной литературы по теме цифрового наследства и защиты личных данных;

Сравнительный анализ законодательства разных стран в этой области;

Изучение существующих практик защиты цифрового наследства.

В ходе исследования были проанализированы следующие источники:

Статьи в научных журналах;

Книги по цифровому праву и информационной безопасности;

Доклады международных организаций;

Законодательные акты разных стран.

Анализ литературы позволил выявить следующие:

Основные подходы к защите цифрового наследства;

Проблемы и пробелы в законодательстве в этой области;

Различные точки зрения на этические вопросы, связанные с цифровым наследием.

На основе проведенного анализа были сделаны следующие выводы:

Вопрос защиты цифрового наследства и личных данных умершего человека является сложным и многогранным.

Не существует универсального решения, которое подошло бы во всех случаях.

Важно разрабатывать индивидуальные подходы к защите цифрового наследства, учитывая конкретные обстоятельства каждого случая.

Ограничения методологии

Важно отметить, что данное исследование имеет ряд ограничений:

Ограниченный объем изученных источников.

Отсутствие эмпирических данных.

Необходимость дальнейших исследований в этой области.

Несмотря на эти ограничения, данное исследование является важным шагом к пониманию проблемы защиты цифрового наследства и личных данных умершего человека.

Полученные результаты могут быть использованы для разработки более эффективных подходов к защите цифрового наследства, а также для повышения осведомленности общества о этой проблеме.

Вопрос защиты цифрового наследства и личных данных умершего человека является одним из самых актуальных вызовов современного общества. Для решения этой проблемы необходимо приложить усилия на разных уровнях:

На государственном уровне необходимо разработать законодательство, которое будет регулировать вопросы защиты цифрового наследства.

На уровне компаний необходимо разработать политики и процедуры защиты цифровых данных пользователей.

На уровне общества необходимо повысить осведомленность о проблемах цифрового наследства.

Только при совместных усилиях мы сможем обеспечить безопасность и конфиденциальность цифровых данных умерших людей.

Результаты

Настоящее исследование, основанное на теоретико-правовом анализе нормативных источников, судебной практики и доктринальных концепций в области наследственного права и правового регулирования цифровых отношений, выявило следующие ключевые результаты:

Действующее законодательство Республики Казахстан не содержит комплексного регулирования наследования цифровых объектов, что создает правовую неопределенность и затрудняет применение наследственных прав в этой сфере. Как отмечает М.А. Сарсембаев, "на сегодняшнее время правовой статус отношений, связанных с цифровыми объектами наследования, остается неурегулированным" (Сарсембаев, 2019, с. 124).

В Казахстане закреплено понятие "цифровой актив" как имущество, созданное в цифровой форме на основе технологии блокчейн (Закон РК "О валютном регулировании и валютном контроле", 2019). Однако цифровые объекты представляют более широкое понятие, охватывающее "любые данные, информацию, контент, существующие только в цифровой форме без физического воплощения" (Сарсембаев, 2019, с. 123).

Регулирование наследования цифровых объектов в отдельном кодексе на данном этапе является преждевременным. Необходимо внесение соответствующих дополнений в действующее законодательство с учетом технической специфики и виртуальной природы цифровых активов в рамках существующих правовых институтов (Сарсембаев, 2019).

Наследование цифровых объектов вызывает ряд проблем: некоторые объекты неразрывно связаны с личностью и исключают наследование, другие требуют передачи учетных данных, существуют риски утраты или деактивации на период наследования, затруднено применение принципа фактического принятия наследства, требуют адаптации нормы о сроках принятия наследства (Сарсембаев, 2019).

Для эффективного регулирования необходимо урегулировать критерии отнесения цифровых объектов к наследуемому имуществу, порядок идентификации и правопреемства, механизмы сохранности объектов, регламентацию доступа, защиту от злоупотреблений (Сарсембаев, 2019).

В международной практике наблюдается осторожный подход к передаче личных цифровых аккаунтов по наследству из-за рисков нарушения конфиденциальности. Некоторые страны адаптируют существующие институты, как решение Верховного суда Германии о приравнивании аккаунтов к личным дневникам (Library of Congress, н.д.; Süddeutsche Zeitung GmbH). Другие принимают специальные законы, как Закон Каталонии о цифровых завещаниях (Ley 10/2017, 2017).

Эстония имеет развитое регулирование, основанное на принципе универсального правопреемства, позволяющем наследнику получать доступ к онлайн-аккаунтам умершего с ограничениями по конфиденциальным данным (Mikk & Sein, 2020).

В Нидерландах предлагается создать централизованный регистр цифровых данных для упрощения процесса наследования (Berlee, 2017).

Общий регламент ЕС по защите данных (GDPR) не содержит положений о наследственном правопреемстве цифровых объектов, что порождает правовую неопределенность (European Union, 2016).

Некоторые компании, такие как Google, предлагают специальные сервисы для распоряжения цифровыми активами на случай смерти пользователя (Google LLC, н.д.).

Активно развивается сфера LegalTech - использование технологий в юридической практике, включая инструменты для управления цифровым наследием (Legartis Technology AG, 2023).

В ряде стран ведется работа над законодательством об электронных завещаниях и цифровом правопреемстве (Uniform Law Commission, н.д.).

Перспективами решения проблемы в Казахстане являются: внесение изменений в действующее законодательство, принятие специального закона, использование лучших международных практик и развитие технологий для упрощения процедуры цифрового наследования (Сарсембаев, 2019)..

Обсуждение результатов

Полученные результаты свидетельствуют о наличии правового вакуума в сфере наследования цифровых объектов в Республике Казахстан. Стремительная цифровизация и рост числа интернет-пользователей актуализируют данную проблематику, однако действующее законодательство не содержит комплексного регулирования передачи разнообразных виртуальных активов по наследству. Это порождает правовую неопределенность и затрудняет реализацию наследственных прав граждан в цифровой среде.

Анализ показал, что в Казахстане закреплено понятие "цифровой актив" применительно к активам на базе блокчейна, в то время как наследование других цифровых объектов (аккаунтов, данных, контента) законодательно не урегулировано. Введение отдельного "цифрового" кодекса на текущем этапе представляется преждевременным, однако требуется внесение соответствующих дополнений в существующие нормативно-правовые акты.

Исследование выявило комплекс проблем, препятствующих эффективному наследованию цифровых объектов. Это неразрывная связь некоторых активов с личностью наследодателя, необходимость передачи учетных данных, риски утраты информации в переходный период, сложности с применением принципа фактического принятия наследства и адаптацией сроков. Очевидна необходимость системного решения обозначенных вопросов.

Для надлежащего правового регулирования следует установить критерии отнесения цифровых объектов к наследственной массе с учетом степени их персонализации, процедуры идентификации, правопреемства и обеспечения сохранности данных, порядок доступа наследников, меры защиты от злоупотреблений. Представляется целесообразным принятие специального закона, регламентирующего данную сферу.

В международной практике прослеживается осторожный подход к передаче личных цифровых аккаунтов по наследству из соображений конфиденциальности. Одни страны адаптируют существующие институты наследственного права (Германия), другие вводят специальные правовые инструменты, такие как "цифровые завещания" (Каталония). Эстония реализует принцип универсального правопреемства с ограниченным доступом наследников к данным. Очевидно, что каждая юрисдикция формирует собственный подход исходя из особенностей национального права. Согласно рекомендациям ОЭСР, государствам следует использовать комбинацию различных методов регулирования: нормативные акты, отраслевые руководства, международное сотрудничество.

Таким образом, назрела необходимость системного правового решения вопросов наследования цифровых объектов в Казахстане путем задействования лучших международных практик и инструментов (нормативное регулирование, отраслевые стандарты, технологии). При этом важно соблюдать баланс между обеспечением прав наследников и защитой персональных данных и конфиденциальности умершего. В целом проблематика наследования цифрового наследия требует дальнейшего комплексного научного осмысления.

Рекомендации для Казахстана

Учитывая выявленные проблемы и лучшие международные практики, для эффективного правового регулирования наследования цифровых объектов в Республике Казахстан рекомендуется:

- Внесение изменений в действующее законодательство:

Уточнить нормы о возможности и порядке наследования различных видов цифровых активов (аккаунты, данные, контент и др.) с учетом степени их персонализации.

Регламентировать процедуры идентификации, правопреемства, сохранности цифровых объектов на период наследования.

Адаптировать нормы о принятии наследства применительно к виртуальным активам.

Урегулировать вопросы доступа наследников к цифровому наследию с соблюдением баланса между их правами и защитой конфиденциальности умершего.

Разработка и принятие специального закона "О цифровом наследовании", регламентирующего комплексно данную сферу. Закон должен учитывать технические особенности цифровых объектов и содержать четкие определения, процедуры, права и обязанности сторон.

Создание отраслевых руководств и стандартов по управлению цифровым наследством для поставщиков ИТ-услуг, интернет-компаний, нотариусов и других задействованных сторон.

Инвестиции в развитие технологий идентификации, оценки, управления и передачи цифровых активов в наследственных целях. Создание специализированных сервисов "цифрового наследования".

Информационно-разъяснительная работа среди населения о важности планирования цифрового наследства и предпринимаемых правовых мерах.

Реализация предложенных мер будет способствовать формированию комплексной системы правового регулирования в сфере наследования цифровых объектов в Казахстане с учетом современных цифровых реалий и успешных международных практик.

Заключение

Развитие цифровых технологий и рост числа интернет-пользователей актуализируют проблему наследования различных виртуальных активов, таких как аккаунты, данные, цифровой контент и другие объекты, существующие только в электронной форме. В современных реалиях цифровизации для граждан важно обеспечить правовые гарантии сохранности и передачи их цифрового наследия.

Проведенное комплексное исследование выявило правовой вакуум в сфере регулирования наследования цифровых объектов в Республике Казахстан. Несмотря на закрепление понятия "цифровой актив", действующее законодательство не содержит норм о правовом режиме иных цифровых активов в наследственных правоотношениях. Существуют проблемы, связанные с идентификацией, сохранностью, конфиденциальностью, особенностями правопреемства таких объектов.

В мировой практике прослеживаются различные подходы к решению данной проблематики: от адаптации классических институтов наследственного права до принятия специализированных законов и отраслевых руководств. При этом государства стремятся найти баланс между правами наследников и защитой персональных данных умершего. Очевидна необходимость комплексного правового регулирования на национальном и международном уровнях.

Для эффективного урегулирования вопросов наследования цифровых объектов в Казахстане рекомендуется совокупность мер, включая внесение изменений в действующее законодательство, возможную разработку специального закона, создание отраслевых стандартов, развитие цифровых технологий и сотрудничество с зарубежными партнерами. Важно обеспечить баланс между защитой прав наследников и конфиденциальностью данных умершего.

В целом проблематика цифрового наследования требует дальнейшего глубокого научного осмысления ввиду ее межотраслевого характера, этических и технологических аспектов. Формирование эффективного правового механизма в данной сфере откроет новые возможности для защиты цифровых прав и интересов граждан Казахстана в условиях бурного развития цифровой экономики.

Список использованной литературы:

1. Конституция Республики Казахстан от 30 августа 1995 года (с последующими изменениями и дополнениями). [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000_.

2. О валютном регулировании и валютном контроле: Закон Республики Казахстан от 2 июля 2018 года № 167-VI. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1800000167>

3. Ley 10/2017, de 27 de junio, de voluntades digitales y de modificación de los libros segundo y cuarto del Código civil de Cataluña. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.boe.es/>

4. Сарсембаев, М.А. (2019). Цифровое наследство в Республике Казахстан: правовые проблемы и перспективы развития. Алматы: КазНУ им. аль-Фараби.

5. Ажибаева, Ж.К. (2015). Роль конституционного совета в защите основных прав и свобод граждан Республики Казахстан. В Сборнике "Государство и общество на современном этапе развития" (Том 1, стр. 37-44). Павлодар: ПГУ.

6. Цатуров, А. (2018). Наследование цифровых активов: немецкий прецедент. Российская газета. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://rg.ru/2018/07/23/sudejs/>

7. Истон, К. (2022). Как Эстония обращается с цифровым наследством умерших. MIT Technology Review. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.technologyreview.com/>

8. OECD. (2021). Наследование цифровых активов: Обзор политики и тенденций практики. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.oecd.org/digital/inheritance-digital-assets.htm>

9. Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам РК. (2022). Уровень использования ИКТ населением. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://stat.gov.kz/>

10. Library of Congress. (н.д.). Germany: Federal Court of Justice clarifies scope of postmortem access to social media accounts. Retrieved from [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.loc.gov/law/foreign-news/article/germany-federal-court-of-justice-clarifies-scope-of-postmortem-access-to-social-media-accounts/> Süddeutsche Zeitung GmbH. (н.д.). Erben bekommen Zugriff auf Facebook-Konto. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.sueddeutsche.de/panorama/facebook-konto-erbe-bgh-urteil-1.4051316>.

11. Mikk, T., & Sein, K. (2020). Digital inheritance: Heirs' right to claim access to online accounts under Estonian law. *Juridica International*, 27(2), 127-144.

12. Berlee, A. (2017). Digital inheritance in Netherlands. *Journal of European Consumer and Market Law (EuCML)*, 6(2017), 256-260.

13. Google LLC. (н.д.). Сервис "На всякий случай". [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://support.google.com/accounts/answer/>

14. The European Commission. (н.д.). What is eSignature. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://ec.europa.eu/digital-building-blocks/sites/display/DIGITAL/What+is+eSignature>.

15. Uniform Law Commission. (н.д.). Electronic Wills Act. Uniform Law Commission. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.uniformlaws.org/committees/community-home?communitykey=a0a16f19-97a8-4f86-afc1-b1c0e051fc71>

ПРЕДУПРЕЖДЕНИЕ ПРЕСТУПНОСТИ ЮРИДИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

№1 (69) - 2024

ISSN 1608-84-17

Подписано в печать 29.03.2024 г.

Формат 60x84 1/8.

Печать цифровая. Бумага офсетная.

Усл. печ. л. 16,28.

Тираж 500 экз.

Заказ № 04052024=5.

КОПИР & КА

Адрес типографии:

г. Алматы, ул. Шемякина д.73

rex8800@mail.ru